

ISSN 1694-8033

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,
рекомендованных Высшей

аттестационной комиссией Кыргызской Республики, Постановлением
Президиума ВАК КР

№ 126 от 26.05.2016 г.

в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ),
(Лицензионный договор № 03.01.2016г. от 13 января 2016 г.)

2021 №4 (108)

Бишкек – 2021

**«Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы» журналынын
редакциялык коллегиясы**

Башкы редактор:

Садыков К. Ж. – Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары:

Чекеев А. А. - КР УИАнын корр.-мүч., физ-мат. илим. д-ру, проф., Ж. Баласагын атындагы КУУнун илимий иштер боюнча проректору.

Редколлегия:

Артыкбаев М. Т. - КР УИАнын корр.-мүч., филос. жана полит. илим. д-ру, проф.;

Асанканов А. - КР УИАнын корр. -мүч., тарых илим. д-ру, проф.;

Ахметова Н. А. - пед. илим. д-ру, проф.;

Борубаев А. А. – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Ботобеков. А. - экон. илим. д-ру, проф.;

Галиева З. И. – тарых илим д-ру, проф.;

Жайнаков А. – КР УИАнын акад., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Карабаев С. О. – хим. илим. д-ру, проф.;

Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр-мүч., пед. илим. д-ру, проф.;

Молдоев Э. Э. – юрид. илим. д-ру, проф.;

Панков П. С. – КР УИАнын корр-мүч., физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Сманалиев К. М. – юрид. илим. д-ру, проф.;

Суранаев Т. Дж. - экон. илим. д-ру, проф.;

Тиллебаев С. А. - филол. илим. д-ру, проф.;

Токтомышев С. Ж. - КР УИАнын акад., техн. илим. д-ру, проф.;

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Ахунбаев А.- Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD)

Бешимов Р. Б.- М. Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Бородкин Л. И.-М. В. Ломоносов атын. ММУнун проф. т.и.д. РАЕН корр-муч.;

Ковальская Л. А.-биол. илим. д-ру, ВНИИТИБП лаб. башчысы;

Козлов К. Л.-М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Перегудин С. И. – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ-мат. илим. д-ру, проф.;

Садовничий Ю. В.- М. В. Ломоносов атын. ММУ, физ-мат. илим. д-ру, проф.

Редакциялык-басма бөлүм:

Галиева З.И. - бөлүм башчы;

Кожомкулов К. Е. – редактор;

Кадыралиева М.К. – жетектөөчү адис.

Уюштуруучу:

Жогорку кесиптик билим берүүчү мамлекеттик мекеме

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

**Редакционная коллегия журнала «Вестник
КНУ им. Ж. Баласагына»**

Главный редактор:

Садыков К. Ж. - ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

Заместитель главного редактора:

Чекеев А. А. - чл.-корр. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф., проректор по научной работе КНУ им. Ж. Баласагына.

Редколлегия:

Артыкбаев М. Т. - чл.-корр. НАН КР, д-р филос. и полит. наук, проф.;

Асанканов А. - чл.-корр. НАН КР, д-р ист. наук, проф.;

Ахметова Н. А. – д-р пед. наук, проф.;

Борубаев А. А. - академ. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Ботобеков А. - д-р экон. наук, проф.;

Галиева З. И. - д-р ист. наук, проф.;

Жайнаков А. - академ. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Карабаев С. О. - д-р хим. наук, проф.;

Мамбетакунов Э. - чл.-корр. НАН КР, д-р пед. наук, проф.;

Молдоев Э. Э. - д-р юрид. наук, проф.;

Панков П. С. - чл.-корр. НАН КР, д-р физ-мат. наук, проф.;

Сманалиев К. М. - д-р юрид. наук, проф.;

Суранаев Т. Дж. - д-р экон. наук, проф.;

Тиллебаев С. А. - д-р филол. наук, проф.;

Токтомышев С. Ж. - академ. НАН КР, д-р техн. наук, проф.;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Ахунбаев А. - зав. сектором исследования стран Евразийского Банка Развития (Dr.PhD);

Бешимов Р. Б. - д-р физ-мат. наук, проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;

Бородкин Л.И. - д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В. Ломоносова, чл.-корр. РАН;

Ковальская Л. А. - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;

Козлов К. Л. – д-р физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Перегудин С.И. - д-р физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского Государственного Университета;

Садовничий Ю. В. – д-р, физ-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Галиева З.И. – зав. отделом РИО КНУ;

Кожомкулов К. Е. – редактор;

Кадыралиева М.К. – ведущий-специалист.

Учредитель:

Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования,
Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына

Мазмуну
Содержание
Content

Гуманитарные науки

Педагогика

Апсаматова Э.Дж. Билим берүү тутумун модернизациялоо маселеси.....	7
Бекболот кызы Назгул. Патриотическое воспитание студентов в образовательном процессе.....	14
Дөөлөталиева А.С., Толбаева Г. К. Эксперименталдык маселелер окуучулардын физикалык билимдеринин сапатын жогорулатуунун каражаты катарында.....	20
Исланбек кызы Нургиза. Формирование социально-личностных компетенций будущего педагога в условиях гуманизации образования.....	27
Каныбек кызы Айсалкын. Азыркы учурдагы мектеп жашына чейинки балдардын кебин өнүктүрүү маселелери.....	34
Карабалаева Г.Т. Современные вызовы и перспективы развития подготовки научно-педагогических кадров в университете.....	40
Куштарбек кызы Элизат. Баланы эмгекке тарбиялоо-элдик тарбиянын негизги булагы.....	47
Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши.....	53

Филология

Кашкариева М. Кыргыз тилин колледждерде окутуунун методикасын иштеп чыгуунун зарылдыктары менен багыттары.....	59
Кулбачаев Д. К. Окуучуларга кыргыз тилинин, фонетикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүдө айрым бир усулдук ыкмаларды колдонуу.....	66
Tuıteeva N.B. The notion of “punctuality” in german and english linguistic view of the world.....	71

История

Момбекова Ж.К. Историко-культурное значение деятельности Е. Д. Поливанова.....	76
Эсенбаева А.С. Животноводство Кыргызстана: исторический опыт и перспективы развития	83

Философия

Качкынова А.Т. Заманбап ааламдашуу процессиндеги кыргыз этносунун өзгөрүүлөрүнүн тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү.....	88
Нусупова С. Ч., Нусупов Ч. Т. Философские проблемы морали и нравственности в экономической экологии.....	95
Союзбек кызы Г., Исаева М.Т. Современные методологические подходы в исследовании типологизации общественного развития.....	103

Общественные науки

Психология

Жолдошева А.О. Үй-бүлөдөгү зомбулук менен инсандын психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн байланышы.....	112
Камчыбек уулу Мырзабек. Психологический анализ самопонимания личной и социальной идентичности в современном кыргызском обществе.....	120
Кудайбердиева Д. М., Мещерякова Е. Ю. Исследование взаимосвязи детских страхов и стиля родительского воспитания.....	126
Наралиева Б. К. “Манас” эпосундагы келишпестиктин чечилишинин өзгөчө ыкмалары.....	132
Ыбыкеева Э.О., Абдыжалиева А.С., Аманкулова З.Ш., Ниязова Ж.К. Исследование особенностей формирования синдрома «эмоционального выгорания» (СЭВ) сестринского персонала в период пандемии COVID-19.....	138

Социология

Мендибаев Н., Жусубалиев А.Р. Айылдык калктын социалдык ал-акыбалы жана өзүн иденттештирүүсүнүн айрым өзгөчөлүктөрү.....	144
Тологонова Г. Айыл жергесиндеги мүлктүк жана гендердик теңсиздиктин факторлору.....	153

Религиоведение

Омурова Т.О., Осмонова Д. А. Религиоведение и теология: от поляризации к взаимодействию..... 160

Экономика

Аманбаева Ч.Ш., Шаршенова Г.А. Разработка стратегии управления персоналом на предприятии..... 169

Шаяхметова К.О., Усипбеков А.А., Сарыгулова Р.К., Шыныбаев А.А. Возможности интеграции банковского сектора в ЕАЭС..... 175

Политология

Тургунбаева А.М. Молодежь Кыргызстана во внутривполитических событиях 2005-2010 годов..... 184

Естественные науки

География

Кадыралиева Б.К., Дарылкан кызы К., Сарсеитова А.Ш. Ички Теңир-Тоонун жаратылыш -рекреациялык ресурстары..... 192

Биология

Иманалиев Т. Хищные птицы Иссык – Кульского государственного природного заповедника и сопредельных территорий..... 199

Гуманитарные науки
Педагогика

УДК: 3.37 (37.0) (37.09) (378)

Апсаматова Э.Дж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ /
КНУ им. Ж.Баласагына
Apsamatova E.D.
J. Balasagyn KNU

Билим берүү тутумун модернизациялоо маселеси
Вопрос модернизации системы образования
The question of modernization of the education system

Аннотация. Макалада билим берүү системасын модернизациялоо көйгөйлөрү каралат. Билим берүүнү модернизациялоонун негизги максаты көрсөтүлгөн, ал билим берүү системасынын туруктуу өнүгүү механизмин түзүүдөн, анын жеке адамдын, коомдун жана жалпы мамлекеттин муктаждыктарына жооп берүүсүнөн турат. Жогорку билим берүү системасынын кризисинин аспектилери талданат. Мамлекеттердин өнүгүү стратегиясында билим берүүнүн мааниси көрсөтүлгөн, мында эффективдүү билим берүү системасынын калыптанышы жаңы коомдук мамилелерди түзүүгө өбөлгө түзөт. Буга байланыштуу билим берүүнү модернизациялоо - мамлекеттик саясаттын негизги багыттарынын бири.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы модернизации системы образования. Показана основная цель модернизации образования, заключающаяся в создании механизма устойчивого развития системы образования, ее соответствия потребностям личности, общества и государства в целом. Анализируются аспекты кризиса существующей системы высшего образования. Указано значение образования в стратегиях развития государств, где формирование эффективной системы образования способствует становлению новых общественных отношений. В этой связи модернизация образования - одно из основных направлений государственной политики.

Abstract. The article deals with the problems of modernization of the education system. The main goal of education modernization is shown, which consists in creating a mechanism for the sustainable development of the education system, its compliance with the needs of the individual, society and the state as a whole. The aspects of the crisis of the existing system of higher education are analyzed. The importance of education in the development strategies of states is indicated, where the formation of an effective education system contributes to the formation of new social relations. In this regard, the modernization of education is one of the main directions of state policy.

Урунттуу сөздөр: билим берүү, билим берүү системасы, модернизация, билим берүү системасынын кризиси, гуманитаризация, парадигма.

Ключевые слова: образование, система образования, модернизация, кризис образовательной системы, гуманитаризация, парадигма.

Key words: education, education system, modernization, crisis of the educational system, humanitarization, paradigm.

Заманбап коомдо көпчүлүк өлкөлөр, анын ичинде Кыргыз Республикасы, өнүгүү стратегиясында билимге чоң маани беришет. Натыйжалуу билим берүү тутуму жаңы коомдук мамилелерди калыптандыруунун фактору болуп калат. Ушуга байланыштуу билим берүүнү модернизациялоо биздин мамлекеттин саясатынын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Билим берүүнү модернизациялоонун негизги максаты - билим берүү тутумун туруктуу өнүктүрүүнүн, анын инсандын, коомдун жана жалпы мамлекеттин муктаждыктарына шайкеш келишинин механизмин түзүү. Азыркы учурда, жогорку билим берүүнүн иштеп жаткан тутумунун кризиси толугу менен өзүн көрсөттү. Дүйнөлүк коомчулук тарабынан кризистин таанылышы өткөн кылымдын аягында Парижде ЮНЕСКОнун Жогорку Билим берүү боюнча Биринчи Дүйнөлүк Конференциясын өткөрүүгө түздөн-түз себеп болгон.

Кризистин маңызы университеттин студенттерин чоң маалымат агымына туруштук берүүгө даярдоонун натыйжасыздыгында. Бул көрүнүш “функционалдык сабатсыздык” деп аталат. Ошондой эле, билим берүү тутумунун кризиси азыркы коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө араң туруштук бере алгандыгында. Бул кризистен чыгуу үчүн, белгилүү бир технологияны иштеп чыгууну талап кылган билим берүүнүн жаңы парадигмасына өтүү күтүлүүдө.

Жогорку билим берүүнүн жаңы идеологиясы төмөнкүлөргө негизделет: 1) фундаментализм; 2) когнитивдик бүтүндүк; 3) методологизм; 4) гуманитарлаштыруу.

Фундаментализм заманбап илимдеги акыркы жетишкендиктерге, илимий тилди билим берүү жана когнитивдик иш-аракеттердин тилине айлантууга багыт алат.

Когнитивдик бүтүндүккө жаңы концепцияларды жана теорияларды жогорку окуу жайларынын билим берүү программаларына киргизүү, жаратылыш таануу билим тутумундагы гуманитардык компонентти бекемдөө аркылуу жетишилет.

Методологизм принциби когнитивдик иш-аракеттер үчүн жаңы методикалык көрсөтмөлөрдү издөө көйгөйүнөн келип чыгат. Заманбап жогорку окуу жайларында ар кандай эмпирикалык жана теориялык билимдерди өздөштүрүүдөн таанып-билүү иш-аракетинин ар кандай методдорун өздөштүрүүгө өтүү жүрүүдө. Методологизм принциби келечектеги мугалимдердин билим иш-аракеттеринин жүрүшүндө чындыгында керектүү болгон маалыматты тандап алышы үчүн, алардын когнитивдик көзкарандысыздыгын өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.

Жогорку билим берүүнүн жаңы парадигмасында аны гуманитарлаштырууга өзгөчө маани берилет. Жогорку билим берүүнү гуманитарлаштыруу бир нече көйгөйлөрдү козгойт: жогорку билим берүүнүн мазмунун трансформациялоо; келечектеги мугалимдин жана окутуучунун биргелешкен субъект-субъективдик иш-аракети негизги орундардын бирине дайындалган окуу процессинин өзү. В.А.Козыревдин айтымында, педагогикалык билим берүүнү гуманитарлаштыруу концепциясы жалпы жогорку билимди гуманитарлаштыруу идеясынан келип чыгат. Ал билим, биринчи кезекте, адамдын дүйнөдөгү жашоосунун маанисин ачып берүү көйгөйүн, анын дүйнөсү менен өз ара мамилесинин мүнөзүн жана жолдорун түшүнүү жолу менен чечиши керек экендигинен турат. Негизги максаты - заманбап гуманитардык парадигмадагы билим берүүнүн максаты - адамдын дүйнөдөгү ордун түшүнүү, аны менен өз ара аракеттенүү жолдорун өздөштүрүү. Акыр-аягы, биз билим берүүнү жеке баалуулук катары кабыл алуу жөнүндө сөз кылабыз. Ошол эле учурда, дүйнө менен өз ара аракеттенүүнүн ар кандай ыкмаларын өздөштүрүүнүн кеңейүү процессинде окуучунун инсандык сапатын байытуу, өркүндөтүү жүрөт.

Билим берүүнү гумандаштыруу идеясы аны ишке ашыруунун жалпы ыкмалары аркылуу да ачылат. Бул төмөнкүлөрдү билдирет:

- биринчиден, окутуунун мазмуну жана аны өздөштүрүү методикасы окуучулардын мурунку тажрыйбасын түшүнүүгө, алар үчүн өтө маанилүү болгон билим берүү муктаждыктарын канааттандырууга негизделгенде, билим берүү процессинин полисубъективдүү жана жеке чыгармачыл мүнөзүн ишке ашыруу;

- экинчиден, субъективдүү жаңы билимди, ошондой эле аны алуу жолдорун өздөштүрүү жана жаратуу процесси катары жекече билим берүү процессин куруу үчүн шарттарды түзүү.

Биздин оюбузча, билим берүүнү гуманитарлаштыруунун негизги багыттары болочок мугалимдердин чыгармачыл көзкарандысыздыгын активдештирүү, алардын жогорку кесиптик компетентүүлүгүн калыптандыруу, алар жайгашкан социалдык-маданий чөйрөнү этикалык жана эстетикалык көз караш менен кабыл алуу.

Педагогикалык билим берүүдөгү гуманитардык идеянын белгилүү бир өзгөчөлүгү бар, ал ушул идея кошумча индивидуалдык колоритке ээ болушунан турат. Башка адамдар менен өз ара аракеттенүү билимдин өзгөчө баалуулугу катары каралат, анын жүрүшүндө жеке өз ара байытуу жана өнүгүү жүрөт. Буга байланыштуу социалдык тажрыйбаны бир адамдан экинчисине которуу (берүү) процесси баалуулук-семантикалык жана технологиялык көз караштан алганда педагогикалык билим берүүдө өзгөчө түшүнүктү талап кылат. Башка сөз менен айтканда, бул жерде биз курчап турган дүйнөдөгү адамдын өзүн-өзү аныктоо процесси жөнүндө гана эмес, ошондой эле бул дүйнөдө же башка адамдын билимин аныктоо (биринчи кезекте, өнүгүү катары) процесси жөнүндө сөз кылабыз. Педагогикалык билим берүүдөгү эки процесстин жалпы маданий гана эмес, кесиптик боёктору дагы бар экендигин белгилей кетүү керек, анткени педагогикалык университеттерде жалпы гуманитардык багытына байланыштуу билим берүү процесси кесиптик өнүгүү процессинин курамдык бөлүгү болуп саналат [1].

Жогоруда баяндалгандардын баарынан, гуманисттик багыттагы билим берүүгө көңүл бурбастан, коомдун мындан аркы өнүгүүсү мүмкүн эмес экендиги аныкталат, анткени адам коомго канчалык баалуу болсо, коом дагы ошончолук гуманисттик болот.

Педагогика илиминде бул процесс билим берүүнү гумандаштыруунун негизги каражаты катары каралат. Бул эки кубулуш: “гумандаштыруу” жана “гуманитардаштыруу” илимий адабияттарда кеңири чагылдырылган, бирок дагы деле болсо ар кандай изилдөөчүлөр тарабынан бирдиктүү каралбай келет. Ушуга байланыштуу, С.В.Хомутцов [2] предметтин жана иштин терминологиялык алмаштырылышынан алыс болууга аракет жасоо керектигин баса белгилейт, бул көп учурда педагогикалык процессте семантикалык акценттин жылышына алып келет жана жогоруда айтылган багыттардын заманбап билим берүүнү өркүндөтүүдөгү маанисин жокко чыгарат. Орус сөздүктөрүндө латынча “homo” сөзү “адам” деп которулган. Андан келип чыккан humanus жана humanitas терминдери кээде “адамгерчилик” түшүнүгүнө окшош синоним сөздөр катары айтылып келет, бирок ар кандай семантикалык контексттерди бөлүп кароого болот.

Философиялык энциклопедиялык окуу куралында гуманизмдин төмөнкүдөй аныктамасын кездештиребиз: “Гуманизм (лат. humanus – адамгерчилик) – тарыхый жактан өзгөрүп турган көз караштардын системасы. Адам өз татыгын сактоого, эркиндикке, бакты-таалайга, өз жөндөмүн өрчүтүүгө акылуу; социалдык институттардын баасы адамдын жыргалчылыгы, теңчилик, адилеттик, адамгерчилик жаатын камсыз кылгандык менен ченелет” [3]. С.В.Хомутцовдун [4] айтымында, Кайра

жаралуу доорунан берки “гуманизм” термини адам ааламдын борбору деп эсептелген антропоцентризмдин дүйнө таанымы менен байланыштуу болгон. Ушул өңүттөн алганда, бул концепция адамга кам көрүүгө, анын жашоосун өркүндөтүүгө умтулууга, анын муктаждыктарын канааттандырууну, инсандын эркин өнүгүүсүн, табигый каалоолорун жана жөндөмдөрүн камсыз кылууга негизделген адамдардын ортосундагы мамилелердин адеп-ахлак принцибин чагылдырат. Бул жагынан алганда, “адамкерчилик” түшүнүгү “инсан” түшүнүгүнө жакын, анын артыкчылыгы социалдык институттардын ишмердүүлүгүн баалоонун башкы критерийине айланат. Адамдын инсандыгына, анын ички дүйнөсүнө, кызыкчылыктарына, тилектерине, өзүн-өзү ишке ашырууга болгон мындай кызыгуу билим берүүнү гумандаштырууда, анын инсандыкка багытталган технологияларында чагылдырылат. Биринчи жолу “гуманитардык” сөзү “гуманитардык илимдер” деген сөз айкашында пайда болуп, Цицерон тарабынан латын тилинде айтылган.

Кийинчерээк “гуманитардаштыруу” термини бир нече мааниде колдонулган: “билим берүү”, “билимдүү”, “агартуу” катары, адамдын интеллектуалдык жетишкендиктерин да, андагы баарлашууда зарыл изгиликтин бар экендигин белгилеген түшүнүктөргө ылайык. Башында Европа өлкөлөрүнүн бир катар педагогикалык теорияларында “гуманитардык” термини адамды тарбиялоодо - анын белгилүү бир жогорку идеалдын образында жана окшоштугунда калыптанышына келгенде колдонулган [5]. А.С.Кравец [6], “гуманитардык” сөзү кийинчерээк өз предмети катары адам руханийлигинин белгилүү көрүнүштөрүнө ээ болгон илимдин (гуманитардык) комплексине берилгенин айтат, б.а. филология, этика, философия, тарых, маданият таануу, эстетика ж.б. Буга ылайык, бул илимдин өкүлдөрү гуманисттерден айырмаланып, гуманитардык деп атала башташкан, б.а. өз ишмердүүлүгүндө гуманисттик идеалдарга жетектелген адамдар (алардын ишинин мүнөзүнө кайдыгер).

Гуманитардык илимдер менен табигый илимдердин ортосундагы түп-тамырынан айырмачылыкты Баден неокантиялыктар мектеби өзгөчө күч менен баса белгилеген (айрыкча Г. Риккерт), табигый илимпоздор объективдүү объектилерди билишет жана алардын максаты жалпы, типтүү, универсалдуу сүрөттөө деп эсептешкен (т.а., жаратылыштын мыйзамдарын издөө), жана гуманитардык илимдер адамдын рухунун, субъективдүүлүгүнүн жана адам жашоосунун уникалдуулугунун көрүнүшүн изилдейт. Г.Риккерт гуманитардык изилдөөлөрдө адам жашоосунун баалуулуктары (маанилүү тарыхый окуялар, улуу инсандардын жашоосу, жаркыраган адабий чыгармалар ж.б.) алдыңкы планга чыккандыгын белгиледи. Гуманитардык жана табигый илимдердин мындай каршылыгын феноменологиялык герменевтиканын өкүлдөрү дагы колдоп, табигый илимде окуяларды (табиятты) түшүндүрүүгө умтулушаарын, ал эми гуманитардык чөйрөдө адам жашоосунун кубулуштарын түшүнүү гана мүмкүн экендигин белгилешти. С.В.Хомутцовдун [7] көз карашы боюнча, “гуманизм” жана “гуманитаризм” түшүнүктөрүн бөлүү принципалдуу мааниге ээ. Гуманизм - бул адамдын мыкты жеке сапаттарынын потенциалына кайрылуу - руханий толуктук, альтруизм, чыгармачыл ишмердүүлүк, жакшы ниет, өзүн-өзү башкаруу, татаал практикалык маселелерди чечүү жөндөмү ж.б. Ал жалпысынан айкын индивидуалды, гармониялуу өнүккөн руханий инсанды түзөт. Гуманитаризм болсо, баарынан мурда, маданиятта калыптанган жогорку идеалдарга, жалпы маданий баалуулук принциптерине кайрылууну көздөп, субъекттин аң-сезимин калыптандыруу үчүн иштелип чыккан жалпы маданий гуманитардык билимдин жана

дисциплиналардын жыйындысын камтыйт. Биринчи учурда, тарбиялоо (жеке) аспект басымдуулук кылат, экинчисинде – гумандуу инсанды калыптандыруу үчүн билим базасын камсыз кылган билим берүүчү (дисциплинардык) аспект.

Демек, “гуманитардык” термини айрым кесиптик кесиптерге карата колдонулат, анын максаты адамдын жүрүм-турумун, анын ички дүйнөсүн, руханий жашоосун, адамзат маданияты дүйнөсүн түшүнүү. А.С.Кравецтин [8] көз-карашы менен бөлүшүп, жогорудагы терминдердин негизин түзгөн жалпы Номо сөзү алардын семантикалык биримдигин көрсөтүп тургандыгын белгилөө зарыл деп эсептейбиз. Гуманитардык илимдер ар бир адамдын уникалдуулугун жана өзгөчөлүгүн ачып, гуманисттик идеалдарга кызмат кылганда гана өзүнүн баштапкы функциясын аткарат. С.В.Хомутцовдун айтымында, биздин оюбузча, кыйла адилеттүү, техногендик цивилизациянын гүлдөп турган мезгилинде, эки маданияттын (гуманитардык жана табигый илимдин) тирешүүсү эң жогорку чегине жетип, бүтүндөй коомдун руханий маданиятынын бүтүндүгүн гана эмес, ошондой эле адамдын ички дүйнөсүн эки мейкиндикке бөлөт. Билим берүүнү жалпыга гумандаштыруу тенденцияларында чагылдырылган кандайдыр бир маданий диалогду уюштуруу зарылдыгы келип чыкты. А.С.Кравец [9] билим берүүнү гумандаштыруу гуманисттик баалуулуктарга жана идеалдарга жооп берген билим берүүчү социалдык тутумду түзүүнү билдирет деп белгилейт. Билим берүүнү гуманитарлаштыруу - бул билим берүү программасын гуманитардык мазмун менен толтуруу же толуктоо, б.а. билим берүү процессине гуманитардык сабактардын циклин киргизүүнү камтыйт. Эгерде “билим берүүнү гумандаштыруу” кеңири мааниде коомдо гуманисттик идеалдарга жооп берген гумандуу билим берүү тутумун түзүүнү билдирсе, анда “билим берүүнү гуманитардаштыруу” ЖОЖдо окутуунун окуу-методикалык мазмуну менен байланышкан. Албетте, гуманитарлаштыруу кесиптик блокко салыштырмалуу гуманитардык сабактардын маалыматтык мазмунун кеңейтүү милдети менен гана чектелип калбастыгын эске алуу керек, бирок, негизинен, алдыга коюлган максаттарга жооп бериши керек: келечектеги мугалимдерди гуманисттик баалуулуктар менен тааныштыруу окуу процессинин жана класстан тышкары формалардын чегинде. Ал кесиптик адистештирүү менен берилген инсандык бир өлчөмдүүлүктү, анын жарым-жартылайдыгын (өзгөчөлүгүн) жеңүүгө багытталган.

Ошентип, гуманитарлаштыруу - бул ар кандай адисти жалпы даярдоодо гуманитардык билимдин үлүшүнүн көбөйүшү, гуманитардык багытта даярдалган адистердин санынын көбөйүшү. Бул жерде маданият таануу, социология, тарых, алардын артыкчылыктарын жактарын таануу сыяктуу социалдык сабактарга басым жасап, билим берүү процессиндеги көп маданияттуу жана социалдык-гуманитардык компоненттердин көбөйүшү жөнүндө сөз болуп жатат. “Гуманитардуулук (адамды тарбиялоо) бул бир адам алган белгилүү бир билимдин жана көндүмдөрдүн жыйындысы катары гана эмес (анын ичинде адам жөнүндө билимди да камтыйт), гуманитардуулук - бул адамдын маданияттагы чыныгы өзүн-өзү аныктоо деңгээли” [10, 116-б.].

Демек, гуманитарлаштыруу - бул кесиптик билим берүүнүн кошумча жана зарыл компоненти. Ошондой эле, бул тар кесипкөйлүк менен чектелип калбай, келечектеги мугалимдерди цивилизациялуу дүйнөнүн руханий баалуулуктары менен тааныштыруу жолу. Азыркы учурда, жогорку билим берүүнү гуманитарлаштыруу маселеси өзгөчө курч турганда, негизги көңүл, биздин оюбузча, билим берүү процессинин алкагында гуманитарлаштыруу жана кесипкөйлөштүрүүнү шайкеш келтирүү маселесине бурулушу керек. Албетте, квалификациялуу адис кесипкөйлүксүз

калыптанбайт. Бирок гуманитарлаштырбастан толук кандуу инсан калыптанбайт. А.С.Кравецтин “адам кесиби аркылуу коомго функционалдык адаптациядан тышкары, маданият мейкиндигине сиңип, анын маанисин жана баалуулуктарын өздөштүрүшү керек” деген пикирине толук кошулабыз. Бул өнүгүүдө, тагыраак айтканда, гуманитардык маданияттын маанилерин жана баалуулуктарын өздөштүрүү, адамдын руханий дүйнөсү, дүйнө таанымы, коомдогу ордун жана ролун түшүнүү калыптанат. Инсан - бул ар дайым маданиятта жана маданияттын негизинде калыптанган индивидуалдуулук. Кесип жеке адам үчүн адамдык мааниге ээ болот, анын артында өзү жогору турган жана баалуу нерсе ачылганда, тактап айтканда, маданияттын көп кырдуу жана карама-каршылыктуу дүйнөсүндө өзүнүн индивидуалдуулугун алуу. Билим берүү тармагындагы гуманизм, негизинен, маданият дүйнөсүндө инсандын өзүн-өзү көрсөтүүсүнө, анын эркин өзү аныктоосуна шарт түзүшү керек [11]. Т.М. Елканова жана Н.М. Чеджемова [12] билим берүүнү гуманитардаштыруу жолу менен билим берүүнүн мазмунунун жалпы маданий компоненттерин артыкчылыктуу өнүктүрүүгө багытталган иш-чаралардын тутумун түшүнөт, билим берүүнү гуманитардаштырууну мотивациялык жана баалоочу аспектилерге басым жасоо менен чындыкка бүтүндөй жеке мамиленин калыптанышын жана өнүгүшүн камсыз кылган багытталган педагогикалык процесс катары аныктоо, анда адистин алган кесиптик билимин актуалдаштыруу нейтралдуу эмес, так айтылган моралдык, баалуулук, адеп-ахлак критерийлерине ылайык жүргүзүлөт.

С.В.Хомутцовдун [13] көз карашы менен макул болуп, биз билим берүүнү гуманитарлаштыруу татаал, көп кырдуу процесс, ал төмөнкүлөрдү камтыйт деген бүтүмгө келебиз: бардык окулган сабактардын жалпы гуманитардык компоненттеринин ролун жогорулатуу; жаратылыш таануу билимине гуманитардык мүнөздөгү материалдык компоненттерди, көйгөйлөрдү жана методдорду киргизүү; социалдык, гуманитардык жана антропологиялык дисциплиналардын, жеке баалуулуктун артыкчылыктуу багыттарынын көп маданияттуулукту күчөтүү; жаратылыштын, коомдун, адамдын жана маданияттын гармониясына умтулуп, ааламдын бүтүндүгүнүн идеяларына негизделген таанып-билүү иш-чараларын уюштуруу; адамдын дүйнө таанымынын жалпы маданий компоненттерин артыкчылыктуу өнүктүрүүгө, коомдук мамилелердин бардык чөйрөлөрүндө инсандын руханий жана адеп-ахлактык негиздерин калыптандырууга багытталган иш-чаралардын тутуму.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Козырев, В. А. Построение модели гуманитарной образовательной среды / В.А.Козырев.–Режимдоступа: <http://sci.informika.ru/text/magaz/pedagog/pedagog7/a06.html>.
2. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.
3. Философия. Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы редактор Ү.А. Асанов. – Бишкек, Мамалекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004.
4. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.
5. Хомутцова, Н.А. Подготовка студентов к преподаванию физики в условиях гуманитаризации школьного естественнонаучного образования / Н.А. Хомутцова // Совершенствование профессионально-методической подготовки

-
-
- студентов естественнонаучных специальностей в педвузах: материалы XXXVIII науч.-практ. конф. – Барнаул, 2005. – С.109–112.
6. Кравец, А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования / А.С. Кравец // Воронежский государственный университет. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/kravets2.htm>.
  7. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.
  8. Кравец, А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования / А.С. Кравец // Воронежский государственный университет. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/kravets2.htm>.
  9. Ошол эле жерде.
  10. Наливайко, Н.В. Философия образования как объект комплексного исследования: монография / Н.В. Наливайко, В.И. Паршиков. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2002.
  11. Кравец, А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования / А.С. Кравец // Воронежский государственный университет. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/kravets2.htm>.
  12. Елканова, Т.М. Гуманитаризация профессионального образования в компетентностно-ориентированной системе / Т.М. Елканова, Н.М. Чеджемова // Высшее образование сегодня. – 2010. – № 10. – С. 66–68.
  13. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.

Рецензент: Ибраев К.Ш. – философия илимдеринин кандидаты, Кыргызстан Эл аралык университетинин профессорунун милдетин аткаруучу

УДК: 378.17

Бекболот кызы Назгул
КНУ им. Ж.Баласагына /
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Bekbolot kyzy Nazgul
J. Balasagyn KNU

Патриотическое воспитание студентов в образовательном процессе
Билим берүү процессинде студенттерди патриоттулукка тарбиялоо
Patriotic education of students in the educational process

***Аннотация.** В статье рассматривается патриотическое воспитание как насущная проблема государства, общества, во главу угла ставится вопрос прививания молодому поколению чистоты в помыслах, быть далекими от коррупционных деяний. Патриотизм сегодня является нравственной и духовной основой жизнеспособности государства и выступает в качестве важного внутреннего мобилизующего ресурса развития общества. Воспитание патриотизма представляет собой целенаправленный процесс включения студентов в различные виды учебной или аудиторной и внеурочной или внеаудиторной работы*

***Аннотация.** Макалада патриоттуулукка тарбиялоо маселеси мамлекеттин, коомдун олуттуу көйгөйү экендиги эске алынып, жаш муунга тарбия берүүдө алардын ниеттеринин тазалыгы, иштеринде коррупциялык шугулдануулардан алыс болушу өтө терең мааниге ээ экендиги айтылат. Патриоттуулук бугунку кундо мамлекеттин руханий жана нравалык жашоо жөндөмдүүлүгүнүн негизи жана коомдун өнүгүүсүнүн ишке ашуусунун, маанилүү ички шайман ресурсу болуп саналат. Патриоттуулукка тарбиялоо- студенттерди ар кандай окуу же аудиториялык, же болбосо аудитория жана сабактан тышкары иштеринде максаттуу түрдө жүрүшүн камтыйт.*

***Abstract.** The article is considering a patriotic education as an urgent problem of the state, society, the issue of inculcating the young generation to be cleansed in their thoughts at the forefront, to be far from the corrupt components of actions. Patriotism today is the moral and spiritual basis of the viability of the state and acts as an important internal mobilizing resource for the development of society. The education of patriotism is a purposeful process of involving students in various types of educational or classroom and extracurricular or extracurricular activities*

***Ключевые слова:** патриотическое воспитание; образовательная программа; молодое поколение; трудовая миграция; формирование патриотических качеств; классификация методов обучения.*

***Урунттуу сөздөр:** патриоттуулукка тарбиялоо; билим берүү программасы; жаш муун; эмгек миграциясы; патриоттуулуктун сапаттарын калыптандыруу; конкреттүү тематикалар; окутуу ыкмаларын классификациялоо.*

***Key words:** patriotic education; educational program; young generation; work migration; the formation of patriotic qualities; specific topics; classification of teaching methods.*

Сегодня одним из приоритетных направлений образования является патриотическое воспитание учащихся (студентов), так как оно является неотъемлемой

частью существования и развития каждого народа, его имиджа на современной международной арене. В связи с этим патриотическое воспитание должно стать разноплановым, системным, целенаправленным и скоординированным действием государства.

После развала СССР в 1991 г. в условиях независимости в Кыргызстане произошло обновление содержания образования, основой которого стала модернизация и развитие гражданского и патриотического воспитания. В результате коренным образом меняются взаимоотношения гражданина Кыргызстана с государством и обществом. Для дальнейшего развития государства и общества подразумевалось то, что при формировании личности необходимо сочетание гражданской, правовой, политической культуры. Вклад в данный процесс должны были внести, как современная школа, так и вузы, которые сочетали бы в себе развитую национальную, нравственную, правовую и политическую культуру. Но так ли это было? Вопрос риторический.

В начале 1990-х годов вследствие кризисных явлений в экономике, политике, культуре и иных социальных сферах в постсоветском пространстве произошла перемена понятий, Кыргызстан не стал исключением. Ухудшилась работа по воспитанию молодежи (учащихся, студентов) в рамках осуществления внутренней политики государства. Та эйфория, которая вытекала из демократизации общества, основанной на сомнительных ценностях Запада, та экономическая фармация, которая цеплялась за частную собственность, подразумевая рыночную экономику, дезориентировало общество, что негативно сказалось на формировании патриотических качеств у граждан Кыргызстана. За прошедшие три десятка лет мы видим, что молодое поколение 1990-х годов не акцентировало внимание на таких понятиях как долг, честь, достоинство, знание истории, традиции своего народа. Оно резко сместилось в сторону прагматизма-обогащения. Безусловно, в практической жизни это выражалось в наличии многочисленных факторов, свидетельствующих о безответственном отношении к выполнению гражданских обязанностей, о бездуховном, социально незрелом поведении, а в некоторых случаях и аморальном поведении молодых людей.

Не секрет, что Кыргызстан ежегодно теряет десятки тысяч не только квалифицированных специалистов, но и рабочих рук, выезжающих из родного края в качестве трудовых мигрантов в другие страны, в большинстве случаев в Россию. По официальным данным Госслужбы миграции Кыргызской Республики за пределами страны находятся более 800 тысяч кыргызстанцев. Подавляющее их большинство находится в России – 640 тысяч, второе место занимает Казахстан – более 35 тысяч, на третьем месте – Турция, где находятся более 30 тысяч мигрантов. Только за первое полугодие 2021 г. в России на миграционном учете состояли 464,3 тыс. граждан Кыргызстана. Это на 12 % больше, чем в среднем за последние несколько лет [1]. Это только учтенные данные, а неучтенных сколько? Здесь не приведены данные о кыргызстанцах, которые живут и работают в европейских странах и США.

Еще в апреле 2013 г. была опубликована проблемная статья новостного портала «24.kg» под названием «Трудовая миграция. Билет в один конец», посвященная трудовой миграции. Для объективности приведем выдержки из этой статьи: «По разным источникам, ежегодно за рубежом трудоустраиваются 500-800 тысяч мигрантов из Кыргызстана. По данным Министерства финансов, объем денежных переводов, отправляемых ими на родину, ежегодно составляет более двух миллиардов долларов, то есть 30 % внутреннего валового продукта страны. Большинство трудящихся-

---

мигрантов рассматривают трудовую миграцию как временное явление и отмечают, что вынуждены ездить на заработки из-за нехватки средств и отсутствия постоянной работы. В большинстве случаев зарабатываемые ими деньги являются единственным средством выживания их семей в КР. Так называемые гастарбайтеры – это картина сегодняшнего Кыргызстана, а точнее, уровня его развития. Как сообщают представители соответствующей службы, миграция носит сезонный характер и связана с политическими событиями. Как бы там ни было, но число ищущих заработка в других странах наших соотечественников с каждым годом только растет.

Кто-то находит необходимый заработок на чужбине, приспосабливается к условиям, даже преуспевает в бизнесе. Но не всегда их поездки за границу заканчиваются хеппи-эндом. У некоторых мигрантов судьбы и вовсе ломаются. Вспомним трагические истории об оставленных детях, разрушенных семьях.

По данным Центра миграции Российской Академии наук, кыргызстанские мигрантки в РФ удерживают первое место по количеству абортов, числу брошенных детей. В детских домах Москвы содержатся более 230 детей, от которых наши соотечественницы решили избавиться.

Кроме того, большинство наших граждан, отправляясь на заработки, оставляют своих детей на родине. Без родительского присмотра такие дети нередко становятся героями криминальных хроник. Так, зимой прошлого года в одной из новостроек столицы двое подростков отравились угарным газом. Матери пришлось вернуться из России... на похороны одного из сыновей, второй – чудом уцелел. Еще одна печальная история: 12-летняя девочка забеременела, подвергаясь насилию со стороны пьющего отца. И таких историй, увы, немало.

Еще одна удручающая статистика, предоставленная Генпрокуратурой. В настоящее время за пределами республики отбывают наказание 2 тысячи 800 наших граждан, из них 2 тысячи 300 – в России. А ведь отправляясь на заработки, мало кто задумывается о возможных негативных последствиях своего шага. Авось повезет, и печальная судьба его минует. Вот и покупаются билеты в один конец» [2]. С тех пор прошло 8 лет. А изменилось ли что-нибудь сегодня?

Существует еще одна проблема, которая заключается в том, что наши соотечественники, мигрировавшие в вышеупомянутые страны в 90-х годах прошлого века в поисках лучшей доли и получившие гражданство этих стран, вырастили целое поколение молодых людей. У этого поколения, родившегося вдали от родного края и выросшего в другой психологическо-поведенческой среде, и нравственно-моральное отношение к жизни, и традиции, и менталитет в целом как представителя оной нации претерпели метаморфозу, в результате у них трудно формировать патриотические качества на основе ценностей нации, формировавшейся веками. Естественно, у тех молодых людей зиждется на уровне генов какое-то чувство патриотизма в отношении к родному краю, не более того. Таким образом, генофонду нации был нанесен немалый ущерб, который необходимо исправить здесь и сейчас. В худшем случае «мина замедленного действия» имеет свойство взорваться, что приведет к потере государственности.

Проблема заключается в том, что государственная власть с самого начала независимости погрязла в коррупции, до сих пор не удается не только искоренить эту заразу, но даже минимизировать ее. В результате в течение трех десятков лет в Кыргызстане произошли три революции, но они не принесли ощутимых результатов ввиду того, что обновленная власть наступала на те же старые грабли. Новая власть под

видом борьбы с коррупцией, вооружившись местью, сажала в тюрьмы представителей ушедшей власти. Трагикомичность данной ситуации состояла в том, что власть считала это непримиримой борьбой с коррупцией, верила в это, не вникая в корень зла и не предпринимая научно обоснованных действий.

В связи с вышесказанным выше возник насущный вопрос ввода в образовательную программу конкретных тематик патриотического воспитания студентов о негативной роли коррупции в государстве и обществе. К сожалению, данная тематика не поднималась в должной плоскости ни государственными органами, ни институциональными учреждениями, ни структурными подразделениями Министерства образования и культуры страны с тем, чтобы со школьной скамьи учащиеся впитывали отрицательное отношение к коррупции. Одной из главных причин такого положения дел является снижение роли и значения патриотического воспитания молодежи, отсутствие патриотической идеи в обществе. И вот одна из идей – пора внести в образовательную программу антикоррупционную тематику. При этом современные научные проблемы патриотического воспитания можно классифицировать следующим образом: методологические, научно-педагогические и методические, организационно-педагогические, междисциплинарные. Патриотическое воспитание должно стать профессиональной деятельностью соответствующих образовательных учреждений.

Методология – это учение об организации деятельности. В данном случае в основе методологических проблем патриотического воспитания лежит проблема определения понятий, законов и норм, обеспечивающих патриотическое воспитание в стране.

Сегодня учеными высказываются разные взгляды на процесс патриотического воспитания. Патриотическое воспитание рассматривается и как социальное явление, и как направление педагогической деятельности, и как фактор общественной жизни и социализации человека. Воспитание в широком педагогическом смысле необходимо рассматривать как целенаправленное воспитание, которое обеспечивается образовательной системой. В другом случае, воспитание – это воспитательная работа, которая формирует у школьников взгляды, убеждения, определяющие их мировоззрение. С общенаучной точки зрения воспитание осмысливается в качестве системы, процесса, деятельности. Также надо понимать важность того, что школа является сложной системой и отражает характер, проблемы и противоречия общества, в значительной степени благодаря своему воспитательному потенциалу обеспечивает формирование конкретной личности, отвечает за социализацию школьника и является важнейшим инструментом, который способен воспитать гражданина и патриота [3]. Это значит, что студенты после общеобразовательной поры являются более или менее сформировавшимися личностями, и их жизнь вписывается на чистые листы. Именно здесь педагогика должна предпринимать еще больше усилий для того, чтобы способствовать искоренению коррупции, чтобы молодое поколение считало, что сама коррупция как зло и те коррупционные составляющие действия являются для них неприемлемыми, что это противоречит их чести, их человеческой сущности как таковой. Ведь истинный патриот ни тот, кто глаголет устами против коррупции и делает наоборот, а тот, кто остается чистым в помыслах и деяниях, и это являлось бы настоящим патриотизмом, который надо прививать студентам с первых же дней.

Данное направление должно стоять во главе угла актуальных проблем патриотического воспитания. Безусловно, такие тематики как «Любовь к Родине», «Беззаветное служение Отчизне», «Чистая окружающая среда», «Чтя традиции отцов»,

---

«Люди труда», «Историческая личность» и многие другие не остаются на стороне, наоборот, в подобных тематиках должны присутствовать элементы антикоррупционной нагрузки. Например, когда мы обращаемся к исторической личности видного государственного деятеля 20- 30-х годов XX в. Юсупа Абдрахманова, мы должны говорить о его беззаветной службе Отчизне, о его чистых помыслах и деяниях. Не представляется возможным даже подумать о его замешанности в коррупции, настолько он был чистым человеком, об этом говорят его дневники. Чем это не пример для подражания? Когда мы будем касаться темы «Люди труда», то должны говорить о прошлых героях труда, к примеру, дважды Героя Социалистического труда свекловоде Зууракан Кайназаровой, о героях чабанах и других. Герои труда не давали взятки, чтобы получить такие высокие звания и государственные награды.

Необходимо все время затрагивать подвиги наших отцов и дедов в Великой Отечественной войне. В той ужасающей войне наши герои-отцы не пытались также давать взятки, чтобы избежать фронта. А ныне взяточничество стало как-то сама собой разумеющейся повседневностью.

Следует отметить, что со стороны государства и соответствующих его подразделений меры по профилактике коррупционной деятельности ведутся. Но возникает вопрос: а достаточно ли этого? Поэтому ввод темы по антикоррупции в патриотическое воспитание студентов в образовательном процессе имеет немаловажное значение в качестве профилактики и раннего предупреждения, чтобы антикоррупционные идеи пустили бы глубокие корни в еще не полностью окрепшей психологии молодого поколения, не приобретшего достаточного жизненного опыта.

Что касается методов донесения (т.е. преподавания) данной тематики до студентов, то здесь имеется возможность обратиться к классификации методов обучения советского педагога Ю.К. Бабанского. Для многих учителей и тех, кто когда-либо изучал педагогику, эта личность должна быть знакома. Он был учителем советской эпохи, автором многих работ и идей по педагогике, автором классификации методов обучения, разработанной на основе целостного подхода к процессу обучения. Его методология до сих пор преподается в педагогических вузах.

Будущий учитель родился 7 января 1927 г. в Ростовской области. После окончания средней школы он поступил в педагогический институт в Ростове и выбрал факультет математики и физики. Окончил институт в 1949 г. Затем читал дополнительные лекции по педагогике и методике преподавания физики. С 1958 г. и в течение 11 лет он был заместителем ректора института. В 48 лет был назначен ректором Института педагогических дисциплин при АПН СССР. Он был удостоен звания вице-президента Академии наук, имел докторскую степень и звание профессора. Он умер в возрасте 60 лет, оставив значительный след на пути развития педагогической науки. Ю.К. Бабанский был основателем теории, направленной на оптимизацию процесса обучения. В ее основе лежит обучение, которое является научно обоснованным выбором и рассматривается как правильное развитие и решение задач, касающихся воспитания и образования ребенка. Его теория оптимизации была частью общей теории оптимизации педагогических исследований. Он был уверен в том, что теория может быть использована для решения многих образовательных проблем.

Классификация методов обучения Ю.К. Бабанского имеет прямое отношение к процессу патриотического воспитания, так как в течение пятидесяти лет его методы обучения остаются востребованными во всех образовательных учреждениях. Основоположники диалектического материализма рассматривают процесс труда как

человеческую деятельность, в которой выделяются элементы опосредования, регулирования и контроля. Соответственно, по мнению Ю.К. Бабанского, деятельность в учебном процессе должна осуществляться с помощью некоторых способов (методов). Они призваны объединять в единстве организацию действий по опосредованию учебной информации, регулирование активности личности, прежде всего, различными способами ее стимулирования, а также оперативный контроль над ходом деятельности.

Используя целостный подход, необходимо выделить три группы методов обучения:

- методы организации и осуществления учебно-познавательной деятельности;
- методы стимулирования и мотивации учебно-познавательной деятельности;
- методы контроля и самоконтроля эффективности учебно-познавательной деятельности [4].

Каждая из трех групп методов отражает взаимодействие преподавателей и студентов. Организационное влияние учителя сочетается здесь с реализацией и самоорганизацией учащихся. Стимулирующее влияние учителя ведет к развитию у учащихся учебной мотивации, то есть внутренней стимуляции обучения. Контролирующее влияние учителя сочетается с самоконтролем учащихся. Каждая из основных групп методов, в свою очередь, может быть разделена на подгруппы и отдельные методы, содержащиеся в них.

Таким образом, необходимо разработать календарно-тематическое планирование, где будут графы с номером урока, датой проведения, содержанием учебного материала, количеством часов и информационно-методическим обеспечением. Необходимо также разработать план самостоятельной работы студентов (СРС) с тем, чтобы они дополнительно занимались изучением биографий видных государственных, общественных деятелей прошлого, героев труда и т.д. При этом возникает необходимость выделения дополнительных часов, специально отведенных для патриотического воспитания в процессе образовательной деятельности. Все это требует от каждого педагога наисерьезнейшего отношения ко всему, что касается патриотического воспитания, творческого подхода и желания улучшить жизненное пространство общества в целом. Ибо каждый человек в отдельности является членом общества, а в совокупности становится самим обществом.

Список цитируемых источников:

1. Электронный ресурс. Режим пользования – <https://go.mail.ru/search?fm=1&q=%D%B0&src=go&sbmt=1636267857436&hasnavig> Дата обращения: 07.11.2021.
2. Электронный ресурс. Режим пользования – <https://24.kg/archive/ru/community/-151967-trudovaya-migraciya-bilet-v-odin-konec.html/>. Дата обращения: 07.11.2021.
3. Электронный ресурс. Режим пользования – <https://lfirmal.com/babanskij-yurij-konstantinovich-sovetskij-pedagog>. Дата обращения: 07.11.2021.
4. Педагогика / под ред. Ю.К. Бабанского. –М.:Просвещение, 1988. – 479 с.
5. Vayndorf-Sysoeva M. Organization of virtual educational environment for preparing a teacher of new generation Athens 2013 VI International GUIDE Conference URL:http://www.guideassociation.org/guide_2013/index.php/en/previous-edition . Дата обращения: 08.11.2021

Рецензент: Кыдыралиев А.Т. – кандидат педагогических наук, и.о. доцента КТЮА

УДК: 53:373.3

Дөөлөталиева А.С., Толбаева Г. К.
Ж.Баласагын атындагы КУУ /
КНУ им.Ж.Баласагына
Doolotalieva A.S., Tolbaeva G. K.
J. Balasagyn KNU

Эксперименталдык маселелер окуучулардын физикалык билимдеринин сапатын жогорулатуунун каражаты катарында
Экспериментальные задачи как средство повышения качества знаний учащихся по физике
Experimental tasks as a means of improving the quality of knowledge of students on physics

***Аннотация.** Макалада окуучулардын физикалык билимдеринин сапатын жогорулатуунун каражаты катарында эксперименталдык маселелер каралган. Сапаттык мүнөздөгү эксперименталдык маселерди аткартуунун схемасы жана аларды чыгаруунун иш-аракеттеринин жалпылаштырылган планы берилди.*

***Аннотация.** В статье рассмотрены экспериментальные задачи как средство повышения качества знаний учащихся по физике. Дана схема выполнения экспериментальных задач качественного характера и обобщенный план деятельности для их решения.*

***Abstract.** The article considers experimental tasks as a means of improving the quality of students' knowledge on physics. A scheme of the fulfillment of experimental tasks of a qualitative nature and a generalized plan of activities for their solution are given.*

***Урунттуу сөздөр:** эксперимент; эксперименталдык маселелер; изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүк; окуу-таанып билүү иш аракети; жалпылаштырылган план.*

***Ключевые слова:** эксперимент; экспериментальные задачи; исследовательские способности; учебно-познавательная деятельность; обобщенный план.*

***Key words:** experiments; experimental tasks; research abilities; educational and cognitive activity; general plan.*

Өсүп келе жаткан муунда дүйнөгө болгон илимий көз караштардын калыптануусу, өз алдынча ой жүгүртүүсү физикалык билимсиз пайда болбойт.

Эксперимент бул, көзөмөлгө алынуучу жана башкарылуучу шарттын жардамы менен кубулуштун чындыгын таанып-билүүнүн методу.

Физикалык маселелердин физика сабагында окутуунун башка усулдары менен катар өз орду бар. Окуучуларды физика боюнча маселе чыгарууга үйрөтүү – эң татаал проблемалардын бири. Маселе чыгарууга үйрөтүүнүн ийгилиги, окутуучунун колдонгон методикасына жана окуучулардын маселе чыгаруунун жалпыланган методу менен куралданышынан көз каранды. Эгерде окуучуларга сунушталган маселелер алардын кызыгуусун активдештирип, жагымдуу жагдайды түзсө, окуучуларда кызыгууну жаратып маселе чыгарууну жеңилдетет [1]. Практикалык сабакта бул типтеги маселелерди чыгаруу менен катар, сабакты улуттук-аймактык элдин турмуш-тиричилигине байланыштыруу чоң мааниге ээ. Физикалык кубулуштардын закон

ченемдүүлүгүн толук ачыш үчүн окуучулардын күнүмдүк колдонуп жүргөн буюм-тайымдарынан маселелерди түзүү максатка ылайык.

Бул типтеги маселелер көзгө көрүнүктүүлүгү, турмушка жакындыгы, элестүү-жандуулугу менен өзгөчө таң калтырып, окуучулардын кызыгуусун активдештирип, аргасыздан сабакка көңүл бурууга, кызыгууга мажбурлайт. Сабактын жандуулугу, динамикалуулугу окуучуларды шыкка үндөйт.

Бул типтеги маселелер көзгө көрүнүктүүлүгү, турмушка жакындыгы, элестүү-жандуулугу менен өзгөчө таң калтырып, окуучулардын кызыгуусун активдештирип, аргасыздан сабакка көңүл бурууга, кызыгууга мажбурлайт. Сабактын жандуулугу, динамикалуулугу окуучуларды шыкка үндөйт.

Маселе чыгаруунун мааниси төмөнкүчө:

1) Маселе чыгаруу физикалык түшүнүктөрдүн өтө айкын иретке келтирилишине, аларды теренирээк түшүнүүгө жана бекем өздөштүрүүгө түркү берет. Маселелердин мазмунун тиешелүү тартипте тандап алуу аркылуу окуучуларды жаңы материал менен тааныштырууга, алардын билимин кеңейтүүгө жана курстун андан аркы бөлүгүн өздөштүрүүгө даярдоого болот;

2) Табигаттын кубулуштарын түшүндүрүүдө жана социалистик кубулуштун практикалык маселелерин чечүүдө физикалык закондорду колдонууну билишин жана көндүмдөрүн калыптандырууда маселе чыгаруу көнүгүүлөрүн пайда кылат жана да бекемдейт. Теория менен практиканын бирдиктүүлүк принцибин жүзөгө ашырат;

3) Техникалык мазмундагы маселелерди тандап алуу иши, политехникалык принципти ишке ашырууга түрткү берет;

4) Маселе чыгаруу иши конкреттүү мазмун менен физикалык формулаларды тандап алуу жана аларды пайдалана билүү жагынан окуучулардын аң-сезимин өстүрүү;

5) Маселе чыгаруу түрдүү физикалык чоңдуктардын түрдүү системадагы бирдиктерин билүүгө жана пайдаланууга түрткү берет. Турактуу физикалык чоңдуктардын сан маанилери берилген таблицаларды пайдаланууга үйрөтөт.

6) Маселе чыгаруунун жогоруда айтылган максаттарынын жүзөгө ашырылышы окуучулардын ойлонуусунун өөрчүшүнө алып келет;

7) Конкреттүү маселелерди чыгаруу үчүн физикалык түрдүү областарынан тиешелүү билимдер талап кылынгандыктан, маселе чыгаруу иши өткөн материалды кайталоого көмөкчү болот;

8) Окуучулардын билимин, аң-сезимдерин текшерүүдө маселенин мааниси чоң;

9) Окутуу иши тарбиялык иштер менен үзгүлтүксүз байланышта болгондуктан, маселе чыгаруу кезинде да тарбиялык максаттар жүзөгө ашырылат. Өзү көздөгөн максатка жетүүгө туруктуу болууга, тоскоолдуктарды жеңүүгө өз алдынчалыкка, эмгекти сүйүүгө тарбиялоо менен сабакка болгон кызыгууну арттырат [4].

Физиканын механика бөлүмүндөгү механикалык жумуш тууралуу билимин бекемдөө максатында төмөндөгүдөй маселе чыгарууну сунуштоого болот.

Кыргыздын атактуу балбаны Кожомкул Каба уулу Жоо-Жүрөктө Көөр-Тоорунун оозундагы салмагы $m=620\text{кг}$ ташты так көтөрүп $S=15\text{м}$ жерге ары алып барып акырын жерге койгон. Кожомкулдун бел курчоосуна чейинки бийиктик $h_1=1,20\text{м}$ деп а) Оордук күчүнө каршы аткарган жумушун; б) S аралыкка которуудагы аткарган жумушун тапкыла? Кожомкул балбан ташты көтөргөндө $1\text{м}/\text{с}^2$ ылдамдануу менен көтөргөн деп эсептейли [3].

Жообу: Кожомкул Каба уулунун баардык аткарган жумушу 17484Дж .

Бул типтеги маселелер окуучуларда пайда болгон жагымдуу жагдайды, психологиялык толкунданууну, эргүүнү, таалим-тарбиялоо процессинде ийгиликке жетишүүнүн маанилүү бир механизми болуп саналат.

Физикалык маселелерди чыгарууда окуучулардын предметке болгон кызыгуусун активдештирүү максатында маселелерди колдонсок болот.

Оор атлетика боюнча дүйнөнүн чемпиону Каныбек Осмоналиев, массасы 216 кг штанганы 2,3 метрге түртүп 0.2 секундга көтөргөн. Каныбек Осмоналиевдин кубаттуулугун аныктагыла [3].

Жообу: 7 км / саат ылдамдык менен тез басып баратканда адамдын кубаттуулугу 300 Вт ка чейин жетет. Анда К. Осмоналиев кубаттуулугун $24840/300=80$ эсе өнүктүргөн.

Механикалык толкундар анын ичинен үн толкундары жөнүндө тереңирээк билүү өтө маанилүү.

Жыйынтыктап айтканда, физикалык маселелерди окуу процессинде пайдалануу окутуунун негизги үч функциясынын тең эффективдүү ишке ашышына алып келет. Анткени анын билим берүүчүлүк да, өнүктүрүүчүлүк да, тарбиялык таасир көрсөтүүчүлүк да ролу чоң .

Физикалык чоңдуктардын көбү түздөн-түз куралдар менен ченелүүгө болбойт, бирок аларды, тажрыйба кезинде ченөөгө мүмкүн болгон башка чоңдуктар менен байланышы боюнча эсептөөгө мүмкүн. Физикалык константтардын бардыгы дээрлик мына ушундай: салыштырма жылуулук сыйымдуулук, агрегаттык абалдын өзгөрүш жылуулугу, газ молекулаларынын кыймылынын ылдамдыгы, кеңейүү коэффициенттери, электромеханикалык эквивалент, салыштырма каршылык, сынуу көрсөткүчү, толкун узундугу жана башка [2].

Эгерде окуучуга керектүү маалыматтар белгилүү болсо, анда ал, бул маалыматтардын лабораториялык жол менен табылышына же маселенин шартында берилгендигине карабастан, физикалык турактуулардын каалаганын эсептеп табууну билүүгө тийиш. Ушундай мазмундагы маселелерди *лабораториялык маселелер* деп атаого болот [5].

Эксперименталдык маселелер системасы физика курсундагы негизги түшүнүктөрдү туура жана так өздөштүрүүгө шарт түзөт жана ошондой эле башында, ортосунда жана аягында колдонулуучу эксперимент деп бөлүүгө болот.

Башында колдонулуучу эксперимент окуучуларга жаңы түшүнүк киргизүүгө жардам берет. Бирок окуучуларда өтүлө турган тема боюнча маалымат болбогондуктан мугалим жашоодон алынган тажрыйбаны колдонушу зарыл. Сабактын ортосундагы колдонулуучу эксперименттер теманын маңызын ача турган эксперимент болушу керек, ал эксперименттин натыйжасында окуучу теманы толук түшүнөт. Ал эми сабактын аягында колдонулуучу эксперимент, өтүлгөн теманы бышыктоочу эксперимент болушу зарыл.

Демек, физикалык билим берүү системасында эксперименталдык маселелерди колдонуу көптөгөн маселелерди чечүүгө түрткү болушу мүмкүн. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырып, окуучуларды активдештирет. Маселелерди математикалык эле жактан чыгарып коюу эмес, физиканын негизги өзөгүн түшүнүүгө жардам берет. Мындай ыкма окуучунун чыгармачылык жөндөмүн ачууга да түрткү болот.

Эксперименттин кандай гана түрү болбосун төмөнкү мүнөздөмөлөр тиешелүү.

- Атайын куралдар менен сырткы дүйнөдөгү процесстерге кийлигишүү;

- Үйрөтүлүп жаткан кубулуштарды сырткы таасирлерден бөлүп алуу;
 - Үйрөтүлүп жаткан кубулуштарды белгилүү бир шарттарда бир нече жолу кайталап кайра түзүү.

- Кубулуштун же процесстин жүрүшүн планга ылайык өзгөртүү [4].

Бардык эксперименталдык маселелер кайсы гана түргө кирбесин сөзсүз түрдө *сапаттык* жана *сандык* болуп бөлүнөт.

Сапаттык мүнөздөгү эксперименталдык маселелер деп биз чыгарылышы математикалык аппараттын жардамысыз, логикалык акыл чечиминин чынжырчасынын жардамы менен коюлган маселеге карата жоопко келүүчү маселени айтабыз.

Мугалимдин сабакта анын ар кандай этаптарында эксперименталдык сапаттык маселелерди колдоно алуу мүмкүнчүлүгүнөн анын окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун ойгото алуусу көз каранды.

1. Мугалим тажрыйбаны жүргүзүүнүн алдында анын максатын так аныктап алуусу керек.

2. Доскага жүргүзүлүүчү эксперименттин сүрөтүн тартып койсо болот.

3. Окуучуларга куралдардын иштөө мүмкүнчүлүгүн түшүндүрүүсү керек.

4. Эксперименттин жүргүзүлүш методун жана аткарылыш техникасын тактоосу зарыл. Эгер эксперименттен куралдар демонстрациялана турган болсо, окуучуларга ачык көрүнүшү керек. Окуучулар жеке жана фронталдык тапшырмаларды аткаруудагы колдонгон куралдары жөнөкөй жана колдонууга ыңгайлуу болушу керек.

5. Окуучулардын көңүлүн бура турган учур мугалим тарабынан баса белгилениши керек.

6. Эксперимент ишке ашкандан кийин мугалим окуучу менен аңгемелешип, алардын эмнени көргөнүн, кандай жыйынтыкка келгенин сурашы зарыл ж.б.

7. Жыйынтыгында мугалим экспериментте көрсөтүлгөндү андан да кеңейтип айтып берүүсү керек.

Жогорудагы талаптарды аткаргандан кийин мугалим сабактын ар кандай этаптарында сапаттык мүнөздөгү эксперименталдык маселелерди колдоно алат.

Сапаттык мүнөздөгү эксперименталдык маселерди аткартуунун схемасы

1. Тапшырманын шарты менен таанышуу	1.1 Тапшырманын шартын кунт коюп оку, ук.
	1.2 Тапшырмада аткарыла турган процесске, кубулушка, өзгөчө көңүл бур.
	1.3 Сага түшүнүксүз болуп жаткан түзүлүштүн бөлүктөрүн же деталдарын аныктап бил
	1.4 Бул эксперименталдык тапшырма кайсы кубулуш экендигин аныкта (көргөн кубулушту же алдын ала айта турган кубулушпу)
Кубулушту көргөндөн кийин алдын ала түшүндүрүү.	
1.5 Эгер керек болсо, кубулуштун башында жана аягында болгон өзгөрүүнү дептерге белгилеп жазып алуу	1.5 Эгер керек болсо, дептерге белгилеп жазып алуу, маселенин шартын кыска келтирүү

	1.6 Сага керек болгон таблицалык же физикалык туруктуулукту таап белгиле
Кубулушту түшүндүрүүнүн кубулушту алдын-ала айтуунун тапшырмасы	
1.7 Көргөзүлгөн кубулуштун абалына карата (баштапкы жана акыркы) о.э кошумча маалыматтарды алуу менен тапшырмада байкалган кубулушту жаз.	1.7 Сунуш кылынган түзүлүштү өзүңө дагы бир жолу белгилеп ал да, эмне кылуу керек, кантип түшүндүрүү керек белгиле
2.2 Байкаган кубулушту тыкыр анализдеп, карым-катыштагы нерсени тап. Карым-катыштын мүнөзүн аныктап, ал кубулуштун жүрүшүндө өзгөрүүгө чурагандыгын байка. Тапшырманын шартындагы көрсөткүчтө эске ал.	2.2 Карым-катыштагы нерсени тап. Кубулуштун жүрүшүндө ал кандай өзгөрүүгө дуушар болуусу мүмкүн
2.3 Бул анализдин негизинде сенин талдооң үчүн керек болгон теорияны же законду тап.	
2.4. Талкуунун жүрүшүндө өзүңдүн ойунду дагы бир жолу жыйынтыкта. Аларды бир чынжырчага келтиргенге аракет кыл. Ал чынжыр эмне үчүн мындай болду? Кубулуштун жүрүшүн түшүндүр. Ар бир бөлүм мурунку бөлүмдүн аякталышы жана жаңы бөлүмдүн башталышы болушу керек.	2.4 Талкуунун жүрүшүндө өзүңдүн ойунду дагы бир жолу жыйынтыкта. Ар бир бөлүм мурунку бөлүмдүн аякталышы жана жаңы бөлүмдүн башталышы болушу керек.
3. Маселенин чыгарылышы	Берилген тапшырманын негизинде жаткан законду, теорияны түзүп, кубулуштун маңызын ач.
Бул закондун негизинде жаткан теорияны же кубулушту дагы бир жолу көз-алдыңа келтирип, эс тутумуңдагы чынжырчанын жардамы менен тапшырманын шартынан баштап, маселенин сууроосун түз	Бул закондун негизинде жаткан теорияны же кубулушту дагы бир жолу көз-алдыңа келтирип, эс тутумуңдагы чынжырчанын жардамы менен тапшырманын шартынан баштап, маселенин сууроосун түз (Эмне болот?) Эмнени байкайбыз
Алынган жыйынтыкты текшерүү	физиканын негизги принциптеринин көз каршынан алып караганда сенин жообуң кандай болгондугун анализде.
Бул сыяктуу кубулушту сен жашоодо кезиктирген учуруңду эсте.	

**Эксперименталдык маселелерди чыгаруудагы иш-аракеттердин
жалпылаштырылган планы**

№	Иш-аракет	Операция	Операциянын мазмуну
1.	Тапшырма менен тааныштыруу	1.Ориентирлөө 2.Пландоо	Тапшырманы окуп берүү;

		3. Аткаруу 4. Текшерүү	Иштин максатын, маселенин шартын формулировкалоо. Каралып жаткан суроонун теориясын окуп-үйрөнүү; Үйрөнүлүп жаткан кубулуштун теориялык моделин түзүү; Түзүлгөн моделдин туура экендин текшерүү.
2.	Эксперименттин киришүү планын түзүү	1.Ориентирлөө 2.Пландоо 3. Аткаруу 4. Текшерүү	Процесстин шарттарын сүрөттөө; Эксперименталдык курулманы иштеп чыгуу (же окуп-үйрөнүү); Жабдууларды тандап алуу. Эксперименталдык курулманы жыйноо. Эксперименталдык иш аракеттердин удаалаштыгын тандап алуу; Кубулуштардын себеп-натыйжа байланышын, аларды сүрөттөп берүүчү функционалдуу көз карандылыгын талдоо.
3.	Экспериментти өткөрүү	1.Ориентирлөө 2.Пландоо 3. Аткаруу 4. Текшерүү	Тандап алынган жабдуунун жетиштүүлүгүн жана туура экендигин текшерүү; Таблицаны түзүү; Экспериментти өткөрүү. Таблицаны толтуруу. Графикти тургузуу; Эксперименттин жыйынтыгынын катачылыктарын баалоо.
4.	Алынган чечимди текшерүү жана анализдөө	1.Ориентирлөө 2.Пландоо 3. Аткаруу 4. Текшерүү	Алынган жыйынтыкты анализдөө; Экспериментти текшерүүнүн методун тандап алуу; Алынган жыйынтыкты текшерүү; Жыйынтык чыгаруу.

Эми жогорудагы айтылгандарды конкреттүү мисалдарда карап көрөлү. «Атмосфералык басым» деген тема боюнча төмөнкү тажрыйбаларды көрсөтүү максатка ылайык:

Материалдардын тизмеси: Стакан, суу, кагаз.

Стаканга суу куюп, үстүн кагаз менен жаап, стаканды ылдый кылабыз, суу төгүлбөйт. Кагазга кол тийгенде суу төгүлүп кетет.

Биринчи байкоо: Стаканга жарымынан суу куюп кагаз менен оозун жапты. Стаканга суу куюп ага аба киргизбей оозун жапты. Стакандын жарымынан көбүрөөк суу куюп ага аба киргизбей оозун жаап койду.

Экинчи байкоо: Суу куюлган стаканды көмкөргөндө суу аккан жок. Стаканга суу куюлду, стаканды ылдый кылганда суу төгүлгөн жок. Стакандагы суу менен боштуктун орду алмашып калды.

Үчүнчү байкоо: Стакандын оозундагы кагазды черткенде суу төгүлдү. Стакандын оозун ачканда атмосфералык басым таасир этип суу төгүлүп кетти. Стакандын оозундагы кагазды ачканда аба кирип кетти.

Тандалган байкоолор: 1. Стаканга жарымынан суу куюп кагаз менен оозун жапты. 2. Стаканга суу куюп ага аба киргизбей оозун жапты. 3. Суу куюлган стаканды көмкөргөндө суу аккан жок. 4. Стакандагы суу менен боштуктун орду алмашып калды. 5. Стакандын оозун ачканда атмосфералык басым таасир этип суу төгүлүп кетти. 6. Стакандын оозундагы кагазды ачканда аба кирип кетти.

Суроолор: Эмне үчүн стаканды төмөн каратканда суу төгүлгөн жок? Эмне үчүн кагаз кыймылга келгенде суу төгүлүп кетти?

Андан ары мугалим эмне үчүн мындай болгондугу тууралуу түшүндүрмө берет.

Мындай типтеги сапаттык мүнөздөгү эксперименталдык маселелерди чыгаруу окуучунун таанып-билүүчүлүк жөндөмүн, предметке болгон кызыгуусун, чыгармачылыгын, өз алдынчалыгын жогорулатат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Балл Г.А. О психологическом содержании понятия «задача» // Вопросы психологии. – 1970. – № 6. – С. 75-85.
2. Буров В.А. Демонстрационный опыты по физике в старших классах средней школы. – М., «Просвещение», 1970. – 299с.
3. Дөөлөталиева А.С. Окуучуларды физикалык лабораториялык иштерди өз алдынча көнүктүрүүнүн илимий теориялык негиздери (7-8 – класстын мисалында) А.С.Дөөлөталиева // Вестник КНУ им Ж.Баласагына Выпуск 2/6. - Бишкек, 2008. - С.201-205.
4. Дөөлөталиева А.С., Турсуналы к. С. Физиканы окутуунун методикасы боюнча сапаттык маселелерди чыгаруу. /11-Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары (15-ноябрь 2013). Ж.Баласагын ат. КУУнун Жарчысы, Атайын чыгарылыш. – Бишкек, КУУ, 2014.
5. Мамбетакунов Э.М. Дидактические функции межпредметных связей в формировании учащихся естественно научных понятий. – Бишкек, 1992.
6. Мамбетакунов Э.М. Окуучулардын Физикалык түшүнүктөрүн калыптандырууда демонстрациялык эксперименттердин ролу. // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына Выпуск III, КНУ, 2003. – С. 238-241.

Рецензент: Абдыбалиева К. – педагогика илимдеринин кандидаты, И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын доценти

УДК 37.013

Исламбек кызы Нургиза
магистрант КНУ им. Ж.Баласагына /
Ж.Баласагын атындагы КУУ, магистрант
Islanbek kyzy Nurgiza
master student of J. Balasagyn KNU

Формирование социально-личностных компетенций будущего педагога в условиях гуманизации образования
Болочоктогу педагогдун социалдык-жеке компетенциясын билим берүүнү гуманизациялоо шарттарында калыптандыруу
Formation of social and personal competencies of the future teacher in the conditions of humanization of education

***Аннотация.** В статье рассматривается проблема формирования социально-личностной компетентности студента - будущего учителя и вместе с тем обозначаются основные факторы, которые следует учитывать при подготовке будущих учителей в условиях гуманизации образования. Выделены педагогические условия формирования социально личностных компетенций будущего педагога.*

***Аннотация.** Макалада студенттин келечектеги мугалимдин социалдык-жеке компетенттүүлүгүн калыптандыруу проблемасы каралган, ошону менен бирге билим берүүнү гумандаштыруу шарттында келечектеги мугалимдерди даярдоодо эске алууга тийиш негизги факторлор негизделген. Келечектеги мугалимдердин социалдык-жеке компетенттүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары белгиленген.*

***Abstract.** The article considers the issue of the formation of social and personal competence of a student - a future teacher; factors that should be taken into account when preparing future teachers in the conditions of humanization. The characteristics and conditions of the formation of social competence in pedagogical education at the present stage are highlighted.*

***Ключевые слова:** социально-личностные компетенции, гуманизация, профессионализм, компетентность, будущий педагог.*

***Урунттуу сөздөр:** социалдык - жеке компетенциялар, гумандаштыруу, кесипкөйлүк, компетенттүүлүк, келечектеги педагог.*

***Keywords:** social and personal competencies, humanization, professionalism, competence, teacher.*

Возникающие тенденции наполнения содержания педагогического образования гуманистическими ценностями создают благоприятную ситуацию для переосмысления сущности подготовки будущего педагога на современном этапе развития общества. В этой связи процесс формирования профессиональных компетенций студента – будущего учителя, в том числе его социально-личностной компетентности, имеет особое значение.

Основными тенденциями развития современного образования являются его гуманизация, демократизация, личностная ориентация, культурная ориентация и

т.д. Анализ этих тенденций позволяет выявить психолого-педагогические предпосылки для формирования социально-личностных компетенций будущего педагога. Система современного педагогического образования не может готовить будущего педагога только к выполнению каких-либо социальных или профессиональных функций без учета тенденций в системе образования. Гуманизация образования являясь объективным следствием современной ситуации в обществе, требует пересмотра, переоценки всех составляющих педагогического процесса в свете их человекообразующей функции; предполагает создание диалогического взаимодействия между участниками образовательного процесса, когда их совместная деятельность переходит на уровень эмпатии, взаимного принятия и обмена ценностями [1]. Следует отметить, что в соответствии с гуманистической парадигмой социально- детерминированные цели образования должны заключаться в создании условий для максимально полного развития материальной и духовной культуры будущего педагога, обеспечивающих их благоприятную социальную адаптацию и активность.

Стратегия современного педагогического образования в условиях гуманизации, в основе которой лежит необходимость овладения различными компетенциями и субъективное развитие, и саморазвитие личности будущего учителя, способного выходить за рамки нормативной деятельности и осуществлять инновационные, творческие процессы, предполагает изменения в образовательном процессе вуза [2].

Социальные и личностные характеристики, знания и социальные навыки должны быть адекватно развиты в условиях гуманизации образования. Необходимо создать контекст для будущей общественной жизни и деятельности студентов. Именно в этом контексте и должно создаваться новое содержание образования, т.е. и обучение, и воспитание, как две составляющие образовательного процесса, должны определяться прежде всего с точки зрения контекста будущего: социальная реальность, с которой сталкиваются сегодняшние студенты. Поэтому социально-личностные компетенции будущего специалиста играют одну из ведущих ролей, где взаимодействие происходит практически во всех сферах социальной активности. Часто имеющая место в педагогической практике несформированность социально-личностных компетенций учителей (педантичность, неумение себя контролировать, плохой контакт с людьми, переоценка требований к сотрудникам, перенос собственной неуравновешенности на других) приводит к сбоям в педагогической деятельности, в коммуникативном процессе, в управлении персоналом.

В определении понятия «социально-личностная компетентность» сегодня среди исследователей нет единого мнения. При широком толковании это включает в себя многое: такие качества, как эмпатия (способность к сочувствию), социальная чувствительность, способность поддерживать дистанцию в ролевой игре, самореализация терпимости к мнению других, спонтанность, независимость, способность общаться и креативность, активное поведение, открытость, терпимость к конфликтным ситуациям, самоконтроль и уверенность. Из-за разнообразия содержания обще приемлемое определение социально-личностной компетентности еще не выработано. Построение «социально-личностной компетентности», которая включает личную компетентность в таких категориях, как личностное развитие, ключевые навыки и индивидуальность, выявляет сильнейшую зависимость от ситуационных особенностей [3]. В этой связи большое значение имеет стимулирование социально-личностной компетентности будущих педагогов.

Качество их подготовки напрямую зависит от уровня теоретических и эмпирических исследований, согласно которым при подготовке будущего педагога специалистам в этой области стоит учитывать все значимые факторы, имеющие место в последние десятилетия:

- ускорение темпов социально-экономического развития, которое ставит человека в ситуацию постоянного улучшения, необходимость попадания в систему непрерывного образования, социокультурные процессы, совершенствование в профессиональной сфере, организация социальной и личной жизни, принятие изменений;
- радикальные изменения в сфере информации и коммуникации, отражающиеся в характере общения и взаимодействия людей со всеми социальными структурами, сетевыми системами, органами государственного управления.

В то же время перед образованием в настоящее время стоит довольно сложная и неоднозначно решаемая задача определения, как содержания этого понятия, так и основы для выделения ключевых компетенций, и размера их компонентов. Это, в свою очередь, затрудняет разработку подходов (процедур, критериев, инструментов) для их оценки в результате обучения.

Современное состояние образования, эволюция специальностей сегодня, содержание реальных программ и ситуаций указывают на необходимость приобретения выпускником вуза такого набора неизменных ключевых компетенций, который позволит человеку быть постоянно востребованным на рынке труда.

Чтобы сформировать эти компетенции, необходимо перестроить как весь педагогический процесс, так и самих студентов педагогического направления.

В процессе формирования социально-личностных компетенций будущих педагогов необходимо учитывать, что:

- в основе ступени высшего образования лежат принципы гуманизации, интеграции в сочетании с принципами реформы системы высшего образования, основанной на коммуникативной и практической ориентации;
- профессиограмма выпускника вуза и государственные стандарты высшего образования предполагают необходимость проявления социально-личностной компетентности в деятельности всех участников педагогического процесса высшего образования;
- в соответствии с дидактическими традициями вуза необходимо полностью реализовать концепцию личностно-студентоцентрированного обучения;
- изучение всех дисциплин, особенно специальных, должно быть ориентировано на работу, в результате чего развиваются социально-личностные и профессионально важные компетенции;
- сопровождение индивидуальных образовательных траекторий студентов с фасилитацией (образовательной помощью и поддержкой) процессов самореализации и саморазвития;
- организация на выборной основе специальной автономной работы и педагогических практик, направленных на повышение личностного и профессионального роста студентов [2].

Социально-личностная компетентность будущего педагога, как известно, будет проявляться не только в сфере его жизни, но и во всем без исключения социокультурном пространстве, в котором идут процессы взаимодействия, сотрудничества, организация процессов социального партнерства, совместная

деятельность будущего специалиста в социальной сфере с социальными институтами: образование, здравоохранение, культура, физическое воспитание и спорт и, прежде всего, институт семьи. В этой связи важен уровень сформированности у будущего педагога основ социальной компетентности. Основу этого понятия составляют такие профессионально-значимые качества, как эмпатия (способность к сопереживанию), эмоциональная устойчивость, толерантность, мотивация к творческим проявлениям, открытость, самоконтроль, альтруизм, сохранение дистанции от профессиональной роли и др.

В любой социальной структуре человек выступает как личность со своей определенной позицией и возможностями, но социальными структурами индивид воспринимается не как личность, а как действующий субъект, несущий цели, ценности, задачи группы (формальной и/или неформальной), а потому уже имеющий определенные качества, поскольку группа нуждается в конкретных действиях индивида, а не личностных качествах. Безусловно, личностные качества имеют определяющую роль в субъектной характеристике индивида, однако влияние и отождествление индивида с группой приобретают важный смысл в формировании личностных качеств, и потому определяют процессы становления и развития социально-личностных компетенций. Смысл социально-личностной компетентности – способность к выражению себя в обществе в самом широком понимании, принимая одни ценности, отвергая другие, становясь носителем определенных общностей и формируя, таким образом, свое «Я».

С этих позиций можно рассматривать социально-личностную компетентность, как интегративное свойство личности, включающее в себя знаниевую и компетентностную обоснованность (прогностическую и рефлексивную) поведенческих актов на основе осознанно принятых решений. Социально-личностная компетентность – это важнейшая основа релевантности и успешности человека в поликультурном мире. Основными критериями оценки уровня социокультурной компетентности, как в общении внутри своей группы, так и с представителями других групп, признаются соответствие поведения человека конкретной ситуации и социальному контексту в целом и определяемая этим его эффективность – достижение желаемых результатов в процессе коммуникации. В процессе формирования социально-личностных компетенций при преподавании различных дисциплин должны использоваться активные методы обучения, направленные на формирование интеллектуально-гностического, эмоционально-рефлексивного и поведенческого компонентов компетенций в социально-педагогической деятельности, которые способствуют совмещению теоретических знаний с практическими навыками. Что касается стимулирования социально-личностных компетенций, следует отметить, что различные его аспекты тесно связаны со стабильностью характера личности (частично генетически детерминированной, частично приобретенной ранее). Основа социально-личностных компетенций будущего педагога должна развиваться на основе позитивного самоопределения. Здесь главное – независимость в действиях и компетентностный подход к управлению.

На практике и на семинарах необходимо активно использовать интерактивный подход, симуляционные методы, метод анализа конкретных ситуаций, драматизацию, психологический тренинг. В то же время социальные навыки (например, публичное выступление, профессиональное решение проблем, профессиональная техника)

меняются легче, чем квалификация, ценностные структуры и мотивы, лежащие в основе социального поведения.

В процессе формирования социально-личностных компетенций будущего педагога должны использоваться при преподавании различных дисциплин такие активные методы обучения, как: интерактивный подход, симуляционные методы, метод анализа конкретных ситуаций, драматизация, психологический тренинг и другие. Они выступают как важные условия формирования социально-личностных компетенций будущего педагога. В то же время важны и социальные навыки (например, умение публично выступать, компетентность в решении профессиональных проблем, умение управлять педагогической техникой и др.) и эти важные компетенции формируются, прежде всего, в условиях общения, педагогической практики.

В ходе исследования нами были разработаны педагогические условия формирования социально-личностных компетенций будущего педагога, как:

- внедрение в образовательно-воспитательную среду вуза реализацию таких задач, как осмысления будущим учителем сущности социально-личностных компетенций, формирование их ценностных ориентаций путем целенаправленного включения студентов в учебную деятельность с применением активных и интерактивных методов обучения;

- формирование логической структуры и планирование учебного процесса и уровневая дифференциация задач социально-личностного характера (по сложности заданий, изначальной подготовке обучающихся и профиля обучения) с опорой на национально-культурные истоки воспитания своего народа, рядом живущих народов;

- применение созданной нами практико-ориентирующей технологии формирования социально-личностных компетенций будущего педагога, которая будет способствовать формированию высокого уровня искомых нами компетенций у студентов;

- введение в условиях практики различных модификационных ролевых игр и творческих заданий, ситуаций социально-личностного характера и разработка, наполнение, использование банка специально-ориентированных задач социально-личностного характера;

- готовность преподавательского корпуса формировать социально-личностные компетенции у обучающихся (не только на занятиях преподаваемых дисциплин, но и на курсах по выбору и в воспитательной деятельности);

- соблюдение доступности, наглядности при подаче учебного материала социально-личностного характера, с учетом характера и объема учебной информации, подлежащей усвоению, при этом учитывая уровень развития обучающихся, их жизненный опыт.

Следует такж отметить, что в целях формирующего эксперимента успешно прошла реализация разработанной нами структурно-содержательной модели формирования социально-личностных компетенций будущего педагога, которая состоит из следующих содержательных компонентов: ценностного, содержательного и поведенческого.

В ходе формирующего эксперимента исследования мы пришли к заключению, что важнейшими условиями формирования социально-личностных компетенций будущего педагога являются

- создание мотивационной базы социально-личностного характера обучения студентов и включение элементов социально-личностной подготовки в процесс обучения будущего педагога;

- индивидуальная помощь ППС в развитии социально-личностных компетенций будущего педагога и непрерывный, поэтапный и последовательный характер включения материала, ориентированного на формирование искомым нами компетенций будущего педагога;

- применение различных современных форм организации обучения и воспитания в целях устойчивого характера формирования социально-личностных компетенций будущего педагога и комплексное использование активных и интерактивных методов, а также включение заданий и ситуаций, направленных на развитие социально-личностных компетенций будущего педагога;

Экспериментальное обучение показало, что применение методики формирования социально-личностных компетенций будущего педагога способствует возникновению и развитию стойкого интереса к знаниям и становлению личностно-значимых интересов и качеств у обучающихся, развитию практических и элементарных компетенций будущего педагога, стимуляции процесса профессионального самоопределения.

Условиями, обеспечивающими формирование социально-личностных компетенций студентов, явились:

- создание воспитывающей среды на основе проблемного обучения развития стойкого интереса к знаниям и становлению личностно-значимых интересов и качеств у обучающихся;
- формирование социально-личностных компетенций будущего педагога путем введения в цикл социально-гуманитарных дисциплин задач и ситуаций социально-личностного характера;
- целенаправленное включение будущего педагога в деятельность с применением интерактивных методов обучения и воспитания, направленных на актуализацию его социально-личностных компетенций.

При применении широкой сети интерактивных технологий обучения в вузе целесообразно отдавать приоритет таким ценностям, как право на жизнь, достоинство личности, неприкосновенность частной жизни, неприкосновенность жилища, свобода передвижений и выбор места жительства, свобода совести и вероисповедания и др. Кроме того, многим участникам необходимо было прививать глубокие знания о правах человека и обязанностях гражданина Кыргызской Республики, о порядке их реализации, о социально-личностных компетенциях.

Таким образом, процесс формирования социально-личностных компетенций будущего педагога необходимо продолжать и совершенствовать, однако при создании системы определенных педагогических, организационных условий следует также учитывать такие тенденции современного образования как, гуманизация, демократизация и др., учет которых при подготовке педагогических кадров позволят будущему педагогу в дальнейшем успешно осуществлять профессиональную деятельность на самом высоком уровне.

Список цитируемых источников:

1. Лопатин Е.А., Иванчиков А.В., Булатецкий С.В., Рабазанов С.И. Гуманистическая концепция профессиональной надежности сотрудников ОВД // Научное обозрение: гуманитарные исследования. – 2017. – № 10-11. – С.67-73.

-
-
2. Абрамова М.А. Специфика гуманитарной подготовки в контексте стандартизации профессионального образования // Философия образования. – 2006. – № 2. – С.70–77.
  3. Биктагирова Г.Ф. Формирование социальных компетенций студентов педагогических специальностей и направлений // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – №4 [Электронный ресурс]. URL – <https://science-education.ru/ru/article/view?id=4748> (дата обращения: 28.10.2021).

*Рецензент: Джаркимбаев Ч.Т. – кандидат педагогических наук, доцент
Международного Кувейтского университета*

УДК:372.881.1

Каныбек кызы Айсалкын
Ж.Баласагын атындагы КУУ /
КНУ им. Ж.Баласагына
Каныбек кызы Айсалкын
J.Balasagyn KNU

Азыркы учурдагы мектеп жашына чейинки балдардын кебин өнүктүрүү маселелери

Современные актуальные проблемы развития речи дошкольников
Current issues of speech development in preschool children

***Аннотация.** Макалада азыркы учурдагы мектеп жашына чейинки балдардын кебин өнүктүрүү маселелери анализделет. Балдардын эне тилге болгон кызыгууларын тарбиялоочу, өркүндөтүүчү таасирдүү шарттардын бири – бул элдик оозеки чыгармачылыктын асыл үлгүлөрүн, жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бакчадан баштап тааныштырууга, үйрөтүүгө багыт алуу тарабынан колдоого алуу керектиги жана балдардын кебин өстүрүүдө элдик оозеки чыгармачылыктын мааниси чоң экендиги белгиленет.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются актуальные вопросы речевого развития дошкольников. Одним из наиболее эффективных условий воспитания и повышения интереса детей к родному языку является поддержка лучших образцов народного устного творчества, ориентированная на ознакомление и обучение с детского сада в соответствии с их возрастом. Отмечено, что народное устное творчество играет важную роль в развитии детской речи.*

***Abstract.** The article discusses topical issues of speech development of preschoolers. One of the most effective conditions for upbringing and increasing children's interest in their native language is to support the best examples of folk oral art, focused on acquaintance and learning from kindergarten in accordance with their age. It is noted that folklore plays an important role in the development of children's speech.*

***Урунттуу сөздөр:** балдардын кебин өстүрүү, элдик оозеки чыгармачылык, тарбия иштерин жүргүзүү.*

***Ключевые слова:** развивать речь детей, народное устное творчество, проведение воспитательной работы.*

***Key words:** develop the speech of children, folk oral creativity, educational work.*

Өз эне тилин жакшы билген бала, башка тилдерди тез мыкты өздөштүрө алат. Мектепке чейинки курактагы балдарды өз эне тилинде тарбиялоого чоң көңүл бурган улуу педагогдордун бири Я.А.Коменскийдин эң чоң сиңирген эмгеги болуп, анын биринчилерден болуп наристелер жана мектепке чейинки курактагы балдарды өз эне тилинде сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнө тарбиялоо маселелерине көңүл бургандыгы эсептелет [1]. Ал мектепке чейинки курактагы балдардын тарбиясына олуттуу маани берип, эне тил – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо системасынын эң негиздүү составдык бөлүгү деп белгилеген. Я.А. Коменский эне тилди наристелер жана мектепке чейинки курактагы балдарды туура тарбиялоону, терс жана зыяндуу

таасирлерден сактап калуучу каражат жана кийинки тарбиялоонун бекем негизи катары караган.

Алгач, үй-бүлө тарбиясы туура эмес болсо, адамдын кийинки алуучу тарбия-билими толук негиздүү боло албайт. Мектепке чейинки курактагы балдарды тарбиялоо маселелерине гениалдуу грек философу Платон (427-347 б.з.ч.) тарабынан да олуттуу көңүл бурулган. Бирок Коменскийге чейинки ойчулдар айрым бир суроолоруна гана токтолушса, Я.А.Коменский мектепке чейинки курактагы балдардын үй-бүлөдө жана коомдук жайларда тарбиялануусунун бардык учурларына токтолгон.

“Эне мектеби” аркылуу Я.А.Коменский үй-бүлөлөргө, өзгөчө энелерге жана бала багуучу аялдарга тарбия иштерин аң - сезимдүү уюштуруу боюнча жардам берүүнү көздөгөн. Ал балдарга тарбия-билим берүүдө негиздүүлүккө чоң маани берген:

- 1) бардыгын жакшы билүү;
- 2) ишмердүүлүктө ишке ашыруу;
- 3) өзүнүн кебиндеги түшүнүктөрдү башкаларга оозеки, ал эми билим алуунун жогорку баскычында жазуу жүзүндө берүүгө үйрөнүү.

Ишмердүүлүк үч багытта өнүгөт: акыл ишмердүүлүгү, тил ишмердүүлүгү, кол ишмердүүлүгү. Мектепке чейинки куракта кептик көнүгүүлөрдүн негиздери калыптанат, алар тарбиячылар менен балдардын түздөн-түз мамилешүүлөрүндө, балдардын бири-бири менен мамиле түзүүлөрүндө тарбияланат. Баланын кебин өркүндөтүүдө адегенде буюмдарды ататып, туура так сүйлөөгө үйрөтүү сунуш кылынат. Ошондой эле, улуу адамдардын балдар менен такай сүйлөшүүсү, жомок айтып берүүсү, уйкаш, режимдүү ырларды айттыруу балдардын кебин өстүрүүгө өбөлгө болот.

Адам баласы жаныбарлардан акыл-сезими жана кеби менен айырмаланат, акыл-сезими адамдын өзү үчүн, ал эми кеби айлана чөйрөсүндөгү жакындары менен мамилешүүгө керек. Кээ бир балдарда айрым тыбыштарды айта алуусу алты айлык кезинде башталса, көпчүлүк балдардын тилинде кээ бир тыбыштарды-үндөрдү же муундарды айтуулары: а, у, и, ба, та ж.б. биринчи жаш курактын аягында калыптана баштайт. Эне тилдеги сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым үндөр тыбыш деп аталат. Тыбыштар сүйлөө органдарынын кыймылына жараша пайда болот. Активдүү сүйлөө органдарына эрин, тиш, тил, таңдай, жаак, мурун көндөйү жана үн жылчыгы кошулат. Тыбыштар кулакка угулат, көзгө көрүнбөйт. Аларды жазууда тамгалар менен белгилейбиз. Тамгалар көзгө көрүнөт. Тыбыш тил учунан пайда болсо, ичке угулат, арт жагынан пайда болсо, жоон угулат. Жаак кең ачылса, кең үндүүлөр, кууш ачылса, кууш үндүүлөр, эрин чормойсо, эриндүү үндүүлөр пайда болот. Ошондой эле, аба мурун көндөйүнөн чыкса, мурунчул тыбыштар пайда болот. Кыскасы, сүйлөө органдарыбызда тыбыштын жасалып чыгышын артикуляция дейбиз; тыбышты айтканда кулакка угулушун акустика дейбиз. Сөздөгү тыбыш менен тамгалардын саны бирдей боло бербейт. Тыбыштар сөздүн маанисин ажырата турган касиетке ээ болсо, аны фонема дейбиз. Мисалы: сат, саат. Кийинки наристе куракта бала бүтүндөй сөздөрдү айтууга аракеттенишет (апа, ата ж.б.), аларды акырындап жөнөкөй сөздөн баштоо керек, алгачкы мезгилде татаал айтыштар тилдери үчүн кыйын болот. Бирок тилдери көнүгүп, тагыраак сүйлөй башташкандан кийин, улуулар балдарды тантык, чалып сүйлөөгө жол бербей такай үлгү көрсөтүп туура, так сүйлөөлөрү жана балдарды көнүктүрүүлөрү керек.

Төрт, беш, алты жашында баланын кеби байыйт, андан ары туура, так сүйлөөгө көнүгөт, сөз байлыктары өсөт, ошондуктан: Бул эмне? Сен эмне кылып жатасын? ж.б. суроолорду берип даана, таза сүйлөтүүгө тарбиялоо зарыл деп белгилеген. Ошондой

эле, баланын кебин калыптандырууда рифмалуу ырлардын, жаңылмачтардын мааниси зор. Мисалы:

Алдей бөпөм, ак бөпөм,
 Ак бешикке жат, бөпөм.
 Оору-дартты тоготпос,
 Олпогунан ок өтпөс,
 Орошон болуп өс, бөпөм.
 Алдей, алдей...
 Арашан болуп өс, бөпөм,
 Берешен болуп өс, бөпөм.
 Кыйырга тараар дареги
 Көрөшөн болуп өс, бөпөм.
 Алдей, алдей...
 (Ж.Мамытов)
Жаңылмач
 Топту тоголотту,
 Топ тоголокпу?
 Тоголоткон топту,
 Токон торомокпу.
 Тоголок топ топ-топ тоголонот,
 Топ-топ тоголонот тоголок топ.

Эне тил – бул өсүп келе жаткан жаш бөбөктүн айлана-чөйрөнү таанып билүүсү, үйрөнүүсү, сезимдүү кабылдоосу, жалпы ой жүгүртүүлөрүн, инсандык сапаттарын өстүрүүчү негизги каражат болуп эсептелет [2]. Наристе эне тилдин бай негиздерин өздөштүрүү мезгили. Тилчи академик Б.М. Юнусалиев: “Эне тилди бала өтө жаш кезинде, негизинен 3-5 жашында өздөштүрүшөт”, - деген [3]. Демек, баланын кеби так, жатык, сылык, көркөм жана бай болушунда ата-эненин, тарбиячылардын ролу зор.

Улуу педагог К.Д. Ушинский өзүнүн педагогикалык эмгектеринде балдардын сөздүгүн байытуу, образдуу ойлоосун өстүрүүдө эне тилдин ролун өтө жогору баалаган [4]. Ошондуктан балдардын кебин өстүрүүдө, тарбия иштеринде элдик оозеки чыгармачылыктын мааниси чоң. Балдарга арналган жомоктор, ырлар, макал-ылакаптар, табышмактардын тарбиялык мааниси терең. Элдик оозеки чыгармалар педагогикалык идеяларга бай, тарбиялык маанилери терең, элдик акылмандуулуктун бийик үлгүлөрү болуп эсептелет. Кызыктуулугу, сөздөрдүн образдуулугу, айтылуучу ойлордун так, кыскалыгы, тереңдиги менен айырмаланып, балдардын фольклордун кенже түрлөрүнө болгон кызыгууларын өстүрөт. Элдик ыкмалардын жардамы аркылуу балдар чыгармаларды жеңил, тез эстеп калышат.

К.Д. Ушинский “Элдик чыгармалар өзүнүн көркөмдүгү менен баланын жан дүйнөсүнө терең таасир этет, эне тилинин угулушунун көркөмдүүлүгүнө, таттуулугуна болгон сүйүү сезимин өстүрөт”, - деп абдан таамай белгилеген. Тарбиячы балдардын байланыштуу кебин өстүрүүдө ар түрдүү тематикалык көнүгүүлөрдү, дидактикалык оюндардын ырааттуу системасын пайдаланып, сабактардын таасирдүүлүгүн арттырса болот. Өзгөчө кенже группаларда оозеки кыска чыгарманы көрсөтмө каражаттардын жардамы аркылуу инсенировкалоо балдардын оюн негизги теманын, мазмунунун тегерегинде топтоодо, мазмунун толук түшүндүрүүдө жана аны кайра айтып берүүгө чоң таасирин тийгизет.

Эне тилин өстүрүү бөлүмү жаш курактарына ылайык: маданий үндүк тыбыштарды тарбиялоо, балдардын сөз байлыгын өстүрүү, грамматикалык жактан туура сүйлөө тилин калыптандыруу, байланыштуу тилди (диалогду, монологду) өстүрүү, көркөм сөзгө балдардын кызыгуусун тарбиялоо, сабаттуулукка тарбиялоо ишмердүүлүктөрүндө ишке ашат [4]. Бирок учурда 1-класска барган балдардын кебин өстүрүү боюнча төмөнкүдөй кемчиликтер мугалимдер тарабынан белгиленүүдө: – балдар монологиялык речти начар өздөштүрүшкөн; – буюмдарды жетиштүү деңгээлде сүрөттөп айта алышпайт; – тилдик материалдарды анализдөөгө үйрөнүшкөн эмес; – өз алдынча аңгеме түзө алышпайт. Байкоо жүргүзүүлөр жана тарбиячылар менен болгон аңгемелешүүлөр маданий үндүк тыбыштарды балдардын кебин өстүрүүдө туура тарбиялоого азыраак көңүл буруулары байкалды: үндөрдүн тазалыгына, көркөмдүгүнө, кептин тездиги, үндүн күчүн өркүндөтүүгө. Ошондой эле оозеки кептин грамматикалык түзүлүшүн, татаал конструкциядагы фразаларды өздөштүрүү, сөздүк иш жана тил маданиятын жогорулатуу боюнча балдар бакчаларында, үй-бүлөдө жетишерлик деңгээлде иш алынып бара албагандыгы күндөлүк байкоолордо, аңгемелешүүлөрдө белгиленүүдө.

Балдар бакчаларында эне тилибизде окутуу-тарбиялоо иштерин канткенде жакшыртууга болот? Эң негизгиси “Мектепке чейинки балдарды тарбиялоо, окутуу жана өнүктүрүүнүн базистик (жалпы өнүктүрүүчү) программасын” (2008 ж.) балдар бакчасында окуу-тарбия иштерин уюштурууда терең таанышып, жетекчиликке алуу ишти жакшыртуудагы негизги өбөлгөлөрдүн бири. Себеби балдар бакчаларында балдар жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык өз алдынча окуй алышпай окуу-тарбия иштеринин бардык түрлөрү эне тили аркылуу уюштурулгандыктан тарбия сабактардын, ар кандай ишмердүүлүктөрдүн биримдиги, бири-бирине жуурулуп интеграциялык формада өткөрүлүшүнө чоң көңүл бурат. Мисалы, сүрөт тартуу, музыканы эне тилин өркүндөтүү сабагы менен бир темага бириктирип комплекстүү сабак уюштурса, сабактын мазмуну бирин-бири толуктап, сөздүк иш жүргүзүлүп, программалык максаттын бир бүтүндүккө айланышын камсыз кылат [5].

Балдарга берилүүчү түшүнүктөр, көнүгүүлөр канчалык көбүрөөк, ар кандай шарттарда кайталанса, балдардын эсине ошончолук терең из калтырат. Азыркы мезгилде балдардын эне тилге болгон кызыгууларын тарбиялоочу, өркүндөтүүчү, таасирдүү шарттардын бири – бул элдик оозеки чыгармачылыктын асыл үлгүлөрүн жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бакчадан баштап тааныштырууга, үйрөтүүгө багыт алуу тарабынан колдоого алуу. Бөбөктөр адамдар менен мамилелешүүгө өткөндө, үндүүлөрдү тууроо мүмкүнчүлүгүнө негиз түзүлгөндө, жашоонун эки-үч айынан баштап, көңүлдөрү көтөрүңкү турганда, улуулар жылуу маанайда кайрылса, үн сала башташат. Мисалы: ааа-гуу ж.б. Эгер чоң киши бөбөккө кайрылып жылуу мамиледе сүйлөсө, анын талпынып үн салышы интенсивдүү чыгат. Төрт айында уккан үндү угумдуу тууроо аракети пайда болот. Бул аракеттер бөбөктүн кебин өстүрүүгө түрткү берет: га-га, гу-гуу, ба-ба ж.б. Жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык бул мезгилде бөбөктүн кепти түшүнүүсү, көрүү анализаторлору аркылуу жүрөт. Мисалы, улуу адам кооз шылдыракты көрсөтүп, мээримдүү сүйлөсө, бөбөк талпынып, үн салат. Эне-тилин өстүрүүдө түзүлгөн турмуштук шарттар, тарбиялык иштер, улуулардын мамилеси, тарбиялык таасирлер жана баланын өздүк активдүүлүгү чоң мааниге ээ.

Жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык шарт түзүү менен бирге тарбиячылар, ата-энелердин балдардын жаш курактарына ылайык режимди толук аткаруулары, балдардын уктоо, тамактануу, эс алууларын туура убагында алмаштыруулары педагогикалык иштерди туура уюштурууга чоң шарт түзөт. Алгачкы үч жаш курагында

балдардын тили бардык турмуш ишмердүүлүктөрдө, режим убактыларында, өз алдынча ойноолорунда, атайын уюштурулган сабактарда иш жүзүнө ашырылат. Улуулардын мээримдүү, жылуу мамилелери балдардын көңүлдөрүн буруп, аларды тарбиячылардын суроолоруна жооп берүүгө шарттайт. Эң негизгиси уюштуруу формаларынан болуп тарбиячынын балдарга болгон кайрылуусу жана балдардын ага болгон жообу, эмоционалдуу кайрымдуу эң таасирдүү мамиле болуп эсептелет. Экинчи жаштын 2-жарымынан баштап балдар тарбиячынын суроосуна жооп гана бербестен өзү да сүйлөөгө аракеттенип, улууларга кайрыла баштайт. Балдар менен иштөөдө тарбиячынын тили балдар үчүн үлгү катары грамматикалык жактан туура, көркөм, үнү жетиштүү бийиктикте, тездикте, так болуп, көп сөздүү болбошу керек. Балдардын сөздөрдү түшүнүүсүн, туура сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн, сөз байлыктарын өстүрүү, эне тилин калыптандыруу боюнча программалык максаттар балдардын айлана-чөйрөгө болгон багыт алууларын кеңейтүүдө, буюмдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу, тарбиялык маанидеги сөздөр, кыска аңгемелерди, ырларды, татаал эмес тапшырмаларды берүү аркылуу аткарылат. Ошондуктан балдардын сөз байлыктарын активдүү өстүрүү жана пайдаланууга бардык учурларды активдүү пайдаланган оң болот [6].

Программада эне тилин өстүрүү боюнча берилген материалдарды төмөнкүдөй көрсөтмө каражаттарды пайдалануу менен бөлүштүрүү керек: жандуу жана жансыз, оюнчуктар, буюмдар, эмеректер, жашылча-жемиштер, жаныбарлар жана кыймылдуу унааларды (транспорт) ж.б. байкоо аркылуу да балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн өстүрсө болот. Мисалы, - Балдар, карагылачы, мышык келе жатат. Токтоп калды. Башын буруп бизди карады. Чарчап калыптыр, эс алууда ж.б. учурлары боюнча суроо-жооп, аңгемелешүү. Жансыз жаратылыш менен сейилдөө учурунда таанышышат: кум, таш ж.б. Оюнчуктарды пайдаланып: бир оюнчуктун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен тааныштыруу, андан кийин эки оюнчукту салыштырып окшоштуктарын табуу же айырмачылыктарын атоо, көп оюнчуктан өзүнө жакканын тандоо. Оюнчукту тандоо, таанышуу менен бирге бала оюнчуктун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айтып берип, оюнчук менен аракеттенүүсү керек. Сөздөр менен аракеттерин айкалыштыруу аркылуу балдардын оюндары байып, сүйлөө речи өркүндөйт (I этап – тааныштыруу: II этап – оюнчуктар менен аракеттенүүлөрү). Сүрөттөр менен иштөө: 1-жаштын аягында башталып, эки жаш курагында акырындап жөнөкөй сюжеттүү сүрөттөр менен тааныштыруу киргизилет.

Балдар 2-3-4 сөздөн турган сүйлөмдөрдү угуп, аны менен тууроого үйрөнүшөт, тарбиячы сүрөттүн негизин, мазмунун балдарга түшүндүрөт. Эне тилин өстүрүүдө төмөнкүдөй методикалык ыкмалар балдардын тилди түшүнүүсүн шарттайт: берчи, көрсөтчү, алып кел, ордуна кой, тапкын, алгын, баргын ж.б. Бул методикалык ыкмалар “аракеттенүү үчүн инструкциялар” деп аталат. Көбүрөөк суроо берүү, аңгемелешүү, интерактивдүү көнүгүүлөрдү, оюндарды уюштуруу аркылуу балдардын кызыгуулары, эске тутуу, сөз байлыктарын өстүрүү, байланыштуу кебин өркүндөтүү ишмердүүлүктөрүнө кеңири көңүл бурулат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Александрова, О.В. Развитие мышления и речи для малышей 4-6 лет / О.В. Александрова. – М.: Эксмо, 2013. - 48 с.
2. Бутусова, Н.Н. Развитие речи детей при коррекции звукопроизношения: Учебно-методическое пособие / Н.Н. Бутусова. – СПб.: Детство Пресс, 2012. – 304 с.

-
-
3. Юнусалиев Б.М. Киргизская диалектология. – Фрунзе, 1971.
  4. Гербова, В. Развитие речи в детском саду.6-7лет.Подготовительная к школе группа / В. Гербова. – М.: Мозаика-Синтез, 2015. – 112 с.
  5. Гербова, В. Развитие речи в детском саду.5-6лет.Старшая группа / В. Гербова. – М.: Мозаика - Синтез, 2015. – 144 с.
  6. Гомзяк, О.С. Развитие связной речи у шестилетних детей. Конспекты занятий / О.С. Гомзяк. – М.: ТЦ Сфера, 2007. – 96 с.

Рецензент: Жакышова Б.Т. – педагогика илимдеринин кандидаты, И.Арабаев атындагы КМУнун доценти

УДК: 378.2

Карабалаева Г.Т.
КНУ им. Ж. Баласагына /
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Karabalaeva G.T.
J. Balasagyn KNU

Современные вызовы и перспективы развития подготовки научно-педагогических кадров в университете
Университетте илимий-педагогикалык кадрларды даярдоону өнүктүрүүнүн заманбап чакырыктары жана келечеги
Modern challenges and prospects for the development of training of scientific and pedagogical personnel at the university

***Аннотация.** В статье выявляются основные вызовы, присущие системе Кыргызстанского высшего образования и обозначены перспективы развития подготовки научно-педагогических кадров. В настоящее время многие эксперты прогнозируют, что очень скоро человечество столкнется с радикальным изменением экономического и общественного уклада. Этому способствуют современные достижения научно-технической революции и появление новых прорывных технологий.*

***Аннотация.** Макалада Кыргызстандын жогорку билим берүү системасына мүнөздүү болгон негизги көйгөйлөр аныкталган жана илимий-педагогикалык кадрларды даярдоону өнүктүрүүнүн келечеги көрсөтүлгөн. Учурда көптөгөн эксперттер болжолдошууда, жакын арада адамзат экономикалык жана социалдык түзүлүштү түп тамырынан бери өзгөртөт. Буга илимий-техникалык революциянын заманбап жетишкендиктери жана жаңы ачылыш технологияларынын пайда болушу көмөк көрсөтүүдө.*

***Abstract.** The article identifies the main challenges inherent in the system of Kyrgyz higher education and outlines the prospects for the development of training of scientific and pedagogical personnel. Currently, many experts predict that very soon humanity will face a radical change in the economic and social order. This is facilitated by the modern achievements of the scientific and technological revolution and the emergence of new breakthrough technologies.*

***Ключевые слова:** педагог, научно-педагогические кадры, вызовы, перспективы, развитие, цифровизация, автоматизация, глобализация, экологизация, демография, технологии, навыки, тренды.*

***Урунттуу сөздөр:** мугалим, илимий жана педагогикалык персонал, чакырыктар, перспективалар, өнүгүү, санариптештирүү, автоматташтыруу, ааламдашуу, жашылдандыруу, демография, технологиялар, көндүмдөр, тенденциялар.*

***Key words:** teacher, scientific and pedagogical staff, challenges, prospects, development, digitalization, automation, globalization, greening, demography, technologies, skills, trends.*

Сегодня мы находимся в самом центре бурного потока глобальных изменений, затрагивающего практически все аспекты жизни современного общества. Эти изменения теснейшим образом связаны с ролью системы образования,

---

его сегодняшним положением и ожидаемыми трансформациями в содержании и форме подготовки специалистов. Системе подготовки *научно-педагогических кадров* в Кыргызстане предстоит адаптироваться к изменениям на рынке труда, что невозможно без смещения акцентов с получения знаний на развитие универсальных «навыков XXI века».

Современное образовательное пространство претерпевает в настоящий момент серьезные изменения, связанные как с новым пониманием целей и задач образования, так и с внедрением информационно-коммуникационных технологий. Происходящие изменения в экономике и других социальных сферах часто называют новой технологической (цифровой или четвертой индустриальной) революцией, а связанные с ними изменения – «цифровой трансформацией». В последние годы о цифровой трансформации заговорили и в сфере общего образования, и профессионального [1; 2; 3; 4].

Вызовы, которые формулирует сегодня общество к высшему профессиональному образованию, отражают как глобальные процессы, так и локальные. В. Куликов пишет: «Все вызовы современной эпохи можно условно разделить на две большие группы: факторы, влияющие на развитие культуры и общества и имеющие глобальный вид; тренды, возникшие как результат научно-технического прогресса в недрах современной цивилизации и демонстрирующие в основном технологический характер. Вызовы, относящиеся к первой группе, тесно связаны с фундаментальными подвижками в недрах современной цивилизации, которая по факту имеет планетарный характер, хотя и нельзя сбрасывать со счетов развитие локальных сообществ в национально-политических границах. Наличие двух взаимно исключающих тенденций – растущей глобализации и стремлений сохранить локальную специфику национальных сообществ – предъявляет особые требования к современному образованию» [5, с.7].

Таким образом, перед высшими учебными заведениями встает задача обновления содержания, форм и технологий образования на основе осмысления своей миссии, конкретизации целей и задач в соответствии с вызовами не только глобального характера, но и формирующимися в условиях экономики конкретного региона. Внимание к деятельности университетов, их назначению, миссии, роли и места в подготовке кадров для республики является необходимым условием развития социально-экономического потенциала государства. Профессионально-педагогическая подготовка кадров для различных видов и уровней образования – это важнейшее направление в социальной политике республики.

К сожалению, у выпускников университетов недостаточно практических навыков для работы, считает большая часть работодателей (93 %, по данным нашего опроса).

Подготовка учителей не успевает за современными требованиями образовательных стандартов, а высшее образование стало «всеобщим», но потеряло качество. В странах – лидерах развития экономики знаний (Великобритания, Сингапур, Германия), по данным VCG (международная компания, специализирующаяся на управленческом консалтинге), в последние годы активно идет пересмотр содержания образования со смещением акцентов с получения предметных знаний на развитие универсальных «навыков XXI века».

Для того, чтобы понять какие изменения будут происходить в системе образования, необходимо определить какие навыки будут востребованы в XXI веке. Эти

навыки будущего формируются под влиянием основных трендов, оказывающих существенное влияние на все отрасли жизни, в т.ч. образование [6; 7; 8; 9].

Ключевые тренды развития мирового сообщества включают: цифровизацию, автоматизацию, глобализацию, экологизацию, демографические изменения и сетевое общество и общий тренд – ускорение, влияющее на все остальные [6].

Цифровая революция влечет за собой перестройку всей системы образования. Можно обозначить несколько вызовов и перспектив развития образования:

Вызов 1: отбрасывать лишнюю информацию.

Один из главных итогов тотальной цифровизации – информационный избыток. Раньше доступ к знаниям и данным был открыт только тем, кто получал высшее образование либо работал в области науки. Сегодня информация перестает быть ценным ресурсом. Ее уже так много, что востребованным навыком становится умение ориентироваться в ней, классифицировать, анализировать и верифицировать. Умение использовать «цифру» становится «гигиеническим минимумом», и недостаточно добавить две-три дисциплины в магистерские программы, нужно интегрировать развитие цифровых навыков на всех уровнях образования, «знакомить детей с культурой «цифры» еще в детском саду».

Вызов 2: проект вместо процесса.

Кастомизация предложения, создание продукта под запрос конкретного человека – тренд, характерный не только для производства и бизнеса, но и для образования. Современные университеты должны готовить специалистов не с процессным, а проектным мышлением. Важно научить студента выстраивать коммуникации, понимать навыки проектной работы, обладать предпринимательскими компетенциями в широком смысле. Распространение самозанятости и расширение индивидуальных зон ответственности в рамках наемного труда приведут к тому, что предпринимательские компетенции к 2025 г. будут необходимы минимум 30 % трудоспособного населения, по оценкам Global Education Futures.

Вызов 3: педагог должен учиться.

Создание условий для реализации индивидуальных траекторий обучения – вызов для нашей системы образования. Десятилетняя подготовка в условиях жесткой дисциплины к сдаче унифицированного экзамена зачастую отбивает у обучающегося живой интерес к учебе. Особенно если подготовка самого педагога оставляет желать лучшего.

В образовании, где технологии и знания обновляются очень быстро, педагог должен адаптироваться, за длительный срок работы на одном месте педагог не только не получает новых навыков, но и теряет изначальную квалификацию. А среднестатистический педагог – женщина 50 лет, более 20 лет проработавшая в системе образования, 15 из которых – на одном месте. В итоге университеты вынуждены работать с безынициативными абитуриентами, пытаясь развить их самостоятельность.

Вызов 4: пожизненное образование.

Идея о нескольких карьерных траекториях для одного человека стала реальностью. С учетом увеличения средней продолжительности жизни человека и, наоборот, сокращения жизненного цикла технологии, продукта и даже отрасли каждому из нас как минимум однажды придется осваивать новую профессию. И если раньше высшее образование давало возможность быть успешным на протяжении всей профессиональной жизни, то теперь обязательным условием становится непрерывное

обучение. Во всем мире очень развито так называемое обучение на рабочем месте – работа с менторами и наставниками, обмен опытом между сотрудниками разных подразделений. Мы же больше ценим формальное образование с результатом в виде диплома. Низкие позиции в категории «обучение на протяжении всей жизни» – одна из причин слабой позиции нашей страны: 96-е место в глобальном рейтинге конкурентоспособности талантов GTCI (The Global Talent Competitiveness Index) [10].

Вызов 5: средние – ненужные. С учетом быстрой смены технологических укладов университет должен сосредоточиться на трансляции определенных навыков. Междисциплинарные компетенции будут одинаково нужны как специалистам с высокой квалификацией, так и работникам с базовой подготовкой. Так, во всех отраслях во всем мире идет процесс «вымывания среднего». Автоматизация и роботы забирают работу у специалистов со средним уровнем квалификации и знаний. В будущем востребованными станут элитные кадры и специалисты с базовыми навыками. В BCG (BCG – международная компания, специализирующаяся на управленческом консалтинге) прогнозируют «поляризацию квалификаций» в ближайшие пять-десять лет: востребованными будут профессии наиболее высокой и наиболее низкой квалификации. Количество рабочих мест среднего уровня квалификации будет испытывать наиболее сильное давление новых технологий.

Цифровизация бизнес-процессов, высвобождая время сотрудников для решения более сложных и творческих задач, существенно повысит требования к их квалификации, даст толчок общему усложнению всех профессий.

Современная система образования должна стать более гибкой. Без этого любые инициативы и затраты в сфере образования бессмысленны.

Рассматривая *современные тренды в сфере университетского образования: изменения и константы, вызовы*, необходимо очертить контуры проблемной ситуации, сформулировать ее основное содержание и ключевые аспекты. При этом рассматривать глобальные тренды и связанные с ними изменения предлагается в контексте трех миссий университета: образования, науки и влияния на социум.

Рассматривая данный вопрос, мы будем опираться, с одной стороны, на историческую трихотомию «прошлое-настоящее-будущее», с другой – представлением о пяти основных элементах педагогических систем, развернутых в работах Н.В. Кузьминой и ее учеников [11, с.14-15], задающих содержание пяти основных вопросов аналитики образовательных систем: кто, кого, чему, как и зачем обучает? При этом мы исходим из того, что именно образовательная миссия для классического университета является главной. Однако данное допущение не рассматривается как догма, но является предметом для дискуссии, наряду с прочими вопросами:

1. Кто? – вопрос о преподавателе. Необходимо разобраться и понять: кто такой университетский преподаватель? Какими, ценностями и компетенциями он должен обладать не только сегодня, но и завтра. На наш взгляд, сегодня преподаватель должен занимать профессиональную позицию от служителя «разумного, доброго, вечного» до «профессионального коуча». Главная его задача уметь воплощать эти позиции в стратегиях и технологиях его профессиональной деятельности. То есть он может и должен совмещать эти позиции и в этом заключается его профессионализм. В классическом университете, на наш взгляд, преподаватель обязательно должен быть и ученым, учитывая, что в таком университете возрастает роль науки. Преподаватель должен быть в тесном контакте и во взаимодействии с работодателями. Также, необходимы понятия о личностных позициях, ценностях, знаниях и компетенциях

университетских преподавателей, какими они исторически были, есть сегодня и какими должны стать.

2. *Кого? – вопрос о студентах.* Необходимо знать, как изменяется исторически этос студента классического университета. В чем особенности мышления, психики, поведения современных студентов, так как именно они влияют на процесс обучения и вовлечения их в науку. С этой точки зрения, современного студента необходимо рассматривать через призму педагогической антропологии, социологии и психологии. Для стимулирования академической успеваемости студентов, преподавателю необходимо выработать какие стратегии мотивации будут востребованы сегодня и будут востребованы завтра? Преподавателю также необходимо использовать новые и классические технологии мышления и стратегии понимания в пространстве университетского образования.

3. *Чему? – вопрос о содержании образования.* Как меняется содержание университетского образования? Преподавателям необходимо провести анализ: какие знания и компетенции были необходимы вчера, востребованы сегодня, будут востребованы в будущем? Важным моментом является соотнесение между собой задачи воспитания и образования, формирования личности и формирования компетенций. Учитывая вхождение Кыргызстана в Болонский процесс, необходимо рассмотреть, как соотносятся с содержанием образования различные модели образовательной архитектуры: бакалавриат и магистратура (4 + 2), бакалавриат и магистратура (2 + 2 + 2), специалитет, PhD, иные модели; а также найти общее у гуманитарного, естественно-научного и технического образования в классическом университете. Выработать универсальные, общие и специальные профессиональные компетенции для разрешения вопроса – как соотносятся существующие образовательные стандарты и традиции классического университетского образования? Разрабатывая новые стандарты, учебные планы необходимо выработать идеальный тип выпускника университета, опираясь на него вчера, сегодня и завтра. Для выработки стратегии конкуренции и взаимодействия классического университета с новыми институциональными формами передачи знаний и формирования компетенций необходимо включать и использовать Интернет, корпоративные, сетевые университеты и др.

4. *Как? – вопрос о технологиях, методах и инструментах.* Рассматривая эту позицию, необходимо проанализировать какие классические образовательные технологии сохраняются в университете 2035 г., как меняются методы и инструменты обучения в классическом университете сегодня, как влияют цифровые технологии на процесс обучения и образовательный контент? Возможен ли «университет понимания, а не запоминания»? Можно ли рассматривать личность преподавателя как инструмент обучения и воспитания, какова дидактика и методология организации обучения в классическом университете в прошлом, настоящем, будущем?

5. *Зачем? – вопрос о целях, смыслах и ценностях классического университетского образования.* Какое будущее формируют классические университеты через своих выпускников? Ценностно-целевая модель идеального выпускника: зачем он пришел к нам и каким должен уйти? Философские и методологические различия обучения и образования в классической парадигме. Университеты и социальный заказ, его версии и уровни. Университеты и неравенство, классическое образование и проблема включенности/исключенности. Элитное и массовое образование сегодня и завтра: каким будет новый мир?

Реформирование кыргызстанского образования определяется, в частности, и Болонским процессом, который ориентирован на ликвидацию барьеров в развитии науки образования, формирование единого образовательного пространства в Европе, приведение к единым стандартам национальных систем образования. После присоединения Кыргызской Республики к Болонской декларации сделаны определенные шаги на пути реформирования вузовского образования.

Кыргызстан с 2012 г. перешел на двухуровневую систему, выпускникам вузов присваивается академическая степень «бакалавр» и «магистр», за исключением некоторых специальностей. В 2013 г. была гармонизирована аспирантура и в ее программу включена образовательная составляющая, а также приведено к определенным стандартам количество часов на освоение программы согласно требованиям Болонского процесса.

Необходимость интеграции системы высшего образования в мировое образовательное пространство актуализирует проблему подготовки докторов PhD и реализации программ по присуждению академической степени PhD, отвечающих современным вызовам в области образования и науки. Это также обусловлено тем, что в Кыргызской Республике взят курс на реализацию PhD-программ по разным научным направлениям.

11 декабря 2020 г. Правительство Кыргызской Республики утвердило акты, регулирующие вопросы подготовки доктора философии (PhD)/доктора по профилю, при этом сохраняется традиционные ученые степени кандидата и докторов наук [12]. Действующее законодательство Кыргызской Республики взяло курс на реализацию PhD-программ по разным научным направлениям с 2021-2022 учебного года.

Новая система высшего образования, ориентированная на подготовку кадров высшей квалификации, которая состоит из трех уровней: первый – бакалавриат, второй – специалитет или магистратура и третий – аспирантура или подготовка доктора философии (PhD)/доктора по профилю.

Таким образом, принципиальные отличия новой модели образования заключаются в том, что образование становится непрерывным в течение всей жизни. Это ведет к появлению открытого рынка образовательных программ, формированию прозрачной и понятной для всех системы признания результатов образования и появлению в качестве главных субъектов регулирования образовательного рынка – профессионального сообщества и потребителей. Также повышается роль самостоятельности в качестве главного фактора результативности образовательного процесса. Инновационный характер образования – интеграция ряда образовательных программ с реальным производством, с целью формирования профессионалов.

Новое качество высшего образования найдет свое проявление в следующем: изменится природа образовательного процесса в образовательных организациях высшего образования в сторону увеличения модульности, самостоятельности и более активного вовлечения студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов в реальные проекты; повысятся требования к уровню освоения иностранного языка; будет усовершенствована система дистанционной подготовки кадров высшей квалификации.

Список цитируемых источников:

1. Казакова Е.И. Цифровая трансформация педагогического образования // Ярославский педагогический вестник. – 2020. – № 1 (112). С. 8-14.

2. Ледовская Т.В., Сольнин Н.Э., Ходырев А.М. Ценностные «Вызовы» современного педагогического образования: существуют ли «Ответы»? // Ярославский педагогический вестник. – 2019. – № 1. С. 54-61.
3. Уваров А.Ю. Трудности и перспективы цифровой трансформации образования. – М.: ИД НИУ ВШЭ, 2019. – 344 с.
4. Уваров А.Ю. Цифровая трансформация и сценарии развития общего образования. – М.: НИУ ВШЭ, 2020. – 108 с. (Современная аналитика образования. № 16 (46)).
5. Куликов С.Б. Новые вызовы современности и педагогическое образование // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2019. – № 3 (200). С. 7-9.
6. Доклад «Навыки будущего. Что нужно знать и уметь в новом сложном мире». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://futuref.org/futureskills_ru
7. Клячко Т.Л. Основные тенденции развития российской системы образования // Ректор вуза. – 2013. – № 4. – С.14-21.
8. Овчинников М.Н. О трендах, унификации и разнообразии в высшем образовании // Университетское управление: практика и анализ. – 2015. – № 3. – С. 77–84.
9. Карабалаева Г.Т., Ниязова Ж.К. Развитие магистратуры в Кыргызстане: проблемы и перспективы // Высшее образование сегодня. – 2019. – № 10. – С. 20-25.
10. Кыргызстан занял 96-е место среди 141 страны в рейтинге по индексу глобальной конкурентоспособности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.akchabar.kg/ru/news/kyrgyzstan-zanyal-96-mesto-v-rejtinge-po-indeksu-globalnoj-konkurentosposobnosti/>
11. Педагогическая система: теория, история, развитие / под ред. В.П. Бедерхановой, А.А. Остапенко. – М.: Народное образование, 2014. – 128 с.
12. Об утверждении актов, регулирующих вопросы подготовки доктора философии (PhD)/доктора по профилю. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/157710>.

Рецензент: Токсонбаев Р.Н. – доктор педагогических наук, профессор Академии физической культуры и спорта

УДК: 372.864 (575.2) (04)

Куштарбек кызы Элизат
Ж.Баласагын атындагы КУУ /
КНУ им. Ж.Баласагына
Kushtarbek kuzu Elizat
J.Balasagyn KNU

Баланы эмгекке тарбиялоо-элдик тарбиянын негизги булагы
Воспитание ребенка для работы-главный источник народного
образования
Raising a child for work is the main source of public education

Аннотация. Макалада өсүп келе жаткан жаш муундарды элдик педагогиканын салтына карай калыптандыруу, аларга эмгектин маңызын жана анын коом турмушундагы маанисин түшүндүрүү, аларды билим менен байытуу, элдик жүрүм-турум эрежелерине көнүктүрүү, эмгекке үйрөтүү идеялары чагылдырылат. Ошондой эле, элдик жомоктор, макал-лакаптар жана элдик майрамдар эмгекчилдик сапаттарды, бийик адамгерчилик касиеттерди калыптандырууда чоң мааниге ээ экендиги тастыкталат.

Аннотация. В статье отражены идеи формирования подрастающего поколения в традициях народной педагогики, разъясняя им сущность труда и его значение в обществе, обогащая их знаниями, адаптируя к правилам поведения, обучая их трудовой деятельности. А также обосновываются что, народные сказки, пословицы и народные праздники играют важную роль в формировании трудолюбия и высоких человеческих качеств.

Abstract. The article reflects the ideas of the formation of the younger generation in the traditions of folk pedagogy, explaining to them the essence of labor and its importance in society, enriching them with knowledge, adapting them to the rules of behavior, teaching them how to work. Folk tales, proverbs and folk festivals prove that they play an important role in the formation of hard work and high human qualities.

Урунттуу сөздөр: эмгек тарбиясы, этнопедагогика, тарбиялоонун усулдары, тарбиялоонун формалары, жомок, макал-лакаптар, элдик майрамдар, Нооруз майрамы.

Ключевые слова: трудовое образование, этнопедагогика, методы обучения, форма воспитания, сказка, пословицы, народные праздники, праздник Нооруз.

Keywords: labor education; ethnopedagogy; teaching methods; form of education; fairy tale; proverbs; folk holidays; holiday Nooruz.

Азыркы кыргыз турмушу күн санап социалдык-экономикалык жана нравалык (адептик) жактан өзгөрүп, улам жаңыланып келүүдө. Ушуга ылайык өсүп келе жаткан жаш муундарга татыктуу тарбия берүү коомдун негизги милдеттери болуп калууда. Ушундай шартта окумуштуулар арасында тарбия-таалим учурдагы тез өзгөрүп бараткан мындай коомдук-экономикалык шартка жараша гана эмес, түбөлүктүү баалуулуктарды багыт кылуу менен улуттук өзгөчөлүктөрдү, элдик дөөлөттөрдү туу тутуу зарыл деген көз караштар илимий негизде айтыла баштады. Мунун өзү элдин педагогикалык таалим-тарбия салттарына, идеяларына негизделип, мектепте окуу-тарбия иштерин жүргүзүүгө багыт берери шексиз.

Өсүп келе жаткан жаш муундарды элдик педагогиканын салтына карай калыптандыруу, аларга эмгектин маңызын жана анын коом турмушундагы маанисин түшүндүрүү, аларды билим менен байытуу, аларды элдик жүрүм-турум эрежелерине көнүктүрүү, эмгекке үйрөтүү идеялары элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири учурайт.

Алсак, “Манаста” балдарды эмгекке тарбиялоонун көп усулдары жана формалары көрсөтүлөт, мисалы, бала Манас өтө кичине чактан Ошпур деген койчуга тарбиялоо үчүн берилет. Байлыгы ашып-ташкан хан Жакып эмне үчүн кенедей баласын алыстагы койчуга берип жатат? Бул ой Манас эпосунда мындайча баяндалат:

Баары сөзүн бай Жакып
 Байбичеге сүйлөдү:
 - Андасам балаң акыл аз,
 Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,
 Тил азар деймин, динге кас.
 Мал азабын балага
 Бир тарттырып көрөлү,
 Жайлоодогу койчуга
 Алты ай малай берели,
 Эркелетип олтурбай
 Катыктырып көрөлү.
 Сөз айтууга жатыксын,
 Сөөгү бышып катыксын.
 Малдын баркын билгизип,
 Малай кылып киргизип,
 Дүнүйө баркын билгизип,
 Түк кап барып киргизип,
 Ошпур деген койчу бар,
 Оңдоп койсун ошолор [5].

Көрүнүп тургандай балада терс сапаттар (“акыл аз”, “жөнүн таппайт”, “дөөлөт мас”, “тил азар”, “динге кас”) пайда болуп, бала ошого калыптанып келе жатат, аны эми ушундайда оңдоо керек, ал үчүн бала “эркелебесин”, “катыксын”, “сөөгү бышып катыксын”, “малдын баркын билсин”, “малай барып кирсин” дешет. Кыргыздын тарбиялык эрежелери, кылымдар бою колдонуп келген этикалык кодекстери Манаска жардам берип, аны терс жолдон сууруп чыгып, оң жолго алып келиши керек. Жогорудагыдай эреже-нормалар эчен-эчен муундагы балдарды оң идеалдарга тарбиялоодо эмпирикалык сыноодон өткөн, турмуш тажрыйбасында эчен-эчен колдонулган, кристаллдай тазаланган ыкмалар.

Педагогикалык элдик маданият кыйла деңгээлде элдик жомоктордо да топтолгон. Ар дайым эмгек даңкталып, жалкоолук айыпталып, инсандын асыл адеп-ахлактык сапаттары мактап ырдалып, ар дайыма акыл жана акыйкаттыктын жеңгендиги жөнүндөгү жомоктордун тарбиялык мааниси баа жеткис.

Жомоктор элдин мүнөзүн, психологиясын, турмуштук позициясын туюнтат. Алар “окуялардын жүрүшүн тууралап туруучу” элдин кыялын ишке ашырууга багытталган.

Жомоктор баладагы баалуу сапатты - чыгармачыл баамдоосун өнүктүрөт. Балдар жомок угуп, айтып берип жана өздөрү жомок ойлоп табуу менен көп нерсени ойлонушат, баамдашат, ар дайым эмгекчилдик, акыйкатты жеңип чыгуучу турмуштук жагдайлар менен өзөктөш байланышта келип чыгуучу образдарды түзүшөт.

Тоолуктардын тээ байыркы эмгек тажрыйбасынан жаралган жомоктор өзүнүн тарыхын өтүүсүндөгү узак жолду басып өтүп, адамдардын коомдук мамилелерин чагылдырды, эмгекчил элдердин колунан баскынчылардын курч куралы болду, элдин кайгысы менен үмүтүн чагылдырды, алардын эстетикалык керектөөсү болду, көркөмдүк жактан байыды, өркүндөп-өсүп, улуттук өзгөчөлүктөр менен көркүнө чыкты, элдик адабияттын алгачкы көчөттөрүнүн өсүшүнө негиз болду. Чындыгында эле, жомоктор элдик адабий чыгармачылыктарынын гана эмес, өзүлөрүнө тийиштүү болгон мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Бул боюнча академик А.Э.Измайлов мындай деп жазган: “Жомоктордо элге тийиштүү болгон адеп-ахлактык касиеттер сыйдырылган: Ата-Мекенди сүйүү жана коргоо, жамандык менен күрөшүүдөгү айгышкан баатырдык, эмгекти сүйүү жана чеберчилик, адептүүлүк, достукка жана чыгармачылыкка берилгендик ж.б. жомоктор элдик мүнөзүн, анын психологиясын турмуштук позицияларын билдирет” [4]. Демек, жомоктор дидактикалык чоң маани-маңызга ээ. Бардык жомоктор акыл-насаат айтуу менен кандайдыр бир моралдык чындыкты көрсөтөт. Көптөгөн жомоктордо элдик эмгектик идеалдар ачык, даана жана күчтүү сүрөттөлгөн. Мисал катары, дидактикалык мүнөздөгү бир жомокту карап көрөлү. Алардын биринде мындайча айтылат: бир кедей өлүм алдында үч уулун чакыртып алып, короодогу кайсы бир дарактын түбүнө, же бир жерге алтын көмүп койгонун, бирок, эч эстей албаганын айтып, ошол жерге көмгөн алтынды таап алсаңар байыт элеңер дейт да көз жумат. Уулдары алтынды издеп короону бүтүндөй баарын казып чыгышат, бирок алтынды табышпайт. Анан алар ойлонушуп туруп, казылган жерге жүзүм өстүрүшөт. Жүзүм ар жылы жакшы түшүм берип, балдары аларды сатышып байып кетишет. Эми ошондо гана аларга атасынын айтканы түшүнүктүү болот, атасы эч качан алтын көмгөн эмес, ал балдарынын эмгекчил болуусун гана каалаган.

Ал эми “Така” аттуу жомокто атасы жалкоо, кежир, тил албас баланы кантип тарбиялагандыгы тууралуу мындайча айтылат. Бир жолу атасы 10 жаштагы баласы менен талаадан келе жатып жолдо жаткан эски таканы көрүп, баласына айтат: “Бул таканы алып ал”. “Бул эски таканын мага эмне кереги бар?”, – деп баласы таң калат. Атасы эч нерсе айтпастан таканы алып, андан ары баса берет. Ошентип алар тез эле шаарга жетип келишет. Атасы баягы таап алган эски таканы темир устага сатып, анын акчасына чие сатып алат. Анан баласына карап чиеден жеп коюп кете берет. Баласы да чие жегенди каалады, бирок сураштан уялды. Дагы бир аз өткөндө атасы бир чиени түшүрүп жиберди, артында бара жаткан уулу ошол эле замат чиени жерден алып жеди. Ушинтип атасы 10 жолу чиени түшүрүп жиберип, баласы 10 жолу жерден алып жеди. Акырында атасы токтоп туруп, колунда калган чиени баласына берди да, мындай деди: “Мына көрдүңбү, балам, сен бир жолу ийилип таканы алгандан жалкоолондуң эле, ал эми мен аны сатып, акчасына алган чиеге 10 жолу ийилдиң. Эми эсиңе тут: Эгер сен жеңил ишти оор деп эсептесен, анда сен андан дагы оор ишке учурайсың, эгер сен аз нерсеге канааттанбасаң, анда көп нерсеге жетишпейсиң”.

Мындай мисалдардан элибиз жомоктордун каармандарына эң жогорку эмгекчилдик сапаттарды, бийик адамгерчилик касиеттерди ыйгарышканына күбө болобуз. Жомоктор баладагы эмгекчилдикти, чыгармачылык менен элестетүүнү, фантазияны өнүктүрөт. Балдар жомокторду угуу, кайра айтып берүү менен образдарды өзүнө сиңирип, алардын каармандарын, элестетишет, өзүлөрүнчө туурашат, элдик идеяларды өркүндөтүшөт жана жан дүйнөсүндө кайра түзүшөт.

Кыргыздын элдик чыгармалары төмөндөгүдөй маани-маңызга ээ. Кыргыз эл жомокторунда дайыма башкы персонаж катарында ар түрдүү жаныбарлар – ат, эшек, кумурска, кене ж.б. берилгендери бар. Булар көчмөндүк турмуштук шарттарга

байланыштуу экендиги талашсыз. Бул образдарда аллегориялык формада адамдагы эмгекчилдик, жалкоолук айтылган. Мындай эпитеттер жомоктун каарманынын образын ачууга өбөлгө түзөт.

Макалдар жана ылакаптар элдик педагогиканын эң активдүү жана кеңири тараган эстеликтеринин бири. Эл өзүнүн көп кылымдык социалдык-тарыхый тажрыйбасын макал, ылакаптарга жалпылап, аны негизделген, учкул сөз түрүндө айткан. Эл өзүнүн көп кылымдык тарыхында көптөгөн муундарды үй-бүлөлүк тарбиялоо практикасынан педагогикалык жагдайдагы бардык баалуулуктарды тандап алган жана сабак болорлук учкул сөз формасында туюнткан. Мына ошол макалдар жана ылакаптарда элдин жаштарды эмгекке туура мамиле кылууга багыттоочу педагогикалык көз караштары топтолгон.

Мисалы, эмгектин ролу адамдардын өз ара мамилелеринин материалдык негизи гана болбостон, жогорку адеп-ахлактык да фактор болгон. Ал төмөнкүдөй кыргыз эл макалдарында айкын көрүнөт: “Кетмен чапсаң нан жок, кайратмандык кылбасаң мал жок”, “Бакыт ачкычы эмгекте”, “Адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт”, “Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат”, “Акылыңдан адашсаң, эмгек менен дарылан” ж.б.

Тарбиянын эмгек жана турмуш менен байланыштуулугу жөнүндө: “Эмгексиз бакыт жок”, “Эмгекти барктасаң-эмгек сени даңазалайт”, “Болот отто, адам иште чыңалат”, “Байлыктын атасы – жер, энеси – эмгек”, “Соко кармаган ач калбайт”, “Кылганың башка үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн”, “Оокат-аш ичкенде шашылба, бирок ар иште шамдагай бол”. Мындай макалдар балдарды сөзсүз түрдө эмгектенүүгө, ата-энелерге кол кабыш кылууга, ар бир берилген ишти туура, так, ак ниеттүүлүк, ирет-тартиби менен аткарууга түрткү берет. Анткени, ата-бабаларыбыз жаштарды эгин жыйноого, кой кыркууга, мал багууга ж.б. иштерге активдүү катышуусун талап кылган. Жалкоолукка, бекерчиликке көнүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес.

Макалдар жана ылакаптар элдин эмгек тарбиясы жөнүндөгү көз караштарын туюнтуучу ойлонулган сунуштардын бүтүндөй комплексин камтыйт. Алсак, “Иши жоктун ашы жок”, “Ашың болсо, кашың болот”, “Эмгеги катуунун татканы таттуу”, “Түйшүгү болбой, түшүмү болбойт”, “Жалкоонун шылтоосу көп”, “Эмгек кылсаң жашыңдан, дөөлөт кетпейт башыңдан”, “Жаз – жарыш, күз – күрөш”, “Эмгексиз тиричилик жок”, “Эмгек – жашоонун булагы”, “Ааламдын туткасы – эмгек”, “Эмгек – жашоонун эрежеси”, “Акылың болсо, азамат, аштык айдап, мал баккын”, “Жазында жаныңды кыйнабай, кышында казаның кайнабайт”, “Иштебеген тиштебейт”. ж.б. макалдар акылуу аталар насаат сөздөрүн айтып балдарга ибарат берип турушкан. “Мээнетин катуу болсо, тапканың таттуу болот”, “Эр эмгегин жер жебейт”, – деп акыл-насаат айтып, “балдарын эмгекчил болсо экен, ак эмгеги менен эч жерде кем болбой жашаса экен”, – деп тилеп, эмгекти сүйүүгө көнүктүргөн, багыттаган. Ошондой эле, эмгек аркылуу балдарды адептүүлүккө үйрөткөн, адептүүлүк түшүнүктөрүн, ой жүгүртүүлөрүн өркүндөткөн.

Элдик майрамдар. Эмгектин моралдык жана эстетикалык таасирин эске алганда, өсүп келе жаткан жаш муундарга салттуу эмгек майрамдары кыйла чоң таасир берет. Эмгек майрамдарын айкалыштырып, туташ бирдиктүүлүктө жүргүзүлгөн. Бул болсо эмгектин маанилүүлүгүн аңдап билүүгө эң бир жагымдуу жол мүмкүнчүлүк берет. Эмгек майрамдары балдар үчүн улуу жана кичүү, урматтуу жана ардактуу, эмгекчил жана дилгир сыяктуу адептик түшүнүктөрдү ажыратып билүүчү чөйрө катары кызмат кылган [2].

Улуулардын жерге, адамдарга, өзү жашаган жердин жаратылышына камкор мамилеси, майрамдын катышуучуларынын эмгектик, физикалык жана эстетикалык сапаттарына элдин татыктуу баа бериши өсүп келе жаткан муундун өзү жашаган жерге болгон сүйүү сезимин козгогон, кыйла жакшы таасир калтырган.

Улуттук Нооруз майрамы эмгекке тарбиялоонун маанилүү каражаты. “Эмгек майрамдарынын ар кандай жана мазмундуу үрп-адаттары эмгекке, адеп-ахлактык, эстетикалык жана дене тарбияга багытталган” [3, 24-б.]. Эгерде ушул майрамдардын мазмунуна кайрылсак, алар чындыгында биздин жүрөгүбүздө өзгөчө орунду ээлейт жана коомдун ар бир ак ниет мүчөсү алардын кайра жаралуусуна катышууга аракет кылат. Бул иш-чаралар элдик үрп-адаттарды калыбына келтирүүгө да багытталган жана билим берүү процессине таасир этүүгө жана билим берүүнүн бардык чөйрөлөрүндө из калтырууга багытталган. Жаштардын жүрүм-турумунун салтанаттарына катышкан учурда алардын эмгек сапаттарын калыптандырууга майрамдар чексиз жардам берет. Ушул ойлорду тастыктоо үчүн Нооруз майрамына токтололу. “Нооруз” майрамы элибиздин каада-салттарынын бири. Жаз мезгилинде, жаратылышты калыбына келтирүү мезгилинде жана анын жүрүшүндө, биринчи кезекте, “жазгы бороздорду салуу”, “дыйкандын пирине сыйынуу” жана башкалар аткарылат. Алар жаш муундун күжүрмөн эмгегине салым кошушат, улуттук экономиканын өнүгүшүн жана экономикасынын өсүшүн камсыз кылышат. Аны менен катар бул майрам өспүрүмдөргө жана жаштарга дем берет. Аларды жазгы талаада иштөөгө түрткү берет. Дал ушул мезгилде жазгы айдап себүүгө даярдык көрүүдөн баштап, коомдук тапшырмаларды жана өндүрүштү, материалдык байлыкты аткарууга чейинки ар бир адам руханий бийиктикке жеткен система байкалат. Ушул көз караштан алганда, ушул тапта жаштарды эмгекке тартуу алардын ичиндеги эмгек сапаттарын пайда кылышы мүмкүн. Нооруз майрамы эмгекке тарбиялоонун өзөгү (булагы) деп эсептелген түрк тилдүү элдердин майрамдары. Мындай элдик каада-салттарды изилдөө абдан пайдалуу, анткени көптөгөн өспүрүмдөр жана кыздар бул майрамды жана ата-бабаларыбыздын үрп-адаттары жөнүндө жетиштүү билишпейт.

Эмгек майрамдары ар дайым ыр, музыка, спорттук мелдештер менен коштолчу. Бул болсо эмгектин маанилүүлүгүн аңдап билүүгө эң бир жагымдуу жол менен мүмкүнчүлүк берет. Эмгек майрамдары балдар үчүн улуу жана кичүү, урматтуу жана ардактуу, эмгекчил жана дилгир сыяктуу түшүнүктөрдү ажыратып билүүчү чөйрө катары кызмат кылган [1, 42-б.].

Улуулардын жерге, адамдарга өзү жашаган жердин жаратылышына камкор мамилеси, майрамдын катышуучуларынын эмгектик, физикалык жана эстетикалык сапаттарына эл калыстарынын татыктуу баа бериши өсүп келе жаткан муундун өзү жашаган жерге болгон сүйүү сезимин козгогон, кыйла жакшы таасир калтырган. Өсүп келе жаткан жаш муундардын патриот, ыймандуу-адептүү болушуна багыттаган жана аларды улуу иштерге, асыл ойлорго түрткөн. Ошентип, кыргыз элдик педагогикасы балдарды эмгекке тарбиялоонун соолбос булагы, ошону менен бирге, акыл жана адеп тарбиясынын башаты болуп эсептелет. Кыргыз эли көчмөн турмушта жашагандыктан, ар түрдүү кыйынчылыктарда кайраттуу болуп, жаратылыш кубулуштарына даяр болуп, аларды алдыртан аңдап түшүнүүгө аракеттенген. Себеби жаратылыш адамдагы гуманисттик туюмдарынын пайда болушунда чоң ролду ойнойт жана ойномокчу. Ошондой эле, элдик оозеки чыгармачылыкта жаратылыш адам үчүн бир гана билимдин объектиси болбостон, адептик мамилелердин да негизи экендиги белгиленген. Адам баласы жаратылыштан гумандуулукту, патриоттукту, адеп-ахлактык жана эстетикалык сапаттарды сузуп алган. Жаратылыш – ойлордун, турмуштун булагы. Адам өмүрү агып

өткөн суудай болорун, ал эми жаратылыш түбөлүктүү болорун салыштыруу менен, элдик акылмандык адамзатты дайыма тынчтыкта, теңдикте, достукта, биримдикте жана бирин-бири түшүнүү менен жашоого үндөйт, чакырат.

Балага эмгек тарбиясын берүү – бул турмуштук зарылдык. Эмгек тарбиясынын негизги белгилери: иштемчилдик, кайраттуулук, чыдамкайлык, үлгүлүү жүрүм-турум, ж.б. Акыл – эстүүлүк сыяктуу эле сапаттарынын башаты экендигин эске алып, анын негизи болгон элдик таалим-тарбиянын бул түрүндө өз алдынча элдик педагогикалык категория болуу менен, жүрүм-турум, адамдык аброй, ариет, ички сапат, нарк-насил, рухий дүйнөсү инсанда сыйдырылган бекем элдик норма катары бааланып, калыптануусу керек.

Демек, эмгек тарбиясынын өзүнө тиешелүү белгилери бар, ал: чыдамкайлык, эрктүүлүк, кайраттуулук касиеттерге ээ жана эмгек тарбиясына коюлган талаптарды так аткарган баланы биз эмгекчил бала, деп айтууга толук акылуубуз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Апышев Б.А. Народные традиции и их использование в трудовом воспитании старшекласников: Автореф, дисс. канд.пед.наук. – М., 1974.
2. Атангулов У.Ш. Педагогические условия использования идей и опыта народной педагогики в трудовом воспитании школьников: Автореф. дисс.канд.пед.наук. – Уфа, 1993. – 21с.
3. Виноградов Г.С. Народная педагогика. – Иркутск, 1926. - 190с.
4. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогическая воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1981.
5. Манас: Героический эпос кыргызского народа. 4 книга. По варианту С. Орозбакова. Институт литературы и искусства. – Бишкек, Кыргызстан, 1995. – 672 с.

Рецензент: Толоев М.Ж. – директор Педагогического колледжа КГУ им. И.Арабаева

УДК: 378.2(575.2) (04)

*Сулайманова Р.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ /
КНУ имени Ж. Баласагына
Sulaimanova R. T.
J. Balasagyn KNU*

**Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин
теориялык жактан изилдениши
Теоретическое изучение вопросов подготовки педагогических
кадров в Кыргызстане
Theoretical study of the issues of teacher training in Kyrgyzstan**

***Аннотация.** Макалада Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилденишин илимий-педагогикалык булактарга, атайын изилдөөлөргө талдоо жүргүзүү, бул тармакка карата Кыргыз Республикасынын окумуштууларынын салымын ачып көрсөтүү аракети жасалды. Изилдөөнүн натыйжалары Ж. Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык факультетинин билим берүү процессинде ж.б. иш-аракеттерде колдонулгандыгы сыпатталды.*

***Аннотация.** В статье предпринята попытка проанализировать теоретическое изучение вопроса подготовки педагогических кадров в Кыргызстане с помощью научно-педагогических источников, специальных исследований, раскрыть вклад ученых Кыргызской Республики в данную область. Результаты исследования применены в образовательном процессе педагогического факультета КНУ им. Ж. Баласагына и в других видах деятельности.*

***Abstract.** The article attempts to analyze the theoretical study of the issue of teacher training in Kyrgyzstan with the help of scientific and pedagogical sources, special research, to reveal the contribution of scientists of the Kyrgyz Republic in this area. The results of the study are applied in the educational process of the pedagogical faculty of the KNU named after Zh. Balasagyn and in other activities.*

***Урунттуу сөздөр:** болочок мугалим, мугалимдикке даярдоо теориясы, изилдөөлөр, билим берүү ишмердүүлүгүнүн ченемдик-укуктук актылары, педагогикалык кадрларды даярдоонун практикасы*

***Ключевые слова:** будущий учитель, теория подготовки учителей, исследования, нормативно-правовые акты образовательной деятельности, практика подготовки педагогических кадров.*

***Keywords:** future teacher, theory of teacher training, research, normative legal acts of educational activity, practice of teacher training*

Киришүү. Учурдагы коомдун өнүгүшү, ага байланыштуу мектепте билим берүүнүн мазмунунун өзгөрүшү жогорку окуу жайларынын алдына мугалимдерди даярдоо боюнча чоң милдеттерди койду. Кыргыз билим берүү системасын реформалоо, өнүктүрүү процессинин ийгиликтүү жүрүшү көпчүлүк учурда педагогикалык кадрларга, болочок мугалимдерди даярдоо процессине жана алардын коомдук баалуулук багыттарына көз каранды болот. Кыргыз Республикасынын жогорку педагогикалык билим берүүсүнүн негизги милдеттеринин бири катары коомдук

турмуштагы ар кандай кырдаалдарга ыңгайлаша алган, азыркы билим берүү практикасын дифференциациялоо жана инновациялаштыруу шартында иштөөгө жөндөмдүү болочок педагогдорду даярдоо болуп саналат.

Бүгүнкү күндө болочок педагогикалык кадрларды кесиптик жактан даярдоо кандай болушу керек? Эмгек рыногунда алардын кесиптик компетенттүүлүгүн, атаандаштыкка туруктуулугун, кесиптик мобилдүүлүгүн, жигердүү турмуштук жана кесиптик позициясын өстүрүү үчүн анын теориялык жана практикалык жагдайында кандай өзгөрүүлөрдү жасоо талап кылынат? - деген сыяктуу суроолор абдан маанилүү болуп турат. Себеби “өзгөрүүгө бет алган жаңы мектепте жогоркудай заманбап талаптарды татыктуу жүзөгө ашыруу жаңы формациядагы мугалимдерге карата муктаждыкты жаратат. Жаңы формациядагы мугалимдер проблемалуу ой жүгүртүү, системдүү көз караш, чечим кабыл алууга жооптуулук, кесиптик чапчандык, чыгармачылык жана өз алдынчалык, натыйжага жана сапатка басым жасоо, маалыматтык компетенттүүлүк, коммуникативдүүлүк, кызматташтыкка ыкластуулук жана жөндөмдүүлүк, өзүнүн чабал жактарын аныктай билүү, өзүн өзү акуталдаштыруу жана өнүктүрүү сыяктуу ж.б. сапаттарга ээ болуусу шарт. Бул орчундуу коомдук педагогикалык талаптар жогорку жана орто педагогикалык окуу жайларда мугалимдерди даярдоонун максаты, мазмуну жана технологияларына карата көз караштарды жаңылоону талап этет” [1, 3-6].

Кыргыз Республикасында педагогикалык кадрларды даярдоо процесси бир катар укуктук-ченемдик актылардын негизинде ишке ашырылып келет:

- КРнын “Билим берүү жөнүндө” мыйзамы (1993, 2003); КРнын “Мугалимдин статусу жөнүндө” мыйзамы (2001); “КРнын Мамлекеттик билим берүү доктринасы”, “КРда кесиптик билим берүүнүн программаларын ишке ашыруунун шарттары жана структурасы жөнүндө Жобо”; “2010-жылга чейин КРда билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы”; “2020-жылга чейин КРда билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы”; “2012-2020-жылдарга КРда билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясы”; “2018-2040-жылдары КРны өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы”; 2018-2022-жылдардагы мезгилде КРны өнүктүрүүнүн “Биримдик. Ишеним. Жаратмандык” программасы; “КРда Билим берүүнү 2021-2040-жылдары өнүктүрүү стратегиясы”; “КРнын жогорку кесиптик билим берүү мекемеси тууралуу жобо” сыяктуу ченемдик - укуктук актылар;

- ЖОЖдордо кесиптик даярдоонун ар кыл аспектилерине байланыштуу нормативдик документтер; КРнын ар кайсы муундагы мамлекеттик билим берүү стандарттары; бакалавр, магистр, аспиранттарды даярдоонун билим берүү программалары, ЖОЖдун профессордук-окутуучулук курамынын кесибин жогорулатуу жана кайра даярдоо программалары.

Бирок нормативдик-укуктук актыларга жасалган талдоолор аталган документтердин катарында республикада жогорку педагогикалык билим берүүгө зарыл болгон: “Кыргызстандын педагогикалык билим берүү системасын өнүктүрүү программасы”, “Педагогикалык билим берүүнү модернизациялоо программасы”, аталган документтердин алкагындагы “Кыргызстандын педагогикалык кадрлары” программасы, “Педагогикалык билим берүүнү өнүктүрүүнү колдоо концепциясы” сыяктуу документтердин иштелип чыгып, кабыл алына электигин көрсөттү.

Дүйнөдөгү жана өлкөдөгү жүрүп жаткан педагогикалык билим берүүнү жана болочок мугалимдерди кесиптик жактан даярдоону жаңылантуу саясаты нормативдик-укуктук актылардын чегинде гана эмес, Кыргызстанда педагогикалык кадрларды

даярдоонун теориялык жактан изилдениш деңгээлине жана анын практикалык жактан даярдоо жагдайларына, бул процесстин жүрүшүнө, багытына, натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүү проблемасын актуалдаштырат. Ал эми мугалимдерди даярдоо боюнча эл аралык тажрыйбалардын негизинде педагогикалык билим берүү системасын өнүктүрүүгө карата окуу жайларга төмөнкүдөй сунуштар берилет:

“ – основными обязанностями факультетов педагогического направления в университетах являются: заниматься не только образовательной деятельностью и подготовкой будущих педагогических кадров, а также проведение научных исследований по проблеме подготовки педагогических кадров, распространение результатов исследования, привлечение студентов к научно-исследовательской деятельности” [7, 288-б].

Ушуга байланыштуу болочок мугалимдерди даярдоого байланыштуу Кыргыз Республикасында буга чейинки аткарылган изилдөөлөргө талдоо жүргүзүүнүн, ЖОЖдордун аталган проблема боюнча илим-изилдөөчүлүк потенциалын арттыруунун жана жасалган практикалык иш-аракеттердин натыйжалары педагогикалык ЖОЖдордун окутуучуларына, педагогикалык билим берүү системасынын ар кыл деңгээлинин жетекчилерине, иш берүүчүлөргө, билим берүү тармагынын кызматкерлерине мезгилдин талабына жараша кесиптик жактан даярдоонун баалуулуктарына карата мамилесин калыптандырууга, конкреттүү педагогикалык ЖОЖдо кесиптик жактан даярдоонун стратегиясын иштеп чыгууга мүмкүндүк бере алат.

Изилдөөнүн методу жана методологиясы.

Изилдөөнүн алкагында Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилденишин илимий-педагогикалык булактарга, атайын изилдөөлөргө талдоо жүргүзүү аркылуу аныктоо максаты коюлду. Максатка ылайык изилдөөнүн төмөнкүдөй милдети аныкталды:

- жогорку окуу жайда педагогикалык кадрларды даярдоо маселелеринин педагогика илиминде изилдениш деңгээлине талдоо жүргүзүү менен бул тармакка карата Кыргыз Республикасынын окумуштууларынын салымын ачып көрсөтүү.

Коюлган милдетти чечүү үчүн изилдөөнүн теориялык талдоо методдору (изилдөө проблемасы боюнча педагогикалык жана методикалык адабияттарды талдоо; нормативдик документтерди изилдеп үйрөнүү) колдонулду.

Коомдун жаңылануу шартында педагогикалык кадрларды даярдоо проблемасынын теориялык негиздерин түшүнүүнүн илимий өбөлгөлөрү катары маселенин ар кыл аспектилерин ачып көрсөткөн билим берүүнүн теориясындагы жана практикасындагы жетишкендиктерди системалаштырган психологиялык-педагогикалык эмгектер эсептелет. Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында болочок мугалимдерди кесиптик жактан даярдоонун теориялык абалына, практикасына жана келечегине арналган бир катар изилдөөлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

Педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык-методологиялык негиздерин аныктоого, билим берүүнүн парадигмаларын аныктоого, сапатын жогорулатууга жана аларды салыштырууга, баа берүүгө, инсанга багыттап окутууга байланыштуу суроолор И.Б.Бекбоев, Э.М. Мамбетакунов, Н.А. Асипова, А.М. Мамытов, А. Алимбеков, А.Т.Калдыбаева, С.К. Калдыбаев, Н.К. Дюшеева ж.б. эмгектеринде камтылган.

Педагогикалык кадрларды даярдоо проблемалары ата-мекендик окумуштуулар тарабынан докторлук жана кандидаттык диссертацияларда ар тараптуу изилдөөгө алынган. Алсак, “Жогорку педагогикалык билим берүү системасында

этнопедагогикалык даярдык берүүнүн теориясы жана практикасы”, мугалимдин этнопедагогикалык компетентүүлүгүн калыптандыруу (Алимбеков А.); жогорку окуу жайларында болочок мугалимдерди кесиптик-инсандык калыптандыруунун психологиялык-педагогикалык негиздери”, жаңы формациядагы болочок мугалимдердин жеке даярдыгы жана кесиптик компетентүүлүгүнүн моделдерин түзүү (Дюшеева Н.К.); “Кыргызстанда жогорку билим берүүнүн мазмунун модернизациялоо”, жогорку окуу жайлары шартында “компетентүүлүктүк мамиле”, “компетенция”, “компетентүүлүк” деген түшүнүктөрдүн маңызын негиздөө (Наркозиев А.К.); “Мектеп педагогунун кесиптик компетентүүлүгүн жогорулатуу жана анын жолдору (Жаңы социалдык- экономикалык шарттарда)” (Кибардина Л.П.); педагогдун кесиптик компетентүүлүгүн ар тараптан изилдөө менен бирге анын курамдык бөлүктөрүн анализдөө (Т.М. Сияев), кесиптик-педагогикалык компетентүүлүк проблемалары (А.С. Раимкулова), “Болочок мугалимдердин социалдык баалуулук жана кесиптик сапаттарын калыптандыруу” (Рыскулова Р.А.); “Педагогикалык практиканын шартында студенттердин кесиптик активдүүлүгүн жогорулатуу (илимий-педагогикалык жактан негиздөө” (Бектурова Э.О.), “Окуучулардын мугалимдик кесипти тандап алуусуна даярдоонун педагогикалык проблемаларын чечүү” (Дербишалиев Т.) маселелери изилденилип, ишмердик жана кесиптик сапаттары боюнча учурдун талабына жооп берген компетенттүү адистерди даярдоого орчундуу маани берип келишүүдө.

Билим берүү тармагында адистерди даярдоонун башкаруучулук аспектилери, тагыраак айтканда, башкаруучулук механизмдер, инфраструктуралык шарттар, билим берүүнүн менеджменти тууралуу маселелери Г.Б.Абакирова, Т.А.Абдырахманов, Т.Г.Данилов, Ж.К. Каниметов, Э.Р. Касымова, В.Л. Ким, А.К. Наркозиев, Н.А. Селезнева, Е.Е. Син, Ф.З. Турдукулов ж.б. изилдөөлөрүндө каралган.

Башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоо, аны эффективдүү ишке ашырууга өбөлгө түзгөн каражаттарды, жолдорду, ыкмаларды жана шарттарды иштеп чыгуу маселелерине А.А. Алимбеков, М.Д. Айдарова, Н.В. Г.К. Казиева, Г.А. Касымова, Омуралиев, Ж.К. Сулайманкулова, Н.С. Шадиев ж.б. изилдөөлөрү арналган.

Предметтик мугалимдерди даярдоого жана окутуунун жекече методикаларына карата Э.М.Мамбетакунов табигый-математикалык циклдеги предметтер боюнча мугалимдерди даярдоо системасына, Бабаев Д.Б. тарабынан “Үзгүлтүксүз билим берүү процессинде физика мугалиминин кесиптик түптөлүшүнүн дидактикалык негиздери, “Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында келечектеги математика мугалимдерин кесиптик жактан даярдоонун илимий-методикалык негиздерин иштеп чыгуу, жогорку окуу жайларында келечектеги математика мугалимдеринин чыгармачыл кесиптик ишмердүүлүктөрүн калыптандыруу” (Төрөгелдиева К.М.), “Кыргызстандын мектептеринде математикалык билим берүүнүн тарыхы боюнча атайын курстун мазмуну жана структурасы” (Абдиев А.А.), “Орто мектепте биологиялык билим берүүнүн мазмунун жана технологиясын өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери” изилденген (Субанова М.С.), “Жогорку окуу жайларында болочок физика мугалимдерин даярдоодо, алардын кесиптик компетентүүлүгүн калыптандыруу” (Алиева Б.М.); “Университетте болочок физика мугалимдерин окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүн калыптандырууга даярдоо” (Курманов М.); “география курсунун негизинде жогорку класстын окуучуларынын экологиялык билимдерин өнүктүрүү аркылуу айлана чөйрөгө жоопкерчиликтүү

билгичтик, көндүмдөрүн калыптандыруу” (Аттокурова К.К.) маселесине арналган ж.б. эмгектерди белгилөөгө болот.

Жарык көргөн илимий изилдөөлөрдө педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык жана практикалык маселелерине, педагогикалык билим берүүнү модернизациялоо жана реформалоо маселелерине, педагогикалык ЖОЖдордун болочоктогу бүтүрүүчүлөрүндө ар кыл топтогу компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга арналган ар тараптуу тажрыйбалар ачып көрсөтүлгөн. Анткени менен педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык жана практикалык маселелери толук талдоого алынып бүтө элек.

Педагогикалык кадрларды кесиптик жактан даярдоо маселелеринин иштелип чыгыш деңгээлин мүнөздөө менен аталган маселени изилдөө методологиясына; болочок мугалимдерди даярдоонун калыптанышын, өнүгүшүн жана келечегин көрсөткөн тарыхый-педагогикалык табылгаларды ачып берүүгө белсенип киришүүгө карата изденүүчүлөрдүн чечкиндүү кадам жасай электигин, ошондой эле учурдагы педагогикалык билим берүүнү модернизациялоо этабында педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык жана эмпирикалык абалын жалпылыштырган изилдөөлөрдүн жетишсиз экендигин белгилеп кетүү керек.

Ушул жана башка маселелердин келип чыгышынан улам изилдөө проблемасы 2010-жылдан тартып Ж. Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык факультетинин илимий-изилдөөчүлүк темасы болуп бекитилип, бул тармакта бир катар теориялык жана практикалык иш-аракеттер жасалып келет.

Изилдөөнүн натыйжалары катары алардын айрымдарын белгилесек:

- педагогикалык билим берүүнү жаңылантуу шартында Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык жана практикалык жагдайларын изилдеп чыгуу проблемасы актуалдаштырылып, илимий талдоолор жүргүзүлүүдө;

- педагогикалык билим берүүнү жаңылантуу шартында Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясынын жана практикасынын изилдөөнү талап кылган жагдайлары аныкталып, аталган багыттарда иш-аракеттер жасалууда.

Бул багытта изилдөө темасына түздөн-түз арналган “Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы” (2012), “Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы” (2013), “Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоонун актуалдуу маселелери” (2014, 2019) аттуу илимий практикалык конференция республикалык жана эл аралык деңгээлде 4 жолу уюштурулуп, илимий баяндамалардын жыйнагы Ж. Баласагын атындагы КУУнун “Илимий жарчысына” жарыяланган. Конференциялардын материалдарында педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык жана практикалык ар кыл жагдайлары каралган.

Изилдөөнүн алкагында Ж. Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институту тарабынан педагогикалык кадрларга методикалык көмөк көрсөтүү максатында “Мугалим” илимий-педагогикалык журналы негизделип, 2014-жылдын 27-мартында анын 1-саны, ал эми учурда 37-саны жарык көрүп, 40000ден ашык нускадан басылып чыгып, республиканын мектепке чейинки, жалпы билим берүүчү мекемелерине, мектептен тышкаркы билим-тарбия берүү мекемелерине, орто жана жогорку кесиптик окуу жайларынын педагогикалык кадрларына методикалык жардам боло ала турган, алардын кесибин жогорулатууга байланышкан материалдар жарык көрүп келе жатат (2014-2021-ж.ж.).

Жогорудагы аткарылган иш-аракеттер педагогикалык кадрларды даярдоо боюнча илимий изилдөөлөр учурдун талабына ылайык келген мугалимди даярдоого

өбөлгө түзүп, теория менен практиканын айкалышында уюштурулган билим берүү процесси гана заманбап педагогду даярдоого мүмкүндүк түзө тургандыгын билдирет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Алимбеков А. Жаңы мектеп жаңы мугалимге муктаж. // Известия вузов Кыргызстана. 2016. № 8-1. с. 3-4 [Электронный ресурс] Режим доступа: [www. http://www.science-journal.kg/media/Papers/ivk/2016/8/ivk-2016-N8-3-4.pdf.pdf](http://www.science-journal.kg/media/Papers/ivk/2016/8/ivk-2016-N8-3-4.pdf.pdf)
2. Асипова Н.А. Заманбап билим берүү парадигмалары. [Текст]: ЖОЖдордун педагогика багытындагы магистратура, аспирантура жана докторантура деңгээлиндеги студенттер үчүн окуу куралы. / Н.А. Асипова. – Бишкек, 2019. – 362 б.
3. Дюшеева Н. К. Психолого-педагогические основы профессиональноличностного формирования будущего учителя в вузе. [Текст]: дисс. док. пед. наук / Н.К.Дюшеева. – Бишкек, 2009. – 298 с.
4. Мамбетакунов Э. Методология и качество педагогических исследований. – Бишкек, 2012. – 103 с.
5. Мамытов А.М. Кыргыз Республикасынын билим берүү системасын модернизациялоонун концептуалдык негиздери. Билим берүүнүн философиясы жана технологиясы [Текст]: III илимий симпозиумдун материалдары /А.М.Мамытов. – 2009, 13-май. Бишкек, 2010. – 4-11-б.
6. Наркозиев, А.К. Модернизация содержания высшего образования в Кыргызстане [Текст] /А.К.Наркозиев. // Известия КАО. – Бишкек, 2009, №2 (10), С. 4-7.
7. Сулайманова Р.Т. Опыт зарубежных стран по подготовке педагогических кадров. Эпоха науки. 2020. № 22. с. 283-289. [Электронный ресурс] Режим доступа: www. https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-zarubezhnyh-stran-podgotovke-pedagogicheskikh-kadrov/viewer

Рецензент: *Калдыбаева А.Т.* – педагогика илимдеринин доктору, профессор, *И.Арабаев атындагы КУУнун педагогика кафедрасынын башчысы*

Филология

УДК: 373.524 (575.2) (04)

Кашкариева М.

*Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети /
Кыргызско-Узбекский международный университет им. Б.Сыдыкова*

Kashkariyeva M.

Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov

**Кыргыз тилин колледждерде окутуунун методикасын иштеп чыгуунун
зарылдыктары менен багыттары
Потребности и направления развития методики обучения кыргызскому
языку в колледжах
Requirements and Areas for Development of the Kyrgyz Language Teaching
Methods at Colleges**

Аннотация: Макалада кыргыз тилин колледждерде окутуунун методикасын иштеп чыгуунун зарылдыктары конкреттүү фактылардын негизинде ачылып, кыргыз тилин окутууга коюлган азыркы талаптарга шайкеш иштеп чыгуунун багыттары көрсөтүлөт.

Аннотация: В статье раскрывается необходимость разработки методики обучения кыргызскому языку в колледжах на основе конкретных фактов, также указываются направления в процессе преподавания кыргызскому языку в соответствии с современными требованиями.

Abstract: The paper reveals the necessity of developing the Kyrgyz language teaching methodology at colleges based on the specific facts; defines the areas in the process of teaching the Kyrgyz language in accordance with modern requirements.

Урунттуу сөздөр: кыргыз тили, колледж, окутуу предмети, окутуу каражаты, окутуунун мазмуну, кесиптик лексика, кесиптик кыргыз тили, окутуу технологиялары, методика, компетенттүүлүккө багыттап окутуу, инсанга багыттап окутуу.

Ключевые слова: кыргызский язык, колледж, предмет, средства обучения, содержание обучения, профессиональная лексика, профессиональный кыргызский язык, технологии обучения, методика, компетентностно-ориентированное обучение, личностно-ориентированное обучение.

Keywords: Kyrgyz language, college, subject, teaching tools, teaching content, professional vocabulary, professional Kyrgyz, teaching technologies, methodology, competence-based learning, student-centered learning.

Колледж атайын орто кесиптик билим берүүчү окуу жайы катары 2000-жылдардын башынан тартып ачылып, Кыргызстандагы билим берүүчү, адистерди даярдоочу келечектүү мекеме катары таанылган. Орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларында окууга болгон суроо-талаптар улам барган сайын өсүп, колледждердин саны көбөйүп, даярдалуучу адистиктер да учур талабына ылайык улам арбып бара жатат. Колледждердин сандык жана сапаттык жактан өсүп-өнүгүшү, аларда окууну каалагандардын улам көбөйүшү төмөнкү жагдай-шарттар менен түшүндүрүлөт:

- окууга өтүүгө коюлган талап-шарттардын кыйла жөнөкөйлүгү;

-
-
- окууга 9-класстын жана 11-класстын бүтүрүүчүлөрүнүн бирдей өтүүгө мүмкүнчүлүктөрү;
  - 9-класстын бүтүрүүчүлөрүнүн кесипке ээ болуу менен бирге жалпы орто билим алуу программасын өздөштүрүүсү;
  - белгилүү бир кесипке кыска мөөнөттө ээ болуусу;
  - кесипке ээ болууда практикалык көндүмдөргө өзгөчө көңүл бурулушу;
  - бир эле учурда бир нече кесипти өздөштүрүүгө шарттардын түзүлүшү;
  - кесибин тастыктаган атайын дипломдорду алышы;
  - жогорку окуу жайларына кирип окууга мүмкүнчүлүктүн түзүлүшү;
  - көпчүлүк колледждердин жогорку окуу жайларынын тутумунун ачылышы жана аны бүтүрүүчүлөр ошол эле окуу жайында жогорку билим алуу укугуна ээ болушу ж.б.

Колледждерде окууну каалагандардын санынын өсүшү тиешелүү министрликтердин, айрыкча, Билим берүү жана илим министрлигинин азыркы кыргыз коомунун социалдык, адистик суроо-талаптарын, белгилүү бир адистерге болгон муктаждыктарын аныктап, тактап, аларга ылайык улам жаңы адистиктерди ачууга болгон алгылыктуу аракеттерине да байланыштуу болууда. Бүгүнкү күндө колледждер даярдаган адистиктердин жалпы саны 100 гө жеткендиги да бул пикирди тастыктап турат.

Бул окуу жайлардын (колледждердин) саны 2001-2002-окуу жылында 58 болсо, 2005-2006-окуу жылы 78ге, ал эми 2015-жылы 130га, 2019-жылы 144кө жеткен. Соңку маалыматтар боюнча Республика боюнча 144 орто кесиптик билим берүүчү уюмда 91531 окуучу билим алат [1, 87-б.].

Бул маалыматтардан улам азыркы учурда орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларында 100000ге чукул окуучу билим алып, белгилүү бир кесипке даярданып жатат деп болжолдоого болот.

Албетте, орто кесиптик билим берүүчү окуу жайы катары колледждерде окутуунун, билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары адистиктер боюнча иштелип чыгып, көпчүлүк предметтер боюнча типтүү программалар түзүлүп, алар окутуу процессинде колдонулууда. Алардын негизинде предметтер боюнча жумушчу программалар ар бир окуу жайында иштелип чыгып, практикада колдонулуп келет. Ошентип колледждерде билим берүүнүн нормативдик документтери, негизинен бар, алар кызмат кылууда. Бардык адистиктер боюнча окуу пландары бекитилип, өндүрүштө (окуу процессинде) колдонулуп жатат.

Кайсы адистикти даярдабасын, бардык колледждердин окуу планына негизги жана милдеттүү предмет катары кыргыз тили киргизилип, окутулуп келе жатат. Колледждерде билим берүүдө кыргыз тили негизги эки милдетти аркалайт. Биринчи, өзүнчө предмет катары окутулса, экинчи башка адистиктерди окутуунун, адистерди даярдоонун негизги каражаты катары кызмат кылат.

Республикада орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларынын (колледждердин) сандык жана сапаттык жактан өнүгүп-өсүшү, мындай окуу жайларында окууну каалагандардын жыл сайын көбөйүшү, алардын бардыгында кыргыз тилинин негизги предмет катары окутулушу, ошондой эле кыргыз тилинин колледждерде билим берүүнүн негизги каражат катары колдонулушу аталган окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун методикасын, технологияларын иштеп чыгуунун зарылдыгын айкындап турат. Албетте бул багыттагы илимий-методикалык изилдөө иштери такыр жүргүзүлө элек деп айтууга болбойт. Кыргыз тилин колледждерде окутуунун теориялык жана

практикалык маселелерин иштеп чыгууга багытталган көрсөтмөлөр, методикалык окуу куралдары, тексттер жыйнактары, практикалык колдонмолор ж.б. иштелип чыгып, жарыялана баштады. Алгачкы кандидаттык диссертациялык иштер жазылып, корголууда. Бирок мындай эмгектер аз, жетишсиз жана көптөгөн маселелер педагогикалык-дидактикалык өнүгтөн өз изилдөөлөрүнө муктаж.

Биздин бекем ишенимбизде, кыргыз тилин колледждерде окутуунун методикасы эки: предмет катары окутуу жана каражат катары колдонуу багыттарында иштелиши керек. Кыргыз тилин предмет катары окутуунун методикасы илими төмөнкү маселелерди дагы тактап, конкреттештирүүсү зарыл.

Биринчи, кыргыз тилин колледждерде окутуунун максат-милдеттерине толуктоо, тактоо киргизүү. Бул маселе орто кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында, негизги билим берүү программаларында, типтүү программаларда, ар бир адистик боюнча өз-өзүнчө аныкталган. Бирок максат-милдеттер конкреттүү даярдалуучу адистикке байланыштуу конкреттүү болушу зарыл. Анткени окутуунун максат-милдеттеринин так жана конкреттүү аныкталышы теориялык маселелерди чечүүнү аныктап көрсөтүп, практикалык иш-аракеттерди жүргүзүүнү да туура багытка бурат. Биздин оюбузча, кыргыз тилин колледждерде окутуунун максаты окуучунун (студенттин) эртеңки ээ боло турган адистигине жараша, ал кесипте өз ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн негизги каражаты катары аныкталышы шарт. Ага кошумча, кыргыз тили эне тили катары таанып-билүүнүн, руханий-адеп-ахлактык өнүгүүнүн, маданияттын ж.б. улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды терең өздөштүрүүнүн да куралы, каражаты катары үйрөтүлүшү керек.

Экинчи, кыргыз тилин колледждерде окутуунун мазмунуна тактоолорду киргизүү. Окутуунун мазмуну коюлган максатка ылайык аныкталары белгилүү. Бирок көпчүлүк нормативдик документтерде кыргыз тилин окутуунун максаты жалпылаштырылып берилгенине байланыштуу окутуунун мазмуну типтүү жана жумушчу программаларында орто мектептин жогорку класстарынын программасынан көчүрүп алуу басымдуулук кылат. Дагы эле теориялык-грамматикалык материалдар, жаттоого багытталган маалыматтар көп болуп, практикалык маселелерге, кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө карата коюлган талаптар жетишсиз. Соңку учурда кайсы гана предметти окутуунун мазмуну болбосун аны аныктоо компетенцияларга негиздеп жүргүзүү кеңири практикалынып келет. Демек, бул маселенин азыркы суроо-талаптарга ылайык так аныкталышынын теориялык жана практикалык мааниси чоң деп белгилөөгө болот.

Орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун мазмунун аныктоодо тилди окутуунун методикасында соңку мезгилдерде артыкчылыктуу маани бериле баштаган кесиптик лексика маселесине олуттуу мамиле жасоо зарылдыгы бар. Азыркы учурда тилди окутуудагы кесиптик лексика «кесиптик тил» аталышында да бериле баштады. Бул жөн жерден пайда болгон жок. Колледж кайсы гана кесипке, айрыкча, гуманитардык-педагогикалык кесипке даярдоодо тил байланыш-катыштын гана куралы эмес, ал кесиптик ишмердүүлүктү ийгиликтүү жүргүзүүнүн каражаты жана булагы катары да окутуу талабы коюлууда. Кесиптик лексика же кесиптик тил деген түшүнүк кайсы гана тил окутулбасын, колдонулбасын, ал барыдан мурда, ошол кесипке байланыштуу үйрөтүлүшү керек деген маанини билдирет. Тилдин бирдиктери, тил мыйзамдары, тилдин грамматикасы, кеп жана текст бүтүндөй кесипке байланыштуу сөз, түшүнүктөр менен биримдикте үйрөтүлүш керек. Айрым программаларда кесипке жараша лексикалык минимумдарды аныктап алууга алгылыктуу аракеттер жасалып келет. Алардын орточо эсеби 1200дөн 1500гө чейин

жетет. Мындай иш-аракеттерди күчөтүп, ар бир адистик боюнча лексикалык минимумду аныктап, колдонууга, жетекчиликке алууга сунуш кылуу – учурдун талабы.

«Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси иштеп чыккан «Мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптар» (2017) да ушуну талап кылат. Аталган «талаптарда» ар бир деңгээл боюнча лексикалык минимумдардын орточо саны да көрсөтүлгөн. «Кыргызтест» орус тили боюнча расмий тил катары А1 жана А2 деңгээлдери боюнча лексикалык минимумду төрт тилде (орус, кыргыз, англис жана кытай) түзүп, 2018-жылы жарыялаган. Мындай иштер улантылып, кыргыз тили боюнча да лексикалык минимум сөздүктөр түзүлүп жатат. Бул тажрыйба колледждердеги кыргыз тилинин лексикалык минимумдарды иштеп чыгууда жетекчиликке алынышы жакшы натыйжа берет.

Ушул жерде дагы бир анча тактала элек маселеге токтоло кетели. Жогорку окуу жайларында, башка окуу жайларында кыргыз тили боюнча лексикалык минимум сөздүктөрдү иштеп чыгуу колго алынып, айрымдары өзүнчө сөздүк катары жарыялагандары да бар. Бирок мындай маанилүү ишти кыргыз тилин окуткан окутуучу жеке өзү алып, адистиктер боюнча (мисалы, психология, экономика, менеджер ж.б.) жарык көргөн сөздүктөрдүн негизинде иштеп чыгуу кеңири практикаланып келет. Биздин оюбузча, бул анча так болбой, кесипке байланыштуу активдүү колдонулган сөз – терминдер толук камтылбай же түшүндүрмөлөрү так жана жеткиликтүү болбой калгандары байкалат. Ошондуктан ар бир адистик боюнча сабак өткөн окутуучулардын бардыгы бул ишке тартылып, өз предметтери боюнча негизги жана активдүү колдонулган сөздөрдү, терминдерди топтоп, аларга адис катары кеңири түшүнүктөрдү бериши талап кылынышы керек. Минимум сөздүктү түзүүгө катышкан ар бир окутуучунун өз адистиги боюнча сөздүккө киргизген сөз – түшүнүктөрү өзүлөрүнүн окутуу-үйрөтүү иштерине да жардам берет. Натыйжада, кайсы предмет, ким тарабынан окутулбасын, алардын бардыгы бир максатка, адисти даярдоого багытталган болот. Муну менен азыркы методика илими талап кылган предметтер аралык байланыш, предметтердин интеграциялап окутуу маселелери да кыйла чечилмек.

Бир факты-мисалга кайрылалы. 050704 – мектепке чейинки билим берүү адистиги боюнча иштелип чыккан «Орто кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартында» бүтүрүүчү ээ болуучу кесиптик компетенциялар 10 пунктка бөлүнүп берилген. Аларда балдардын укуктарын билүүдөн тартып, мектепке чейинки курактагы балдарды окутуунун жана тарбиялоонун методикасын, адам психологиясын, балдардын анатомиясын, физиологиясын, санитардык-гигиеналык шарт-талаптарды, бала менен мамиле түзүү, ата-энелер менен иштешүү, музыкант, психолог, медайым ж.б. кызматкерлер менен алака-мамиле түзүү жөндөмдөрүнө ээ болушу талап кылынат. Кесиптик лексиканы (кесиптик тилди) иштеп чыгууда, жогоруда көрсөтүлгөндөй, ар бир адистик боюнча бүтүрүүчү ээ болууга тийиш болгон компетенциялардын негизги түшүнүктөрү, терминдери, сөздөрү сөздүктө камтылууга тийиш. Мындай татаал жана жооптуу ишти жалгыз кыргыз тили окутуучусуна жүктөп коюу туурабы? Жыйынтыктап айтканда, ар бир колледж өзү даярдаган бардык адистиктер боюнча кесиптик тил (кесиптик лексика) боюнча минимум сөздүктү жалпы коллектив менен даярдап, ага жетекчиликти кыргыз тили мугалимдери жүргүзүп, даяр болгон сөздүк окуу-методикалык комиссияда талкууланып, жактырылып, керектүү нускада басып чыгарылып, билим берүү процессинде колдонулушу талап кылынат. Колледждерди ачууда же лицензияларын узартууда лексикалык-кесиптик минимум сөздүктөр милдеттүү компонент, милдеттүү окутуунун каражаты катары эсепке алынышы зарыл.

Колледждер үчүн иштелип чыккан кыргыз тилинин типтүү жана жумушчу окуу программаларында орто мектептерде кыргыз тилин окутуу программаларына азыраак тандоо менен көчүрүү, тил илиминин кыйла татаал жана практикалык мааниси дароо ачылбаган темалары (мисалы: этиштин өзгөчө формалары, татаал сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү, фразеологизмдердин бөлүнүштөрү ж.б.) да ошол боюнча кирип кеткени байкалат. Дээрлик бардык программаларда сабакты кыргыз тилинин фонетикасынан баштоо сунуш кылынат. Биздин оюбузча, колледждерде кыргыз тилин өзүнчө предмет катары окутуу дароо фонетиканы окутуудан эмес, кыргыз тили окуучу эртеңки күндө ээ болуучу адистиги менен, болочок ишмердүүлүгүндөгү кыргыз тилинин орду жана мааниси тууралуу маалыматтарды берүүдөн башталышы талапка ылайык. Анткени орто мектепте окуучу окуган кыргыз тили сабагы эртеңки жашоо-турмуш, келечек кесипке тиешеси жоктой таасир калтырат. Окуучу колледжге өз каалоосу менен кызыккан кесибине ээ болуп, эртеңки күндө ал боюнча адис болуу максатын көздөп келген. Эгерде кыргыз тилин окутууга орто мектептегидей мамиле жасалса, окуучунун бул предметке болгон кызыгуусу төмөндөйт.

Кыргыз тилин колледждерде окутуунун мазмуну толук аныкталып, ар бир адистик боюнча кесиптик лексикасы түзүлүп, колдонууга сунуш кылуу менен маселе толук чечилбейт. Кесиптик-лексикалык минимум сөздүккө киргизилген сөз – түшүнүктөр, терминдер боюнча окуучулардын (студенттердин) илимий түшүнүктөрүн калыптандыруу боюнча атайын иш-аракеттердин топтому, технологиялар иштелип чыгышы шарт. Бул ишке да тиешелүү адис-окутуучулар тартылып, ар бир өз предметине, өтүлүүчү темасына ылайык методикаларды аныктап алышы шарт. Окуучулардын илимий түшүнүктөрүн калыптандырып, бекемдөөгө кыргыз тили сабагы негизги, чечүүчү орунду ээлеши керек. Эгерде белгилүү бир илимий түшүнүктү калыптандыруу боюнча тиешелүү предмет жана кыргыз тили предмети интеграцияланып же предмет аралык байланыш бекем сакталса, түшүнүктү өздөштүрүү окуучулар үчүн кызыктуу жана жеңил болот деп эсептейбиз.

Үчүнчү, кыргыз тилин колледждерде окутуунун технологияларын иштеп чыгуу. Бул багытта иш-аракеттерди, илимий-методикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү азыркы учурда ары актуалдуу, ары татаал, ошол эле учурда ишке ашыруу зарыл болгон маселе. Маселенин татаалдыгы педагогика илиминде, анын ичинде, тилди окутуунун методикасында эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып кеңири колдонула баштаган «технология» терминин педагогикалык-дидактикалык табияты, маани-маңызы, окутуудагы орду менен ролунун али толук тактала электигинен башталат. Албетте педагогикалык технологиялар боюнча ондогон эмгектер жарык көрүп, диссертациялык иштер корголууда. Бирок маселе толук чечилбей, «методика» менен «технологиянын» жалпыгы, өзгөчөлүктөрү толук ачылбай, педагогикалык коомчулукта бул маселе дагы да талкууланып, изилденип келет. Маселенин канчалык деңгээлде изилденгенин, кайсы проблемалар толук чечиле электигин 2014-жылы Ростов-на-Дону шаарында басылып чыккан «Педагогические технологии: вопросы теории и практики внедрения. Справочник для студентов» аттуу эмгектен ж.б. булактардан билүүгө болот.

Биздин оюбузча, профессор Эсенбек Мамбетакуновдун педагогикалык технологияларга арналган эмгектерди терең талдап чыгып, бул термин боюнча берген аныктама-түшүндүрмөсү алгылыктуу жана жеткиликтүү. Окумуштуу-педагогдун жыйынтыгы боюнча: «билим берүүнү технологиялаштыруу – бул жалпы эле билим берүү процессинин натыйжасын жогорулатууга, ошондой эле окуучулар тарабынан белгилүү бир билим алуунун сапаттуу жыйынтыгына жетүүнү гарантиялоого багытталган илимий-практикалык тенденция».

«Эгер технологияны адам таануу илиминин, адамдын инсандык касиеттерин калыптандырууну илимдин бир бөлүгү катары карасак, анда технологиянын ордун төмөнкүчө элестетсек болот: педагогикалык теория – педагогикалык технология - педагогикалык практика. Мындан педагогикалык технологияны педагогикалык теория менен педагогикалык практиканы байланыштыруучу звено катары кароо идеясы келип чыгат» [2; 16-б.].

Профессор Э.Мамбетакуновдун педагогикалык технологияга берген түшүндүрмөсү менен казак окумуштуусу З.Бейсембаеваны берген аныктамасы үндөшүп, бирин-бири толуктап турат. З.Бейсембаева: «Методика илими теориянын кошумчасы, аны ишке ашыруунун амалы болсо, окутуунун технологиясы – дидактикалык максатка жетүүнүн жолун көрсөткөн схема, үлгү» [3; 286-б.]. Биз колледждерде кыргыз тилин окутуунун технологияларын иштеп чыгууда аталган ж.б. педагог окумуштуулардын пикирлерин, тыянак-корутундуларын эске алууну алгылыктуу деп билебиз.

Эгерде педагогикалык технологиянын дидактикалык маани-маңызын, окутуудагы орду менен ролун жөнөкөйлөштүрүп түшүнүүгө аракет кылсак, технология белгиленген максатка жетип, күтүлгөн натыйжаны алууга кепилдик берген илимий-практикалык иш-аракеттердин белгилүү ырааттуулуктагы жыйындысы деп түшүнгөнүбүз талапка ылайык деп ойлойбуз.

Колледждер үчүн кыргыз тилин окутуунун технологияларын иштеп чыгуу тилди окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарга ылайык аткарылышы зарылдык болуп саналат. Орто кесиптик окуу жайы орто мектеп менен жогорку окуу жайынын ортосунан орун алгандыктан, окутуунун технологиялары да колледждердин өзгөчөлүктөрүнө, окуучулардын жаш курагына жана болочок кесиби менен биримдикте иштелип чыгышы керек.

Биздин оюбузча, кыргыз тилин колледждерде окутуунун технологиялары төмөнкү багыттарда аткарылышын билим берүүгө коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарга ылайык аткарылышы зарылдык болуп саналат. Орто кесиптик окуу жайы орто мектеп менен жогорку окуу жайынын ортосунан орун алгандыктан, окутуунун технологиялары да колледждердин өзгөчөлүктөрүнө, окуучулардын жаш курагына жана болочок кесиби менен биримдикте иштелип чыгышы керек.

Биздин оюбузча, кыргыз тилин колледждерде окутуунун технологиялары төмөнкү багыттарда аткарылышын билим берүүгө коюлуп жаткан азыркы талаптар шарттап турат:

- компетенттүүлүккө негиздеп окутуу;
- инсанга жана кесипке багыттап окутуу;
- окуу процессин проблемалык негизде уюштуруу;
- окуу предметтерин интеграциялап окутуу;
- окуу процессин интерактивдүүлүктө жүргүзүү;
- тексттерди окутуунун каражаты катары активдүү колдонуу;
- билимдерди баалоонун соңку системасын колдонуу ж.б.

Албетте, колледждерде кыргыз тилин окутуунун маселелери белгиленген проблемаларды чечүү менен эле бүтпөйт. Биз мында негиздүү жана тез арада чечүүнү талап кылган маселелер боюнча учкай гана токтолдук. Жыйынтыктап айтканда, орто кесиптик билим берүүчү окуу жайы катары колледждер Республикада улам барган сайын сандык жана сапаттык өсүшкө ээ болуп, ага ылайык окутуунун технологияларын

учур талабына шайкеш иштеп чыгуу, практикага сунуш кылуу зарылдыгы да көбөйүүдө.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз Республикасынын билим берүү системасы (тарыхы, азыркысы, көйгөйлөрү). – Бишкек: «Окуу китеби», 2020. - 124 б.
2. Мамбетакунов Э. Окутуу процессин технологиялаштыруу // Эл агартуу, 2017, № 3-4.
3. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. - Бишкек, 2009. 286-бет.

Рецензент: Чыманов Ж.А. – Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын профессору, педагогика илимдеринин доктору

УДК: 371.39 (575.2) (04)

Кулбачаев Д. К.
Ж.Баласагын атындагы КУУ /
КНУ имену Ж. Баласагына
Kulbachaev D. K.
J. Balasagyn KNU

**Окуучуларга кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүдө
айрым бир усулдук ыкмаларды колдонуу**
**Использование некоторых методических приемов в обучении студентов
фонетическим особенностям кыргызского языка**
**When teaching students, the kyrgyz language, it is necessary to use some
methodological techniques in teaching phonetic features**

***Аннотация.** Макалада окуучуларга кыргыз тилин окутуудагы кыргыз тилине гана мүнөздүү айрым бир тыбыштардын окутулушунда негизги көйгөйлөр берилет. Окуу процессинин жүрүшүндө сөз боло турган тыбыштардын классификациясынын бөлүнөөрүн дээрлик бирдей ыкмада окутуу мүмкүн эместиги көрсөтүлгөн. Өзгөчө кыргыз тилине гана таандык катары алынган ө, ү, ң тыбыштардын туура айтууга жана туура окууга багытталган усулдук ыкмалар берилген. Кыргыз тилине гана таандык болгон фонетикадагы өзгөчө орунда турган созулма үндүүлөрдүн да окууда, жазуудагы сөз ичинде маани мазмуну жагынан аткарган ролу да түшүндүрүлөт. Окуучулардын ичинен, өзгөчө орус тилдүү окуучулардын сөз ичиндеги к, г. ж. тыбыштарын окууда негизги көйгөйлөр бар экени талашсыз. Андыктан жоон жана ичке үндүүлөр менен келген бул тыбыштар туура жана түшүнүктүү багытта окутуу усулу макалада иштелип чыккан.*

***Аннотация.** В статье даются основные проблемы при обучении кыргызского языка некоторым звукам, характерным только для кыргызского языка. Показано, что в ходе учебного процесса практически одинаковыми методами невозможно обучить подразделения классификации звуков, из которых состоит слово. Даны методические приемы, направленные на правильное произношение и правильное чтение звуков О, у, Н, взятые в качестве специфических для кыргызского языка. Особое место в фонетике, как специфической для кыргызского языка, занимает также роль протяжных гласных в чтении и письме в смысле содержания внутри слова. Среди учащихся, особенно среди русскоязычных учащихся, к, г. ж. очевидно, что есть основные проблемы с чтением звуков. Таким образом, эти звуки, которые приходят с толстыми и тонкими гласными, являются правильным и понятным способом обучения.*

***Abstract.** The article presents the main problems in teaching the Kyrgyz language to some sounds that are specific only to the Kyrgyz language. It is shown that in the course of the educational process, it is impossible to train the divisions of the classification of sounds that make up a word using almost the same methods. Methodological techniques aimed at correct pronunciation and correct reading of the sounds O, u, N, taken as specific to the Kyrgyz language, are given. A special place in phonetics, as specific to the Kyrgyz language, is also occupied by the role of long vowels in reading and writing in the sense of the content within the word. Among students, especially among Russian-speaking students, k, G. zh. it is obvious that there are major problems with reading sounds. So these sounds that come with*

thick and thin vowels are a proper and understandable way to learn.

Урунттуу сөздөр: кыргыз тили, усулдук ыкмалар, тыбыштык өзгөчөлүктөр, фонетикалык өзгөчөлүктөр, активдүү сөздөр, туура окуу, айтуу, кайталоо, сөз мааниси.

Ключевые слова: кыргызский язык, методические приемы, звуковые особенности, фонетические особенности, активные слова, правильное чтение, произношение, повторение, значение слова.

Key words: Kyrgyz language, methodological techniques, sound features, phonetic features, active words, correct reading, pronunciation, repetition, word meaning.

Мектеп программаларында жана андан кийинки орто кесиптин окуу жайларында, жогорку окуу жайларында да кыргыз тилинин окутулушу боюнча бир нече олуттуу маселелер бар. Өзгөчө бүгүнкү күндүн талабына ылайык мамлекеттик кызматкерлерди “Кыргызтесттин” талабы боюнча кыргыз тилин белгилүү бир деңгээлде билүүсү шарт катары каралып калды. Бирок ошол милдеттүү шартты талап коюудан мурда бала-бакчалардан, мектептерден жогорку окуу жайларына чейинки билим берүү системасында окутуунун алгылыктуу жаңы ыкмаларды иштеп чыгуу маселеси бүгүнкү күндүн талабы. Албетте окутуу процессинин жүрүшүндө окуу орус тилдүү жүргүзүлгөн мектептерде алгачкы мектеп босогосун аттагандан тарта, кыргыз тилинин фонетикасында жолугуучу же кыргыз тилине гана таандык тыбыштардын өзгөчөлүгү тууралуу сөз болот. Кыргыз тилинин фонетикасындагы ө, ү, ң жана созулма алты үндүүлөр: аа, оо, уу, өө, үү, ээ тыбыштары экени, алардын сөздүн курамында аткарган ролу тууралуу айтууга туура келет. Андан бөлөк кыргыз тилинин фонетикасында орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында жолуккан к, г, ж тыбыштары да бар. Ал тыбыштарды туура эмес окууда сөз курамынан өзгөрүшүнө алып келерин да эске алуу менен окуучунун тилин туура жатыктырууга мугалим өз далалатын жасайт. Тыбыштык өзгөчөлүктөрдү окутууда бит катар усулдук ыкмаларды колдонуп, тыбыштарды айтууда же бул тыбыштар катышкан сөздү окууда туура багытта үйрөттү зарылдыгы бар. Өзгөчө токтолуп, бир нече ирет кайталоо, тилди көндүрүү талабын аткаруу керектиги да сезилет.

Тажрыйбалуу мугалим кунт коюп угуу менен жогорудагы тыбыштарды айтууда туура акцент колдонуусун көзөмөлдөйт. Ушундан улам ар бир тыбыштын сөз ичиндеги көйгөйү бар экени байкалат. Анда ошол тыбыштар катышкан негизги активдүү сөздөр тууралуу айтсак: Ө, табышы катышкан төмөнкү сөздөр: төмөнкү, көпүрө жөнөкөй, көз, көч, көйгөй, көзөмөл. мөңгү, өрт. Бул тыбыштарды окутууда жана туура айтууга тилин көндүрүү, жатыктыруу атайын иш-аракетти талап кылат. Андыктан ал тыбыштарды туура айтуунун алгылыктуу жолу катары практика жүзүндө колдонуп келген ыкмаларды колдонуу керек.

Жогорудагы түйүндүү сөздөрдөгү ө тыбышын о тыбышына алмаштырылып, окулуп, айтылышын практикадан улам билебиз. Анда ал сөздөр баштан аяк маанисин өзгөртүп, түшүнүксүз, күлкүлүү сөзгө да айланып каларын терең түшүндүрүү керек. Көпүрө-копуро, төмөнкү-томонку, жөнөкөй-жонокой ж.б. сыяктуу салыштырмасы менен берилген бул сөздөр буга далил. Жөн гана лексикалык бирдик катары окутуп койбостон, ал сөздөрдү салыштыруунун жардамы менен бир нече сүйлөм түздүрүп, контексти толук окутуу, өз максатына жетүүгө шарт түзөт. Анда да жөн гана сүйлөм, (контекст) аркылуу берүү менен чектелбестен, ошол сөздүн маанисин ачып бере турган чакан текст аркылуу берүү дагы натыйжалуу болот. Натыйжалуулуктун дагы бир ыкмасы катары сүрөтүн берүү аркылуу тилди жатыктыруунун, эске тутуунун

эффективдүүлүгүн да көрөбүз. Демек жогорудагы берилген, колдонулган усулдук ыкмалардан кийин сюжеттүү сүрөттөр менен иштеп, окуучулардын арасында өз ара пикир, диалог түздүрүп, маек курдуруп, эң негизгиси ошол жаңы үйрөнүп жаткан жаңы активдүү сөздөрдү унутуп койбошуна шарт түзүү зарыл.

Кыргыз тилинин фонетикасындагы өзгөчө тыбыш катары алынган н тыбышы сөз ортосунда, жана аягында колдонулуп келет. Бул тыбыш көпчүлүк учурда н тыбышына окшош колдонулуп, окуп жатканда н тыбышына алмашылып колдонулуп, байкалбай калат. Андыктан, бул учурга кунт коюп, дыкат карап, сөздүн лексикалык маанисинин күңүрттөнүп калган учурларын көз жаздымда калтырбоо керек. Керек болсо айрым учурда ошол н жана н тыбыштарынын сөз ичиндеги туура колдонулушун тактоо негизинде орфографиялык сөздүктүн жардамы менен да тактоого туура келет. Айтылышы жана жазылышында фонетикалык өзгөчөлүктөрдү так аныктай билүү керек. Активдүү сөздөр катары: жаңгак, тең, кең, таң, заң. Бул тыбыштын айтылышын үйрөтүү жогорудагы «ө, ү» тыбыштарына салыштырмалуу ары түйшүктүү, оор көрүнүш. Өзгөчө орус тилдүү же экинчи тил катары окутулуп жаткан мейли окуучу, мейли студенттер үчүн да машакаттуу иш. Бул тыбышты фонема катары жасалыш жолун үйрөтүүдө тыбыштын акустикалык жасалышы мурун аркылуу дем алып жатып, анан үн чыгарууда, мурун көңдөйү аркылуу жасалганын түшүндүрүү керек. Мурун аркылуу үндөрдү чыгаруу менен даана эмес күңүрт дабыш чыгат. Ушундай көнүгүүлөрдү аткаруу менен н тыбышы катышкан сөздөрдү кайра-кайра кайталоо менен туура айттырып, сөздөрдү, сүйлөм курамындагы, контексттеги сөздөргө тилди жатыктыруу өз натыйжасын берет. Бул тыбыштын сөз ичиндеги алган орду, туура окуу аркылуу берилген маанисин же тескерисинче туура эмес окууда бөлөкчө маани берилиши да окуучуга түшүндүрүлүшү шарт. Мисалы күң-(раб), күн-(день), мең-(родинка), мен-(я), жаңы-(новый) жаны-(душа), кең-(широкий), кен-(богатство).

Бул сыяктуу ушул тыбыштарды туура айтып, сөз, сүйлөм ичинде орду менен колдонууга үйрөтүү зарыл.

Ошондой эле кыргыз тилинин фонетикалык системасындагы орус тилинен айырмаланып окулган к, г, ж тыбыштары да бар. Бул тыбыштар орус, кыргыз тилинде бирдей фонемалык мүнөзгө ээ болуп, айтылышы окшош болгондой байкалганы менен, кээ бир тыбыштар менен катар келиши сөздөрдүн лексикалык маанисин өзгөртүүгө дуушар кылат. Кээде орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө да окулушунда өзгөчө түскө ээ. Ошону менен катар созулма үндүүлөрдүн катар келиши да сөз маанисинин өзгөрүшүнө алып келет. Тагыраак айтканда к тыбышынан сөзүнөн мурда келген а,о,у,ы (жоон үндүү) болсо, же созулма үндүүлөр менен катар келиши менен ошол эле к тыбышы кы жоон үндүү болуп айтылат. Ал эми ки вариантта айтылышын ээ, өө, уу сыяктуу созулмалар өз таасирин тийгизет да ичкерип окулат. Мугалим окуу китептеги берилген материалдар менен бирге сүрөт, кошумча көрсөтмө курал каражаттарын пайдалануу менен мисал катары бышыктоо максатында иштөөгө төмөнкү маалыматтар берилет. Биринчи ичке үндүү аркылуу берилген ки тыбышынын катышуусу менен берилген сөздөрдөгү өзгөчөлүктөр: Кийиз, күз, киреше, кир, кирене, жб.

Эскертүү иретинде айтсак, бул ичке тыбыш өзгөчөлүк менен окууларын бышыктоо үчүн үндүү жана үнсүздөрдүн классификациясын окуучу мыкты өздөштүрүүгө тийиш. Кыргыз тили аглютинативдик тилдердин катарына киргендигинин маани мазмунун, табиятын башка түрк тилдүү элдердин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн мугалим мисалдарды берүү менен жеткиликтүү түшүндүрүүгө тийиш. Үндүүлөрдүн бөлүнүш классификациясын (үндүү, үнсүз) мыкты өздөштүрө албаса

натыйжалуу жыйынтык болбойт. Ошондой эле мугалим эске тутуу ыкмасынын натыйжалуулугун жакшыртуу үчүн буюм-терим, сүрөт, жана көз менен көрүп, эске сактоосун да эске алуу керек.

Сөздү туура окуп, туура айтууда да г тыбышына тамгасына токтолобуз. Фонетикада жумшак г тыбышына жогорудагыдай эле усулдук ыкма жүргүзүлөт. Бул тыбыштын окулушун окуучуларга үйрөтүүдө жогоруда белгилеп кеткендей эле ичке жана жоон үндүүлөр менен жанаша келип окулуп, айтылышындагы алардын тийгизген таасири жөнүндө да түшүндүрүү зарыл. Таңдай көмөкөйүндөгү жаралуучу га, ги тыбыштардын өзгөчөлүгүн туура түшүндүрүп өтүү керек. Тилди жатыктыруу негизинде угуп, кайталап айттыруу натыйжасын берет. Жоон үндүү: кабагым, газета, тамагым, ырдагам ж.б.у.с. Ал эми ичке үндүү: гүл, күкүгүм, белегим, желегим, күлүгүм ж.б сөздөр. Андан кийин негизги тартипте эле эле ишти ырааттуу улантып, окуучуларга сюжет, текст боюнча окутуп, аңгеме, түздүрүү менен улантылат. Бул тыбыштардын көпчүлүк учурда жөндөмө мүчөсүнүн же тагыраагы барыш жөндөмөнүн ролун аткарып жатканы да окуучуга түшүнүктүү болуусу шарт. Жумшак жана каткалаң үнсүздөрдөн кийинки ассимиляция же диссимиляция мыйзамынын да тийгизген таасирин да мисал келтирүү менен түшүнүктү бекемдөө зарыл.

Ү тыбышы кыргыз тилдүү окуучулар үчүн оңой окулуп, сөз ичиндеги бул тыбыш катышкан сөздөрдүн мааниси оңой болгону талашсыз. Ошону менен бирге эле орус тилдүү окуучулар үчүн ал тыбыш катышкан сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп, тилди жатыктырууга мугалим тарабынан бир кыйла машакаттуу эмгек жасалары талашсыз. Ошондуктан, бул тыбышты жана сөз ичиндеги туура окулушуна жана айтылышына жардам берүүчү ыкмаларды пайдалануу керек. Андай ыкма катары адегенде и тыбышын айтып, керек болсо оозду чормойтуп, эринди алдыга жүткүнгөндө, ү тыбышын айтууга оңой болорун түшүндүрүү кажет. Бул тыбышты окууда да көпчүлүк учурда у тыбышына алмаштыруу менен окулуп келишин эске салууга туура келет. Ага кошумча мугалим тарабынан даярдалган жаңы активдүү сөздөрдү тааныштырылат. Таанышууга берилген бул жаңы сөздөр окуучулар тарабынан бир нече жолу кайталанып, кайра-кайра айтылышы талап кылынат. Ошондой эле ү тыбышын туура айтылышы менен гана сөз маанисинин сакталарын да бир ирет эскертүү талабы коюлат. Ал сөздөрдү түшүндүрүү менен тыбышты туура эмес колдонуу сөз маанисин дээрлик өз маанисинен алыстаарын төмөнкү мисалдар аркылуу көрсөтүү негиздүү. Мисалы: үй (дом) уй (корова), бүт (все), бут (нога) күн (солнце), кун (выплата), түн (ночь) тун (первый) ж.б. Ушул сыяктуу мисалдардын берилиши менен туура айтууга көнүккөндөн кийин, ушул эле сөздөрдүн жардамы менен сүйлөм түзүү тапшырмасы коюлуп, андан чакан текст түздүрүү талабын коюп аткартуу керек. Сөзсүз эле текст же сүйлөм менен эле чектелбестен, диалог иретинде сүйлөшүүлөрдү түздүрүп, суроо- жооп катары колдонууларды берүүгө болот. Эң негизгиси окуучунун тилин көнүктүрүү, жатыктыруу мугалимдин негизги максаттарынын бири болуш керек.

Мисалы: Айымдар эмне белек алынуу эңсейт?

-Айымдар мырзалардан гүл алууну эңсейт.

-Гүлдүн коозу кайсыл болуп эсептелет?

-Гүлдүн эң коозу роза ж.б.

-Гүлгө тиешелүү кандай адам аттары кезигет?

-Гулкайыр, Гулжигит, Гулмайрам же ошол эле адам аттарынын чечмеленип берилиши окуп же ошол эле маалыматты угуу аркылуу да эске тутуусуна оңой болуп, жакшы кабылдай алат.

Орус тилдүү окуучуларга кыргыз тилиндеги алты созулма үндүүлөрдүн мүнөздөмөлөрүнө токтолуу менен аларды сөз ичиндеги аткарган ролуна басым жасоо-ар бир мугалимдин милдети. Созулмалар ошол эле ичке же жоон үндүүлөрдүн эки тыбышын катар келип калышын окуучулар билгени менен үзгүлтүксүз созулуп айтылганда гана максаттуу аткарылганын көбү түшүнө бербейт. Созулбай окулуп айтылып калганда сөз маанисин бурмаланып кетишин ары түшүнүксүз, ары тили жатыкпаган окуучуларга кыйынчылык туудурат. Созулма аа тыбышынын сөз ажыратуучу касиетине карата үнсүз л,к,б,р,ш, ж тыбыштардын катарында айкашып келип, ар түрдүү сөздөр көп кезигет. Созулма аа тыбышы сөз курамында жолугат М: жаак (челюсть), жак (лицо), саат (час), сат (продай), зар (нужда), заар (гнев, грозность). Сөздөрдүн лексикалык маанисин түшүндүрүү менен созулмалар катышкан сөздөрдүн ордун алмаштырып коюу менен окуучуларга маанисине карай ордун таап коюу талабы менен көнүгүү аткартуу да натыйжалуу. Созулма ээ,оо,уу, үндүүлөрдүн окутуу деле негизинен ушул өңүттө аткарылат. Башка созулма үндүүлөрдөн айырмаланган үү тыбышы катышкан сөздөр күнүмдүк турмушубузда аз колдонулат. Мисалы: Бөлүү, элүү, эттүү, сүттүү, жүндүү ж.б. Образдуу сүрөт аркылуу түшүндүрүүгө предметтүү жана элестүү эместиги үчүн, жаңылмач, табышмак, же тексттерде гана окулуп айтылат. Кыска үндүү тыбышы сыяктуу эле созулма үү тыбышынын туура эмес окулушу же айтылышы лексикалык маанисин өзгөртүп бурмалап жиберерин төмөнкү мисал аркылуу түшүндүрүүгө болот. Мисалы: Болуу-бөлүү сыяктуу сөздөрүнүн лексикалык маанилери аркылуу түшүндүрүү жетиштүү.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Рыспаев С.К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек, 2011.
2. Ахматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили. ЖОЖдор үчүн. – Фрунзе, 1987.
3. Кыргыз тили жана адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарты. – Бишкек, 2004.
4. Чыманов Ж.А., Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2009.
5. Пассов А. Коммуникативный метод обучения. – М., 1993.
6. Кулбачаев Д.К «Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык негиздери» кандидаттык диссертация. – Бишкек, 2018.

Рецензент: Иманакунова К.Ш. – педагогика илимдеринин кандидаты, И.Арабаев атындагы КМУнун филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу кафедрасынын доцентинин милдетин аткаруучу

УДК: 372.881.111.22(575.2) (04)

Tuuteeva N.B.
J. Balasagyn KNU
Түйтеева Н. Б.
Ж.Баласагын атындагы КУУ /
КНУ им. Ж. Баласагына

The notion of “punctuality” in german and english linguistic view of the world
“Тактык” концепти немис жана англис лингвомаданиятында
Концепт «пунктуальность» в немецкой и английской лингвокультуре

***Abstract.** In connection with a new stage in the development of closer economic, cultural and social relations between our country and the world community, the need arose for a slightly different attitude to the study of German and English as a connecting link of interethnic communication. The significance of this article lies in the fact that it answers the most pressing questions, the solution of which will allow more practical and rational training of specialists who not only understand the language, but also speak it at a higher level, which will allow them to be correctly understood during business presentations or other negotiations at various levels.*

***Аннотация.** Биздин өлкө менен дүйнөлүк коомчулуктун көбүрөөк тыгыз экономикалык, маданий жана социалдык мамилелеринин өнүгүүсүнүн жаңы этабына байланыштуу немис жана англис тилдерин окуп үйрөнүүгө, улуттар аралык баарлашуу катарында, бир аз башкача мамилеге зарылдык пайда болду. Бул макаланын маанилүүлүгү тилди түшүнүп гана тим болбостон, аны кыйла жогору деңгээлде билген адистерди көбүрөөк тажрыйбалуу жана рационалдуу даярдоого мүмкүндүк берүүчү маселелерди чечүүгө жооп бере турганында, бул маселелердин чечилиши адистерге бизнести тааныштырууда же дагы башка ар түрдүү деңгээлдеги сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө аларды туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет.*

***Аннотация.** В связи с новым этапом развития более тесных экономических, культурных и социальных отношений нашей страны и мирового сообщества возникла необходимость несколько другого отношения к изучению немецкого и английского языков как связующего звена межнационального общения. Значимость данной статьи заключается в том, что она отвечает на актуальнейшие вопросы, решение которых позволит более практично и рационально подготовить специалистов, не только понимающих язык, а и владеющих им на более высоком уровне, что позволит им быть правильно понятыми при презентации бизнеса либо других переговорах различного уровня.*

***Key words:** concept; linguocultural concepts; communicative environment; communicative consciousness.*

***Урунттуу сөздөр:** концепт, лингвомаданий концептилер, коммуникативдик, чөйрө, коммуникативдик аңсезим.*

***Ключевые слова:** концепт; лингвокультурные концепты; коммуникативная среда; коммуникативное сознание.*

Punctuality (from the Latin punctum - "point") is a trait of a person's character, implying the ability of a person to fulfill his obligations on time, for example, to appear at the appointed

time for a meeting, as well as accuracy in judgments. Different cultures allow for different socially acceptable delays, without considering them as violations of punctuality.

At 10.00 begins *der Vormittag*, this period of the day lasts until noon (12.00), followed by *der Nachmittag*, continuing until the end of the working day (17.00). In German, there is a lexeme *Feierabend* denoting the end of the working day with an indicative internal form consisting of the two words *Feier* (holiday) and *Abend* (evening), that is, after the end of the working day, the evening begins and continues until the time of night rest (from 20–21.00).

If in English culture, according to A.D. Shmeleva, the conceptualization of the time of day largely depends on what a person is doing at a given time period, then in Western cultures the situation looks the opposite - a person determines by the clock what he needs to do [1]. According to our observations, in German culture there is a clear regulation of the time of work and rest, the daily routine, which directly depends on the time of day. This is confirmed by public signs, which indicate the exact time for a midday rest *Mittagsruhe* (from 13.00 to 14-15.00), as well as the time of night rest of citizens (from 20.00 to 7.00). During the indicated periods of the day, it is forbidden to make noise, for example, mowing the lawns in front of the house, children - to play noisy games. Here are some examples borrowed from a special study of German public signs: *Spielplatz für Kinder und Jugendliche ab 10 Jahre / Spielzeit täglich: 08-13.00 Uhr, 14.30–20.00 Uhr / Benutzung unter Verantwortung und Haftung der Eltern!* (Playground for children and adolescents from 10 years old / Time for games daily: 08-13.00, 14.30-20.00 hours / Use under the responsibility and guarantee of parents!).

Similarly, the regulated current time for the waste ejection into containers: *Einwurfszeiten von 7 bis 13 Uhr und 15 bis 20 Uhr / Kein Einwurf an Sonn- und Feiertagen* (ejection time from 7 to 13 and from 15 to 20 hours / No ejection on Sundays and holidays days) [2]. These examples seem to be very indicative for our study, since in English culture such accuracy and detail when dividing time into certain periods is absent.

Detailing in the designation of time concerns not only the division of the day into periods. According to informants, the time period a *month* in German culture is designated as *4 Wochen* (4 weeks), cf.: *She went on vacation for a month - Sie hat 4 Wochen Urlaub, or "honeymoon" - Flitterwochen* (literally, brilliant weeks).

The material of the German language shows that there are practically no stable expressions containing this "uncertainty" ... However, it should be noted the presence of a specialized lexeme *die Weile - [kürzere] Zeitspanne von unbestimmter Dauer*, in the definition of which, along with the same "uncertainty", the same "brevity" is also seen, that is, this lexeme is a nomination of a period of time with a small duration. In contrast to the English language, in the German language there are quite numerous stable analytical constructions with the general meaning "to determine the exact time for something": *die Zeit festsetzen, die Zeit bestimmen, die Zeitaus machen, die Zeit vereinbaren*, etc. As a synonym the lexeme *der Termin* is used in these phrases for the *Zeit* concept: *einen Termin festsetzen, einen Termin vereinbaren, einen Termineinhalten*. As already noted in the works devoted to the peculiarities of the conceptualization of time in German culture [3], this concept is of particular importance for German society. The lexeme *Termin*, which does not have an exact equivalent in English, can be regarded as the name of a specific German concept, according to which time in German culture is planned and subdivided into certain segments.

Events are planned months in advance based on the week number; Wed, for example, the statement of a German informant, who in January, when planning a business meeting, said: *Ich habe Zeit in der 27. Woche* (lit. I have time in the 27th week).

In the event that, for some reason, a strict correspondence between the planned and actual state of affairs in the temporal sequence is not observed, the clear rhythm of life, *the deutsche Ordnung* (German order), which is a feature of German monochromic culture, is disrupted. Long-term planning of activities inevitably entails the need for punctuality, that is, time accuracy in relation to compliance with agreements. The word combination *deutsche Pünktlichkeit* (German punctuality) is a precedent word combination, and the possibility and frequency of the use of an adjective-ethnonym in combination with the name of a concept and the formation of a kind of precedent word combinations, as we have already noted, is a distinctive feature of ethnospecific concepts. When an adjective-ethnonym is replaced by another ethnonym, a phrase is formed containing an internal contradiction bordering on an oxymoron, of *English punctuality* [4].

Punctuality is the most important regulator of human behavior, determining etiquette norms of behavior, regulating or prohibiting actions, one way or another associated with accuracy in time. The conclusions of the work are significant for our research: in the German monochromic culture, the norms of behavior associated with punctuality are regulated to a greater extent; the polychronous attitude to time in English culture allows for a lesser degree of punctuality; violations in the observance of punctuality in German culture are associated with insufficient human responsibility, and in Englishlinguoculture with insufficient human responsibility and obstructing circumstances; violations of punctuality in German linguoculture are described in more detail. However, the author's conclusion that "the German nation can be spoken of as more tolerant of punctuality violations than the English one" seems to be controversial to us" [5].

In German, this lexeme corresponds to *sichverspäten, zuspätkommen* (to be late, come too late), thus the common English stable phrase "The bosses are not late, but delayed" has no meaning in German. According to German informants and according to our observations, punctuality violations in the German cultural space are subject to severe sanctions. For example, in the business world, delays are associated with financial losses; being late for a consultation with a university professor - with the impossibility of obtaining it, since the professor's time is devoted to the next student in turn; in the field of healthcare, even the waiting period for an appointment with a doctor is strictly regulated: the patient has the right to complain to the management if the doctor delays the appointment of the previous patient; it goes without saying that you need to arrive at the appointment at the exactly appointed time - this is *Termin*. According to A.N. Prikhodko, punctuality for Germans is a measure of interpersonal relations, the respect of one person for another, the obligation to value their own and others' time [6].

In the two compared languages, *time* is a valuable resource, and therefore in English you can *have, lose, spend, use, find, win, save time*, in German *die Zeithaben, verlieren, verschwenden, nutzen, finden, gewinnen, sparen*. However, only in German is the expression very widespread: *Das hat mirviel Zeitgekostet* (literally, it cost me a lot of time), which indicates that *time* has a value comparable to that of money; there are also stable expressions with the semantics "steal, steal time": *die Zeitstehlen, die Zeitrauben*. Compared to the English phrase to *take up time*, these expressions imply a more pronounced negative connotation. The phrase *demliebenGott die Zeitstehlen* (lit. to steal time from the Lord) is interpreted in lexicographic sources of the German language as "wasting time in vain, being lazy." *Fly, show, demand, treat, work for someone*; similar images were found in the German language: *die Zeitflieht, rennt, verläuft, gehtschnellvorbei, zeigt, fordert, heilt, arbeitetfürjmdn*. However, only the Englishlanguage is characterized by a stable phrase, *time suffers*, in German, on the contrary, the antonymic expression *die Zeitdrängt* (literally, time is

pressing) is very frequent. It is also significant that the concept name *Zeit* is a component of the conventional expression [*Ach*] *du liebeZeit!* (lit. Oh, you dear time! - exclamation of surprise, regret, approximately: Lord my God, you are my God!), which indicates the importance of the studied concept for German culture.

Despite the fact that the study of lexicographic sources provides ample opportunities for analyzing the linguistic representation of concepts in a particular language, the most recent, modern data on the role of a concept in the linguistic consciousness of speakers of a particular language and culture are revealed in the course of experimental research. As you know, methods of studying linguistic consciousness are associative and receptive experiments. As a result of the associative experiment carried out among 50 native speakers of German and 50 native speakers of English, 185 and 107 associations were obtained, respectively. It is significant that the number of associations given by German respondents significantly exceeds the number of associations of English speakers.

According to the results of the associative experiment among the English respondents, the most significant is the group of associations of an abstract nature: 1) "abstractions and philosophical concepts": *eternity, infinity, ephemerality, universe, unknowability, consciousness, space*. This is followed by the group of associations, Philology and Man. 2012. No. 4 combined on the basis of the following conceptual features: 2) "transience": *transience, very quickly leaves, runs, flies, speed*; 3) "measurability of time": *hour, minutes, day, hours, clock hands, dial, hourglass*. Associations, which are frequent in German material, are rare in English material: *a valuable, valuable resource, money, it is insanely small, there is always not enough, to be in time for everything*.

As a result of the receptive experiment, the informants gave subjective definitions of the names of the concepts. The following conceptual features are highlighted as a result of analysis and grouping of similar definitions and are presented in decreasing order of frequency: 1) definitions containing the attribute "value, existential significance": *einsehrkostbares Gut; etwas, was kostbar und begrenzt ist; einwichtiges Gut; einzigerwirklicherBesitz, etwaswertvolles, was man sinnvollverbringen muss, einwichtiges Gut, mitdem die Menschen bewussterumgehen sollten, einFaktor, der meinLebenbestimmt, einBegriff, der das organ gesamtLebenis* 2) definitions with the feature "measurement, division into units, segments": *Etwas, was in Einheitenmessbar ist, Etwas, was in Stunden, Tagen, Jahrem gemessen wird, Hilfsmittel zur Terminierung, Messeinheit*; 3) definitions that interpret time as a physical quantity or a scientific concept: *physikalischeGröße, vierte Dimension in der Physik, etwas, was dem Menschen ermöglicht, die Welt in fassbarenKategorien zubegreifen*.

In order to obtain up-to-date data on proverbs, sayings and phraseological units actively used by native speakers of German and English, the respondents were asked to name stable expressions associated with the studied concepts. As a result, 160 reactions of German and 76 reactions of English respondents were received. Here are the most frequent stable expressions, which are repeated many times in the questionnaires, in descending order of frequency: *Zeit ist Geld; time is money; kommtZeit, kommt Rat; Zeiteilt alleWunden; sich die Zeit nehmen; alles zu seiner Zeit; jemandem die Zeit stehlen, rauben; Morgenstunde hat Gold imMunde; keineZeit!* It should be noted that there is a wide variety of single stable expressions given by the German respondents, which reflect the attitude of the German people to punctuality (*5 Minuten vor der Zeit ist die deutsche Pünktlichkeit, Pünktlichkeit ist die Höflichkeit der Könige*), rational use of time (*Zeit nützen, die Zeiteinürist die Zeitzuschade*), the irrationality of haste (*Eile mit Weile; Gott gab uns die Zeit, von der Eile hat ernichts gesagt*).

The reactions of English respondents are less diverse - in 50% of the reactions the proverb repeats *business time, fun hour*, then in decreasing order of frequency follow *time - money, time heals, everything has its time, better late than never*. Among the individual reactions, the opposite attitudes towards time should be noted: *time does not wait, time does not sleep* and *time suffers, a carriage of time*.

In general, the results of our research allow us to conclude that, along with the presence of universal features in the structure of the concepts "Zeit" and "time", there are significant differences due to the originality of the compared cultures. The universal concept is the understanding of time as a valuable resource that can be disposed of, measurable in certain units, as well as the perception of time as movement. In the compared linguocultures, time is personified and acquires anthropomorphic features. However, the linguistic facts allow us to conclude that time is of particular value in German culture, and the conceptual signs of Planmäßigkeit (planning) and Genauigkeit (accuracy) are distinguished in the structure of the concept, which are not significant signs of the corresponding concept in the English conceptual sphere. According to our assumption, the significance of the concept "Zeit" is associated with the dominant role of the basic German concept "Ordnung" in the German concept sphere. According to a special study of this concept [7], the synonyms of the name of the Ordnung concept included in its conceptual core are Genauigkeit and Planmäßigkeit, which we have identified as conceptual features of the Zeit concept. Thus, the Zeit concept is systematically linked to the Ordnung concept. The presence of "German order" predetermines "German accuracy", "German punctuality", as well as the importance of time planning and its great value. Thus, depending on the dominant role of certain concepts in the conceptual spheres of individual national-cultural communities, the conceptualization of such universal concepts as time also differs.

Список цитируемых источников:

1. Мамонова Ю.А. Имя время и čas в аспекте теории концепта (на материале русского и чешского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Пермь, 2006.
2. Филология и человек. 2012. №4.
3. Медведева Д.И. Языковая репрезентация концепта «запрет» в общественных знаках: дис. ... канд. филол. наук. – Ижевск, 2008.
4. Сергиева Н.С. Пространство и время жизненного пути в русском языковом сознании. – СПб., 2009.
5. Томчин А.Б. Наблюдая за немцами. Скрытые правила поведения. – М., 2011.
6. Точилина Ю.Н. Концепт Zeit в немецкой языковой картине мира: дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2005.
7. Чугунова С.А. Концептуализация времени в разных культурах: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Тверь, 2009.
8. Щербина В.Е. Концепт «время» во фразеологии немецкого и русского языков: дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2006.

Рецензент: Закиров А.З. – кандидат филологических наук, профессор Международного Университета Ала-Тоо

История**УДК: 902.4 (575.2) (04)**

Момбекова Ж.К.
КНУ им. Ж. Баласагына /
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Mombekova J.K.
J. Balasagyn KNU

Историко-культурное значение деятельности Е. Д. Поливанова
Е. Д. Поливановдун ишмердүүлүгүнүн тарыхый жана маданий
мааниси
The historical and cultural significance of activities of E.D. Polivanov

***Аннотация.** В статье освещаются основные этапы общественной, научной и просветительской деятельности Е.Д. Поливанова. Приводится обзор трудов современного поливановедения, затрагиваются малоизученные аспекты деятельности выдающегося ученого. Исторический подход учитывает не только фактографическую сторону деятельности Е.Д. Поливанова. Для автора важна также эволюция его духовно-нравственных воззрений, связанных, в частности, со становлением и зрелостью его творческих способностей, отразившихся в его литературном творчестве и филологическом наследии в целом. Гуманистические убеждения Е.Д. Поливанова, дух интернационализма обуславливают межкультурные взаимодействия, особенно в аспекте ориенталистских исследований ученого лингвистического, переводоведческого, учебно-методического характера.*

***Аннотация.** Макалада Е.Д. Поливановдун коомдук, илимий жана билим берүү ишмердүүлүгүнүн негизги этаптары көрсөтүлгөн. Заманбап поливанологиянын эмгектерине сереп берилет, көрүнүктүү окумуштуунун ишмердүүлүгүнүн аз изилденген аспектилери козголот. Тарыхый ыкма Е.Д. Поливановдун ишмердүүлүгүнүн фактылык тарабын гана эске албайт. Автор үчүн анын рухий-нравалык көз караштарынын эволюциясы да маанилүү, өзгөчө анын адабий чыгармачылыгында жана жалпы эле филологиялык мурасында байкалган чыгармачылык жөндөмдөрүнүн калыптанышы жана жетилиши каралат. Е.Д. Поливановдун гуманисттик ишенимдери, интернационалдык духу окумуштуунун чыгыштаануу аспектисиндеги өзгөчө лингвистикалык, котормочулук, окуу-методикалык ишмердигинде маданий аралык өз ара байланыштарды аныктайт.*

***Abstract.** The article highlights the main stages of the social, scientific and educational activities of E.D. Polivanov. An overview of the works of modern polivanology is given, little-studied aspects of the activities of an outstanding scientist are touched upon. The historical approach takes into account not only the factual activity of E.D. Polivanov. For the author, the evolution of his spiritual and moral views is also important, it is connected, in particular, with the formation and maturity of E.D. Polivanov, reflected in his literary work and philological heritage in general. Humanistic beliefs of E.D. Polivanov, the spirit of internationalism determines intercultural interactions, especially in the aspect of Orientalist research of a scientist of a linguistic, translation, educational and methodological nature.*

***Ключевые слова:** история, филология, ученый, просветитель, гуманист, духовно-нравственный.*

Урунтуну сөздөр: тарых, филология, илимпоз, педагог, гуманист, руханий-адеп-ахлак.

Key words: history, philology, scientist, educator, humanist, spiritual and moral.

Интерес к личности Е.Д. Поливанова не ослабевает, о чем свидетельствуют многочисленные публикации как лингвистического, так и сугубо исторического характера. На наш взгляд, такая картина закономерна, поскольку ученый интересовался, помимо филологии, историей, этнографией, педагогикой, психологией и другими областями гуманитарных знаний.

Как широко образованный человек, гуманист, знаток более десятка языков, личность чрезвычайно одаренная, творческая, эрудированная, Е.Д. Поливанов предстает в известной монографии В.Г. Ларцева «Евгений Дмитриевич Поливанов: Страницы жизни и деятельности», изданной в 1988 г. [1].

Ряд значимых публикаций, освещающих различные аспекты научной и просветительской деятельности Е.Д. Поливанова, содержится в научных и публицистических работах Интернета, это, к примеру, статьи В.М. Алпатова «Евгений Дмитриевич Поливанов» [2], М. Горбаневского «Евгений Поливанов: Трагедия гения при тоталитаризме» [3], А.Д. Палкина «Евгений Дмитриевич Поливанов (1891–1938)» [4].

Значимыми, на наш взгляд, являются материалы Е.Д. Поливанова, представленные в свободном доступе на сайте «Архив петербургской русистики» [5].

Известный журналист А. Тузов в газете «Вечерний Бишкек» за 2021 г. освещает многогранную личность ученого в содержательной статье «Необыкновенный герой» [6, с.19].

В истории культурной жизни Кыргызстана в июне 2021 г. имело место важное событие – Международная научная конференция «Свободная дискуссия о языке и динамика развития языковых процессов», посвященная 130-летию гениального русского лингвиста-тюрколога Евгения Дмитриевича Поливанова. Конференция была проведена на факультете русской и славянской филологии КНУ им. Ж. Баласагына, ее итогом стал сборник статей известных отечественных ученых, а также гостей из ближнего и дальнего зарубежья – России, Украины, Белоруссии, Азербайджана, Узбекистана, Казахстана, Польши [7]. В резолюцию конференции внесены, в частности, предложения: «вести работу по поиску рукописных материалов Е.Д. Поливанова, описанию архивных фондов, подготовке к изданию его неопубликованных трудов; поддерживать инициативы открытия в вузах и других учебных и научных учреждениях специализированных центров, кабинетов имени Е.Д. Поливанова; присвоить его имя скверу, находящемуся на месте Киргизского научно-исследовательского института культурного строительства» [8].

На наш взгляд, важное историко-культурное и, в частности, филологическое значение имеет статья В.И. Шаповалова «Личность ученого и созидание молодой культуры» [7, с.3–10]. Ученый отмечает: «Юбилей значительной личности в отечественной истории – это юбилей самой этой истории. И наоборот: значительная историческая веха всегда должна осознавать себя как принадлежащая жизненным вехам строителей этой самой истории» [7, с.3]. Е.Д. Поливанов, по мнению ученого, сыграл значительную роль «в истории кыргызской литературы, и гораздо шире – в истории культурного строительства в Киргизской ССР первой половины XX столетия, в процессе создания интеллектуального менталитета» [7, с.3].

Исследователь А.В. Андронов осветил проблемы поливановедения [7, с.11–22]. Он затронул современное состояние изучения личных архивов таких поливановедов, как В.Г. Ларцев, А.А. Леонтьев, Л.Р. Концевич, С.И. Зинин и других, заострив внимание на ценных материалах, которые в них содержатся.

Обращает на себя внимание также публикация М. Джусупова «Е.Д. Поливанов: знание 30 языков и планетарное научное наследие» [7, с.37–44]. Осуществив анализ историко-филологической литературы, ученый через систему прямых и косвенных доказательств делает вывод о том, что Е.Д. Поливанов знал тридцать языков. Его научное наследие, как полиглота и выдающегося лингвиста, характеризуется полилингвильностью, лингвистической инновационностью и фундаментальностью основ создания новых направлений в языкознании и в методике обучения языку. М. Джусупов, думается, вполне основательно приходит к выводу о том, что Е.Д. Поливанов оставил «феноменальный, широкомасштабный, высокий и глубокий реактивный след в истории науки о языке в пространстве Евразии и всего мира, поэтому его научное наследие следует маркировать выражением – **планетарное научное наследие Е.Д. Поливанова** (выделено М. Джусуповым)» [7, с.43].

Исследователь Д.С. Маджун затрагивает важный историко-культурный вклад Е.Д. Поливанова в создание «латинизированного письма для многих народов СССР, в том числе дунган» [7, с.45].

О его роли в становлении узбекского литературного языка пишут в своей статье Л.И. Сумароков и О.Л. Сумарокова [7, с.51–57].

Е.Д. Поливанов вошел в историю как выдающийся ученый, просветитель, общественный деятель. В.М. Алпатов в своей статье «Евгений Дмитриевич Поливанов» [2] приводит сжато и вместе с тем содержательно, на наш взгляд, основные вехи жизни и творчества Е.Д. Поливанова, уделяя особое внимание лингвистическим изысканиям ученого. Для нас в историко-культурном плане важен тот опыт, который приобрел Е.Д. Поливанов, расширяя свой научный кругозор, занимая различные общественные должности, которые также способствовали духовной зрелости его личности.

В 1910-х гг. Е.Д. Поливанов трижды побывал в Японии в составе научных экспедиций. Он детально изучал японский язык, особенно его диалекты, и даже оказал своими открытиями влияние на японских языковедов.

Как подлинный гуманист Е.Д. Поливанов в годы первой мировой войны выражает свою антивоенную позицию в антимилитаристской пьесе на испанском языке. Как мы видим, уже в эти годы зарождается и зреет его писательское дарование. Будущего ученого арестовали, неделю он просидел в тюрьме, но пришел к стойкому убеждению: «Я был пацифистом, потом пришел к интернационализму» [1, с.110].

С 1917 г. Е.Д. Поливанов активно вливается в общественную жизнь. В этот период его биография насыщена событиями социальной жизни: член Всероссийского совета крестьянских депутатов, в частности, при Министерстве «иностранных дел Временного правительства, где некоторое время заведовал отделом печати. Первоначально он примыкал к левому крылу меньшевиков, а после Октября перешел к большевикам. В ноябре 1917 г. он стал одним из двух заместителей наркома иностранных дел Л.Д. Троцкого, в наркомате он ведал восточными делами и отношениями с Германией, готовил первоначальный вариант Брестского мира, возглавлял работу по подготовке к печати секретных договоров царского правительства» [2].

Столь же активна общественная деятельность Е.Д. Поливанова в 1918 г. и в последующие, 1920-е годы: заведующий Восточным отделом Информационного бюро Северной области, организатор китайской коммунистической секции при Петроградском комитете РКП (б), участник гражданской войны «с отрядами красных китайцев» [2]. В то же время он продолжает преподавание в Петроградском университете.

Оказавшись в Москве в 1921 г., Е.Д. Поливанов занимает должность начальника Дальневосточного отдела Коминтерна и преподает в Коммунистическом университете трудящихся Востока.

Плодотворным в творческом отношении для него стал 1924 г. В это время он создает сборник стихов (под творческим китайским псевдонимом Бо Цзи-шэн) «Матаглоссы» с самоироническим подзаголовком «Поэзы и кляксы». Его стихи не просто поэтические эксперименты, в них отразились яркие впечатления Е. Поливанова от событий революции, гражданской войны, научных поездок на Дальний Восток, в частности, в Японию. В его стихах осмысливается прошлое и будущее родины, содержатся «идеи социальной справедливости, революционного обновления личности, гимн освобожденному труду, пафос интернационализма» [1, с.157]. Но есть в них и мотивы нравственно-гуманистические: «личного несовершенства» [1, с.160], самоиронии, веры в идеал и даже религиозные мотивы и образы.

Этот исторический отрезок жизненного и творческого пути Е.Д. Поливанова связан с его верой в осуществление высоких нравственных идеалов. В. Ларцев пишет: «Достойным жить в обновленном революцией мире автору... максималистских стихов видится далеко не каждый, ибо в идеальном будущем этого мира, как верит Поливанов-поэт,

Не будет слабых,
Больных душой,
Не будет боли.
Не будет войн... [1, с.161].

На наш взгляд, творческий подъем Е.Д. Поливанова, его высокий идеалистический настрой существенно дополняют облик ученого, просветителя, гуманиста. Без этого, по нашему мнению, историко-литературное значение деятельности Е.Д. Поливанова не может быть полноценным. Поэтому данный аспект, как нам кажется, следует обязательно принимать во внимание, поскольку он констатирует историю нравственных движений человека, без чего фактографическая история теряет смысл.

На следующем этапе своей биографии Е.Д. Поливанов некоторое время возглавляет Главлит Узбекистана (в 1921 г. он покинул Петербург и до 1926 г. находился в Ташкенте), начинает активно заниматься наукой и преподаванием, принимать участие «в языковом строительстве» [2].

В историко-культурном отношении видится значимым вклад Е.Д. Поливанова в научно-образовательную среду. Будучи профессором первого в регионе Среднеазиатского государственного университета, он активно занимается вопросами «формирования новой литературной нормы для узбекского и других тюркских языков, создания алфавитов для этих языков. Большинство его публикаций тех лет посвящено тюркским языкам, однако он печатал и работы по японскому, китайскому, грузинскому и др. языкам, по теории лингвистики» [2].

Одним из самых плодотворных периодов в жизни Е.Д. Поливанова является московский период (1926–1929 гг.), когда он «возглавлял лингвистическую секцию

Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук (РАНИОН), заведовал кафедрой национальных языков КУТВ, был профессором Московского института востоковедения. За эти годы он подготовил большое количество книг и статей по разнообразным проблемам общего и частного языкознания, активно участвовал в языковом строительстве» [2].

В 1929 г. Е.Д. Поливанов выступил с критикой «нового учения о языке» Н.Я. Марра, после чего стал подвергаться остракизму, резким нападкам. Ученый возвращается в Среднюю Азию, работает в Узбекском государственном научно-исследовательском институте культурного строительства (Самарканд). В 1931 г. он переезжает вместе с институтом в Ташкент.

В 1934 г. киргизский тюрколог Касым Тыныстанов приглашает Е.Д. Поливанова во Фрунзе. Данный период его научной и просветительской деятельности представляется нам также одним из самых плодотворных. Так, с 1934 г. до 1937 г. он работает в Научно-исследовательском институте киргизского языка и письменности (бывший Киргизский научно-исследовательский институт культурного строительства) старшим научным сотрудником по сектору дунганского языка, читает лекции в Кирггоспединституте, «составлял учебники, делал подстрочные переводы с киргизского языка на русский произведений киргизских поэтов и прозаиков» [1, с.320].

Е.Д. Поливанов составляет самостоятельно и в соавторстве учебники и буквари – на дунганском языке для начальных классов дунганских школ, на русском языке для начальных классов киргизских школ.

Он погружается в изучение эпоса «Манас»: переводит на русский язык начальный отрывок «Великий похода» «(Чоң Казат)» под названием «Заговор семи ханов против Манаса» и пишет переводоведческое исследование «О принципах перевода эпоса «Манас», которое и по сей день не теряет своей актуальности.

О любви Е.Д. Поливанова к эпосу, сокровищнице киргизского народа, говорят живые, яркие воспоминания его современников. Так, ученый Ю.Я. Яншансин вспоминал: «Выходя вечером из института или гостиницы, он шел... напевая «Манас» на киргизском и русском языке. «Ребятишки... гурьбой окружали его и шли вслед за ним <...> ... В простой рубашке и брюках, без головного убора, с прижатым к груди изуродованной рукой поношенным портфелем, поднимая клубы пыли, он шел и пел час и более, ни на кого не обращая внимания, переводя все новые и новые стихи «Манаса» [1, с.172].

Кроме того, он поддерживает знакомства с деятелями литературы, в частности с Аалы Токомбаевым, стихи которого переводит на русский язык.

За годы пребывания в Кыргызстане и Узбекистане, Е.Д. Поливанов оставил после себя около двух десятков рукописных работ. В их числе, например, «Вопросы орфографии дунганского языка», «Фонологическая система дунганского языка», «О трех принципах построения орфографии» и многие другие.

Заметный след он оставил и в организационно-просветительской работе. По воспоминаниям Ю.Я. Яншансина: «Поливанов оказывал помощь школам и разным организациям, где были курсы по изучению русского языка...» [1, с.123].

Итогом пребывания Е.Д. Поливанова в Средней Азии явилась его последняя работа по теории языка – «Словарь лингвистических и литературоведческих терминов» (1935–1937), который имеет важное значение в историографии трудов Е.Д. Поливанова в целом и представляет, на наш взгляд, интерес для истории российской лексикографии,

---

в частности. Этот труд Е.Д. Поливанова, переизданный в 2010 г., актуален и в наше время.

В 1937 г. во Фрунзе он был арестован и направлен в Москву. Ему вменялось обвинение в шпионаже в пользу Японии. Своей вины ученый не признал и был расстрелян в следующем 1938 г. Реабилитирован посмертно 3 апреля 1963 г.

Говоря об историко-культурном значении научной и просветительской деятельности Е.Д. Поливанова, следует, как нам кажется, учитывать, прежде всего, целый ряд аспектов, связанный с филологическими открытиями ученого и его литературно-художественным творчеством. Считаем, что Е.Д. Поливанов стоит у истоков социолингвистики, являясь одним из ее основоположников. По сей день видятся актуальными его мысли, связанные, в частности, с языковой политикой. Ученый не допускает никаких волюнтаристских мер в плане социального функционирования языка: «Фонетику и морфологию декретировать нельзя, ибо они усваиваются в таком возрасте, для которого не существует декретов» [9, с. 16]. Тем не менее «возможны и необходимы сознательное конструирование письменности и до определенной степени лексики, а также рациональный выбор той или иной основы для формирования литературного языка» [2].

Важное историческое значение, на наш взгляд, имеют идеи Е.Д. Поливанова, связанные с письменной культурной разработкой алфавитов. Он, к примеру, не отдает предпочтение ни кириллическому, ни латинскому алфавитам, считая, однако, что «латиница для языков народов СССР предпочтительнее по социальным причинам: она интернациональна и рассчитана на «сближение приемов графического общения в международном масштабе» [2].

И, конечно, как нам кажется, исторический облик Е.Д. Поливанова будет не цельным, если не учесть его плодотворной литературно-художественной деятельности и опытов художественного перевода. Он создавал новеллы, рассказы, разработал киносценарий, сохранилась глава из его неоконченного приключенческого романа «Вечера у пр. П». Что касается его художественных переводов, то он переводил миниатюры из японской поэзии (танка, хокку) и китайской поэзии. В соавторстве с женой Бригиттой Альфредовной перевел повесть Ясыра Шивазы «Судьба Мэй Янцзы». В этом смысле историко-культурное значение творческого наследия Е.Д. Поливанова представляет значительный интерес, поскольку в нем в той или иной мере преломились исторические приметы времени современной Е.Д. Поливанову действительности, а также эпох, которые жили и творили переводимые им прозаики и поэты.

Е.Д. Поливанов предстает перед нами как выдающийся, талантливый ученый, творческая личность. По словам Ю.Я. Яншансина, Е.Д. Поливанов – убежденный интернационалист-гуманист, гениальный ученый [1, с.127].

Думается, дальнейшее изучение научной, просветительской, литературной деятельности выдающегося ученого позволит обнаружить новые факты, имеющие важное историко-культурное и гуманистическое значение.

Список цитируемых источников:

1. Ларцев В.Г. Евгений Дмитриевич Поливанов: Страницы жизни и деятельности. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 328 с.
2. Алпатов В.М. Евгений Дмитриевич Поливанов [Электронный ресурс] // Отечественные лингвисты XX века. – 2003. – №2. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evgeniy-dmitrievich-polivanov> (дата обращения: 10.01.2022).

-
-
3. Горбаневский М. Евгений Поливанов: Трагедия гения при тоталитаризме [Электронный ресурс] // Православие и мир. – URL: <https://www.pravmir.ru/tragediya-geniya-pri-totalitarizme> (дата обращения: 10.01.2022).
  4. Палкин А.Д. Евгений Дмитриевич Поливанов (1891–1938) [Электронный ресурс] // Русская речь. – 2011. – № 4. – С.55–65. – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=16501097&> (дата обращения: 10.01.2022).
  5. Евгений Дмитриевич Поливанов (1891–1938) // Архив петербургской русистики [Электронный ресурс]. – URL: <https://ruthenia.ru/apr/textes/polivan/list.htm> (дата обращения: 10.01.2022)
  6. Тузов А. Необыкновенный герой // Вечерний Бишкек. – 2021. – 18 июня.
  7. Материалы Международной научной конференции «Свободная дискуссия о языке и динамика развития языковых процессов», посвященная 130-летию гениального русского лингвиста-тюрколога Е.Д. Поливанова. – Бишкек, 2021. – С.86–94.
  8. В КНУ состоялась МНК, посвященная 130-летию тюрколога Е.Д. Поливанова [Электронный ресурс] // https://www.knu.kg/ru/index.php?option=com_content&view=article&id=8238:-130-&catid=909:---011012&Itemid=1 (дата обращения: 10.01.2022).
  9. Алпатов В.М. К вопросу о языковых реформах [Электронный ресурс] // Вопросы филологии. – 2010. – №1. – С.16–20. – URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_15603624_40879495.pdf (дата обращения: 11.01.22).

Рецензент: Усупова Н.С. – доктор исторических наук, профессор КГУ им. И.Арабаева

УДК: 636 (575.2) (04)

Эсенбаева А.С.
КНУ им. Ж.Баласагына/
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Esenbaeva A.S.
J. Balasagyn KNU

**Животноводство Кыргызстана: исторический опыт и
перспективы развития**
**Кыргызстандын мал чарбасы: тарыхый тажрыйба жана
өнүктүрүү перспективалары**
**Animal husbandry in Kyrgyzstan: historical experience and
development prospects**

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы истории становления и развития животноводства в Кыргызстане в аспекте оценки положительного исторического опыта, а также вопросы обоснования преимущественного развития скотоводства в экономике Кыргызстана, которые не получили своей реализации в советский период. Поэтому, после распада СССР проблемы определения приоритетных отраслей в экономике Кыргызстана носят актуальный характер.

Аннотация. Макалада Кыргызстандын мал чарбасынын калыптануу жана өнүгүү тарыхынын көйгөйлөрү тарыхый оң тажрыйбага баа берүү аспектисинде каралат. Ошондой эле макалада Кыргызстандын экономикасында мал чарбачылыгынын басымдуу өнүгүшүн негиздөө маселелери талкууланат, бирок алар совет мезгилинде ишке ашырыла элек. Ошондуктан СССР тарагандан кийин Кыргызстандын экономикасында артыкчылыктуу тармактарды аныктоо көйгөйлөрү актуалдуу болуп калды.

Abstract. The article deals with the problems of the history of formation and development of animal husbandry in Kyrgyzstan in the aspect of assessing positive historical experience. Also, the article discusses the issues of substantiating the predominant development of cattle breeding in the economy of Kyrgyzstan, but which did not teach their implementation in the Soviet period. Therefore, after the collapse of the USSR, the problems of determining priority sectors in the economy of Kyrgyzstan are relevant.

Ключевые слова: животноводство, животноводческие фермы, сельское хозяйство, реформа, колхозы.

Урунттуу сөздөр: мал чарбасы, мал чарба фермалары, дыйканчылык, реформа, колхоздор.

Key words: animal husbandry, livestock farms, agriculture, reform, collective farms.

Происходящие в Кыргызстане экономические реформы, политические и социальные преобразования актуализируют нашу прошлую историю. Извлечение положительных уроков, обобщение опыта ошибок и упущений могут оказать неопределимую роль на пути к реализации заявленных реформ.

История становления и развития животноводства Кыргызстана является исторически неотъемлемой частью социально-экономической жизни кыргызского народа и ее материального уровня.

Животноводство в Кыргызстане является экономически жизнеспособным сектором сельского хозяйства и соответствует национальным условиям. Еще в 1932 г. Советское государство организовало комплексные научные экспедиции в республики для определения их экономической специализации и детального изучения их производительных сил. В Кыргызстан в 1932, 1933 и 1935 годах такие экспедиции состоялись под эгидой президента Академии наук (АН) СССР Н.И. Вавилова. По результатам этих экспедиций Совет по изучению производительных сил союзной АН провел первую и вторую конференции по освоению природных богатств Кыргызской АССР [1, с.29]. Эти первые конференции сыграли важную роль в дальнейшем развитии промышленности страны, поскольку были открыты значительные месторождения цветных металлов и других полезных ископаемых, выявлен топливно-энергетический и гидроэнергетический потенциал республики [3]. Ученые этих экспедиций считали, что «Советская Киргизия, как важнейшая часть единого народнохозяйственного комплекса Советского Союза, прежде всего, была приспособлена к развитию животноводства. Это главное специализированное хозяйство Киргизии, и считается неотъемлемой частью Советского Союза» [4]. По словам руководителя научной экспедиции по изучению природных ресурсов Кыргызстана Н.И. Вавилова: «Территория Кыргызстана составляет около 20 млн. га. По данным геоботаников, площадь орошаемых земель составляет 1029 тыс. га, а площадь зерновых (неорошаемых) – от 150 тыс. га. до 2 млн га, площадь сенокосов в Кыргызстане составляет 700 тыс. га, пастбищ – 9580 тыс. га, лесов и кустарников – 1423 тыс. га. Площадь озера – 620 тыс. га. Так, пашня в Кыргызстане составляет около 2,5-3,0 млн. га, что составляет 12,5-15 процентов от общей площади. Горная природа Советской Киргизии и богатая растительность почти 10 миллионов гектаров идеально подходят для выпаса скота и покоса. Это показывает, прежде всего, необходимость уделять особое внимание животноводству» [5]. Однако «горная природа Киргизии имеет относительно короткий вегетационный период... он длится в среднем 150 дней, а в самых теплых долинах до 200 дней. Именно поэтому необходимо уделять внимание обеспечению скота зимними и весенними кормами. В прошлом животноводство в Киргизии и Казахстане сталкивалось с периодическими крупными бедствиями из-за нехватки кормов зимой и весной. Падеж скота типичен для Киргизии... Голод 1927-1928 гг. был самым большим за последнюю четверть века» [5, с.13,17].

Если говорить об инвентаризации естественных кормовых угодий Киргизии за 1932 - 1933 гг., то по данным Наркомата земледелия СССР, пастбища и сенокосы составляют 59 % общей площади страны, или 84 % земельного фонда. Их кормовые продукты составляют около 93,8 % рациона скота страны [2].

Значительным подспорьем в обеспечении устойчивости животноводческого хозяйства, по рекомендации ученых, должно было стать внедрение в Кыргызстане производства сахарной свеклы, которая помимо сахара дает: при среднем урожае 250 центнеров свеклы – 165 ц. жома, 60 ц. свекловичной жижы и 2,5 ц. кормовой патоки. Эти показатели значительно расширяют кормовую базу животноводства [3].

Прослушав доклад руководителя экспедиции, академика Н.И. Вавилова, ученые АН СССР пришли к единому выводу, что поскольку основной специализацией Кыргызской Республики является животноводство, то и остальную часть хозяйства следует строить, главным образом, по типу животноводческо-земледельческого хозяйства. Земледелие не только не должно противоречить основной отрасли хозяйства – животноводству, а его обслуживать [4].

Однако политика возобладала над экономическими построениями, и хозяйство Киргизии была включена во всеобщую экономическую систему СССР. Для всех национальных республик, независимо от специфики их экономических систем, упор поставили на тяжелую промышленность, в которой преобладает экономическое развитие.

После распада Советского Союза в условиях рыночной экономики широкое развитие получают индивидуальные подсобные хозяйства, арендные, фермерские и другие формы организации труда. После распада Советского Союза проводимая комплексная экономическая политика негативно сказалась на дальнейшем социально-экономическом развитии нашей страны. Но в годы Советской власти накопился огромный опыт использования природных ресурсов по развитию животноводства, повышению продуктивности сельскохозяйственных животных, улучшению селекционно-племенной работы на основе колхозно-совхозной формы собственности. Рост продукции животноводства в Кыргызстане, начиная с 1930 г., происходил главным образом за счет колхозов и совхозов [7, с.23].

Коллективизация в Кыргызстане, в основном, была закончена в 1932 г. В связи с этим исчезла частнособственническая форма животноводства. На базе кооперативно-колхозной собственности на скот и землю, принадлежащую государству, возникло общественное животноводство. Подобного в истории еще никогда не было. Составной частью этой отрасли сельского хозяйства были три формы собственности на скот: общенародная, кооперативно-колхозная и личная. Коренным образом изменился быт кыргызов, 90 % которых во второй половине 1930-х годов перешло на оседлый образ жизни. Возникло движение за то, чтобы каждая семья имела скот. Обзавестись коровой, овцами помогали колхозы, совхозы. Уже через два-три года заметно увеличилось поголовье на подворьях сельских жителей. Его росту в немалой степени способствовали и меры, направленные на создание в каждом колхозе не меньше трех ферм: коневодческой, овцеводческой и молочно-товарной. Одновременно началось разведение племенного скота. На покупку его государство выделило крупную по тому времени ссуду в 130 тыс. рублей [2, с.272].

Внедрена новая система производства мяса, что способствовало повышению заинтересованности населения в развитии животноводства. Расширилось его племенная база, появилось несколько племенных совхозов, создана сеть государственных питомников для развития и улучшения качества основных пород скота. Наряду с общественным животноводством, работники колхозов и совхозов смогли одновременно развивать и другие отрасли сельского хозяйства. В этом плане им помогла начавшаяся механизация в сельском хозяйстве и вновь созданные машинно-тракторные станции (МТС) смогли обеспечить колхозы тракторами, плугами, сеялками и другой почвообрабатывающей техникой. Начато ирригационное строительство, что позволило найти новые земли для выращивания зерновых и кормовых культур. Это связано с тем, что развитие племенного скотоводства требовало полноценного питания [4, с. 9-10].

В 1940 г. на полях республики работали тысячи сельскохозяйственных машин, а тракторный парк имел 6,2 тысячи единиц техники. МТС не только выращивали зерно, но и обеспечивали колхозы кормами. Под руководством ученых-зоотехников получил распространение массовый выпас местного скота с высокопродуктивными животными, в овцеводстве стали активно применяться методы искусственного осеменения. За счет увеличения поголовья помесных животных повысилась продуктивность животноводства. Во многом это было связано с ростом материальной

заинтересованности сельскохозяйственных рабочих. Они стали получать доплаты за высокие удои, стрижку шерсти, привесы откормленных животных [7, с.23-24].

Великая Отечественная война стала серьезным испытанием для хозяйства Кыргызстана. Особенно тяжелое положение сложилось в животноводстве. Часто не хватало кормов, редко можно было встретить ветеринарного работника, нечем было лечить заболевший скот. Но в этих условиях животноводы не только не сократили поголовье скота, а даже увеличили. Если в 1940 г. в среднем на колхоз приходилось 1154 головы скота, то в 1944 г. – 1713. Этот период для животноводческих ферм республики в условиях колхозного строя не всегда было победным [7, с.24].

В послевоенные годы на основе укрепления колхозов и совхозов быстрыми темпами стало развиваться животноводство. Начата большая работа по улучшению существующих пород скота и выведению новых пород. В 1950 г. был утвержден план районирования всех видов животноводства по природным и хозяйственным условиям различных зон. Большую роль в подъеме животноводства сыграли решения сентябрьского Пленума ЦК КПСС (1953 г.), которые предусматривали значительное повышение закупочных цен на продукцию животноводства. В 1958 г. КПСС установила переход от обязательной поставки продуктов животноводства к государственным закупкам. Успех 1959 г. не подтвердился. Недостатки в управлении сельским хозяйством привели к замедлению развития животноводства в период с 1960 по 1964 годы и относительному снижению производства мяса, яиц и шерсти. Мартовский Пленум ЦК КПСС (1965 г.) определил широкую систему экономических мероприятий, направленных на улучшение сельского хозяйства, и в результате принятых новых мер, темпы развития животноводства значительно возросли [4, с.26-27].

Для проведения этой работы с 1965 по 1980 годы в государственные инвестиции и колхозы было вложено более 4 миллиардов рублей, что позволило качественно модернизировать материально-техническую базу сельского хозяйства Кыргызстана. В колхозах и совхозах республики производственные фонды увеличились в 2,7 раза, производительность труда в сельском хозяйстве увеличилась на 27 % и валовая продукция на 43 % [3, с.24-25].

В 1971 г. XXIV съезд КПСС подчеркнул необходимость организации строительства механизированных животноводческих ферм в колхозах и совхозах, крупных государственных, колхозных и межколхозных комплексов по производству продукции животноводства на промышленной основе, а также птицефабрик. Планировалось дальнейшее развитие интенсивных молочных ферм, специализированных ферм мясного скотоводства, свиноводства и птицеводства, значительное увеличение поголовья овец и коз, и повышение их продуктивности. Следовало в дальнейшем развивать интенсивный откорм молодняка крупного рогатого скота и свиней в совхозах, колхозах и других хозяйствах. В то же время колхозы и совхозы должны были оказывать сельскому населению необходимую помощь в ведении личных подсобных хозяйств и увеличении поголовья скота и птицы [1, с.17].

В 80-е годы XX столетия курс аграрной политики государства осуществлялся в рамках стратегии интенсификации сельскохозяйственного производства.

Были запущены специализированные животноводческие комплексы с промышленной технологией производства и крупные птицефабрики, что привело к развитию межхозяйственных и агропромышленных предприятий и объединений. В стране запущены новые сельскохозяйственные услуги - животноводство и кормопроизводство, кормовая и микробиологическая промышленность,

---

специализированное сельское строительство. Новое развитие получили сельскохозяйственное машиностроение и использование авиации в сельском хозяйстве. Однако Киргизская ССР, являясь животноводческой республикой, поскольку на долю этой отрасли в структуре валовой продукции сельского хозяйства приходилось 55 % и в структуре товарной – 60 %, в 1980-е годы значительно отставала по уровню потребления ряда видов продовольственных продуктов от уровня среднесоюзного масштаба [3, с.28].

Поэтому меры по развитию животноводства в республике осуществлялись в плане создания комплексов по производству мяса и молока на промышленной основе. Создание прочной стабильной кормовой базы стало одним из основных направлений интенсификации животноводства. Как и во всей экономике, здесь, наряду с позитивными тенденциями, все рельефнее проявлялись стагнационные процессы.

Республиканское совещание по кормопроизводству в марте 1980 г. отметило, что обеспеченность скота всеми видами кормов не превышает 80 процентов, а в 120 колхозах и совхозах - менее половины. Доля дешевой горной травы в кормовом балансе в 1980 г. снизилась по сравнению в 1950-60 гг. 65-85% до 40-20%. Резкий рост поголовья овец привел к значительному увеличению пастбищной нагрузки, что привело к их деградации. Поэтому в ближайшие годы проблема кормов будет решаться по двум направлениям: комплекс мероприятий по восстановлению и поддержанию кормового баланса пастбищ и увеличению доли производства полевых кормов.

В 1980-е годы все шире внедряется механизация труда в животноводстве республики, которое претерпело большие изменения. Прежде всего, они касались существенного прироста объемных показателей насыщения материально-технической базы, укрепления кадрового потенциала отрасли, определенного улучшения материального благосостояния животноводов. Этот период знаменателен также тем, что с 1985 г. вплоть до 1991 г. в стране происходило переосмысление основных идеологических постулатов государственного устройства, поиски оптимальной модели будущего страны [3, с.148].

Таким образом, проблемы определения приоритетных отраслей в экономике Кыргызстана носят актуальный характер.

Список цитируемых источников:

1. Животноводство Киргизии в условиях интенсификации. Труды КиргНИИЖ. Выпуск 39. – Фрунзе, 1987.
2. История Киргизии. – Фрунзе, 1963.
3. Ишенбекова Н.Т. История животноводства Кыргызстана (1980-1990): опыт и проблемы. – Каракол, 2010.
4. Развитие животноводства горной Киргизии. – Фрунзе, 1977.
5. Развитие животноводства Киргизской ССР за 60 лет. – Фрунзе, 1984.
6. Состояние животноводства в КССР (статистический сборник). – Фрунзе, 1968.
7. Сулейманов К.С. Проблемы животноводства в Кыргызстане. – Бишкек, 1995.

Рецензент: Карыева А.К. – доктор исторических наук, профессор кафедры философии и социально – гуманитарных наук КГУСТА им. Н.Исакова

Качкынова А.Т.*Ж.Баласагын атындагы КУУ /**КНУ им.Ж.Баласагына***Kachkynova A.T.***J. Balasagyn KNU*

**Заманбап ааламдашуу процессиндеги кыргыз этносунун
өзгөрүүлөрүнүн тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү
Тенденции и особенности изменения кыргызского этноса
в современном процессе глобализации
Trends and features of changes in the kyrgyz ethnos in the
modern process of globalization**

Аннотация. Аталган макалада азыркы ааламдашуу процессиндеги кыргыз этносунун өзгөрүүлөрүнүн тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү каралат, мындан тышкары анда ааламдашуунун чыныгы процессинин баиталышы кеминде эки пункт менен байланыштырылышы керек экендиги айтылат. Биринчиден, бир катар Европа мамлекеттерине өз аскер күчтөрүн натыйжалуу жайытууга мүмкүндүк берген өнөр жай, машина өндүрүшүн түзүү менен, Европа мамлекеттеринин баитапкы жашоо чөйрөсүнөн кыйла алыс, көптөгөн мамлекеттерге жана элдерге саясий, экономикалык жана акыр аягында маданий таасири баиталды. Экинчиден, Европа маданиятынын айрым маанилүү элементтеринин (негизинен технология жана өнөр жай өндүрүшү менен байланышкан, бирок алар менен чектелип калбастан) башка маданий тармактарга жайылышы менен байланыштуу. Бул процесс анын ылдамдашы жана анын масштабынын кеңейиши менен мүнөздөлүп, акырында нерселердин азыркы абалына алып келген.

Аннотация. В данной статье рассматриваются тенденции и особенности кыргызского этноса в современном процессе глобализации, и констатируется, что начало реального процесса глобализации должно быть связано как минимум с двумя пунктами. Во-первых, это промышленная машина, которая позволяет ряду европейских стран эффективно размещать свои вооруженные силы. С созданием производства: вдали от первоначальной среды обитания европейских государств, началось политическое, экономическое и, в конечном счете, культурное влияние на многие государства и народы. Во-вторых, это связано с распространением некоторых важных элементов европейской культуры (в основном связанных с технологиями и промышленным производством, но не ограничиваясь ими) в другие области культуры. Этот процесс характеризовался его ускорением и расширением масштабов, что в конечном итоге привело к нынешнему положению вещей.

Abstract. This article examines the tendencies and characteristics of the Kyrgyz ethnos in the modern process of globalization, and states that the beginning of the real process of globalization should be associated with at least two points. First, it is an industrial machine that allows a number of European countries to effectively deploy their armed forces. With the creation of production: far from the original habitat of European states, political, economic and, ultimately, cultural influence began on many states and peoples. Secondly, this is due to

---

---

the spread of some important elements of European culture (mainly related to technology and industrial production, but not limited to them) in other areas of culture. This process was characterized by its acceleration and expansion, which ultimately led to the current state of affairs.

Урунттуу сөздөр: *ааламдашуу, этнос, процесс, элемент, мамлекет, маданий мейкиндик, өндүрүш, реформа, индустрия, экономика.*

Ключевые слова: *глобализация, этнос, процесс, элемент, государство, культурное пространство, производство, реформа, индустрия, экономика.*

Key words: *globalization, ethnos, process, element, state, cultural space, production, reform, industry, economy.*

Көптөгөн адистердин ааламдашуу бул ХХ кылымдагы планетанын техникалык жана экономикалык жактан өнүккөн мамлекеттеринин иш-аракетинин түздөн-түз натыйжасы экендигине ынануусу, алардын экономикалык иш-аракеттеринин масштабын баалоого негизделген, бул мурунку мезгилдердин баарынан ашып түштү. Бирок, ааламдашууга карата мындай мамиле, чындыгында, ааламдашуу процессинин материалдык-техникалык базасын түзүү менен байланышкан мезгилдерди жана алар менен ушул процесс негизделген айрым принциптерди таптакыр четке какты. Эске салсак, биздин оюбузча, ааламдашуунун чыныгы процессинин башталышы кеминде эки пункт менен байланыштырылышы керек. Биринчиден, бир катар Европа мамлекеттерине өз аскер күчтөрүн натыйжалуу жайылтууга мүмкүндүк берген өнөр жай, машина өндүрүшүн түзүү менен, Европа мамлекеттеринин баштапкы жашоо чөйрөсүнөн кыйла алыс, көптөгөн мамлекеттерге жана элдерге саясий, экономикалык жана акыр аягында маданий таасири башталды. Экинчиден, Европа маданиятынын айрым маанилүү элементтеринин (негизинен технология жана өнөр жай өндүрүшү менен байланышкан, бирок алар менен чектелип калбастан) башка маданий тармактарга жайылышы менен байланыштуу. Бул процесс анын ылдамдашы жана масштабдын кеңейиши менен мүнөздөлүп, акырында нерселердин азыркы абалына алып келген. Мындан тышкары, айрым маданий элементтерибиздин башка маданий өзөктөргө топтолушу, бир катар жагдайларга байланыштуу бирдей болгон эмес (жана дагы деле болсо). Европа мамлекеттеринин демилгеси менен ааламдашуу процесси башында, мындайча айтканда, европалык өң-түскө ээ болгонун белгилей кетели. Учурда, ал жерде англо-америкалык элементтер басымдуулук кылат, бирок бул дайыма эле ушундай болуп кала бербейт. Түштүк-Чыгыш Азиядагы бир катар мамлекеттердин заманбап ыкчам техникалык жана технологиялык өнүгүүсү ааламдашууга азиялык өзгөчөлүктөрдү берет. Ааламдашуу - бул өтө динамикалык процесс.

Жогоруда айтылгандардын бардыгын эске алып, биз Кыргызстандын ошол мезгилде европалык державалардын бири болгон Россиянын империясына кошулушун кыргыз этносунун ааламдашуу процессине катышуусунун башталышы деп эсептөөгө толук укуктуубуз. Албетте, анда бул процесс расмий көз караш менен алганда, азыркы этабынан көп жагынан айырмаланды. Чындыгында, ал бир аз өзгөргөн. Россия ошондо дагы, өзүнүн экономикалык жана техникалык артыкчылыгын кеңири колдонуп, чет элдик аймактарга кол салып, башка маданий жана руханий мейкиндик менен бирдикте, ага акыры жана кайтарылгыс ээлик кылуу үчүн, аны өз аймагына окшоштуруп, жигердүү түрдө өзгөртүп жиберет. Саясий тил менен айтканда, бул процессти көбүнчө “колония” деген сөз менен белгилешет.

Ааламдашуу акыркы бир нече он жылдыктын феномени деген көз-карашты кармансак дагы, кыргыз этносунун трансформацияларынын мүнөзүн жана маңызын

толук жана так түшүнүү үчүн - деп айтуу керек. Советтик мезгилдеги кыргыздардын тарыхын карап көрөлү, чындыгында анын маданияты менен психологиясында эң олуттуу өзгөрүүлөр анын кылымдык жана татаал тарыхында болуп өттү.

Падышачыл режимди кулатуу жана радикалдуу социалдык-экономикалык жана саясий реформаларды жүргүзүү, Советтик Россия, ошого карабастан, бир кезде Россия империясына кошулган аймактарда толук консолидациялоо менен байланышкан стратегиялык милдеттеринен баш тарткан жок. Ошентип, империянын башка элдери менен таасир этүү жана өз ара аракеттенүү каражаттары жана формалары гана өзгөргөн, бирок ассимиляциялык принциптин өзү эмес. Үчүнчү Рим идеясы, ал жөнүндө Н.А. Бердяев [1] өзүнүн мессиандык тагдыры менен орус эли үчүн өзүнүн жагымдуулугун гана эмес, чындыгында анын императивдик мүнөзүн сактап калган. Чындыгында, бул, айрыкча, кыргыз этносу, империянын башка элдери сыяктуу эле, конкреттүү шарттарга жана мүмкүнчүлүктөргө жараша жакынкы же алыскы тарыхый перспективада - жаңы мамлекетке айланып, өздөштүрүлүшү керек экендигин билдирген. толугу менен эмес, анда Россиянын маданий чөйрөсүндө олуттуу деңгээлде болгон. Ушул жагдайга байланыштуу, албетте, моралдык-этикалык баа берип, орус элине кандайдыр бир дооматтарды коюуга болот. Бирок, тынчыраак, тереңирээк жана салмактуу мамиле менен, философияга ылайык, биз, жок дегенде, орустардын жүрүм-турумунун табигый мүнөзүн моюнга албай коё албайбыз. Ырастуураак болуш үчүн, бул жерде азыркы геосаясий теориянын негиздөөчүлөрүнүн бири Р.Челлендин буга чейинки окуу китебиндеги сот өкүмүнө кайрылуу керек. Ал мындай деп жазган: “Мамлекет - бул адам жашоосунун ар кандай аспектилеринин кокусунан же жасалма конгломераты эмес, мыйзамчылардын формулалары боюнча гана; ал тарыхый жана конкреттүү реалдуулукка терең тамырлап, органикалык өсүш менен мүнөздөлөт, ал ошол эле фундаменталдык типтин көрүнүшү: адам өзү ушундай. Бир сөз менен айтканда, бул өсүү мыйзамын карманган биологиялык бир жандык же “жандык”, ал эми ... мейкиндиги чектелген күчтүү, турмушка жөндөмдүү мамлекеттер өз мейкиндигин колониялаштыруу, биригүү же басып алуу жолу менен кеңейтүүнүн категориялык буйругуна баш ийишет” [2, 14-б.].

Эгерде биз бул ой жүгүртүүнү чындык деп тааный турган болсок жана адамзаттын узак, ар кыл тажрыйбасы мунун артыкчылыгын күбөлөндүрсө - анда бул адамдардын жана мамлекеттердин табигый умтулуулары эмес, анткени алар иш жүзүндө бардыгы үчүн бирдей, бирок конкреттүү мамлекеттердин элдеринин таасиринин, өз ара аракеттенүүсүнүн формалары жана конкреттүү кесепеттери. Ушул жагдайды эске алып, биз падышачылык доордо бул формалар жана кесепеттер кыргыз эли үчүн көп жагынан трагедиялуу болгонун белгилейбиз. Айрыкча, 1916-жылдагы окуялар жана андан мурунку окуялар жөнүндө айтып жатабыз.

Өзүнүн биринчи кадамын, тактап айтканда, чет элдик аймактарды өзүнө кошуу менен, Россия экинчи этабына кирди - алардын “ассимиляцияланышы”, бул иш жүзүндө маданиятка сиңүү сезимин билдириши мүмкүн, ал Советтер Союзуна чейинки жана Советтик доорлордо ар кандай жолдор менен болгон Кыргызстандын тарыхы.

“Падышалыктын агартуу саясаты, - деп жазат азыркы тарыхчы Д.Будянский ошол мезгилдеги Россиянын ассимиляциячыл саясаты жөнүндө, - бул улуттук маданияттын өнүгүшүнө тоскоол болгон, агартуучулук жана орус эмес улуттарды күч менен орусташтыруу жүргүзүлгөн. Кыргызстандын калкы таптакыр сабатсыз бойдон калган. Эгерде аймактагы маданияттын өнүгүшүндө кандайдыр бир жылыштар болгон болсо, анда алар падышалыктын мамлекеттик саясатына карабастан ишке ашкан” [3, 37-б.].

Ж.Абдрахманов 1916-жылдагы көтөрүлүштүн себептерине байланыштуу төмөнкүнү жазган: “Кыргызстанды колониялаштыруунун натыйжаларын сөз менен чагылдырууга болот: экономиканын деградациясы, маданий токтоп калуу, чексиз эксплуатация, эмгекти физикалык жактан кыйратуу. Бул фактылар көтөрүлүштү көтөрүүгө жетиштүү болду” [3].

Түркстан чиновниктеринин эсептөөлөрү боюнча, Кыргызстандын түндүгүндөгү жергиликтүү калк 42% га азайган [4, 189-б.].

Совет бийлиги кандай гана социалдык, экономикалык жана саясий кемчиликтерге жол бербесин, анын маданий жана социалдык саясаты кыргыздар үчүн падышалык саясатка караганда алда канча алгылыктуу болуп чыкканы айдан ачык. Бирок, ушул жагдайда дагы, ал өзүнүн стратегиялык узак мөөнөттүү милдетин - мамлекет үчүн бирдиктүү маданий мейкиндикти түзүүнү өзгөрткөндүгүн белгилей кетүү керек, мында анын бардык элементтери акыры негизги - Россиянын астында биригиши керек болчу. Албетте, бул билдирүү метрополия аймагынын Совет мезгилинде жүргүзгөн чыныгы саясатына кандайдыр бир формалдуу карама-каршы келет. Белгилүү болгондой, Совет доорунда Кыргызстанда улуттук маданияттын көптөгөн элементтери, анын ичинде улуттук кесиптик адабият, улуттук мектеп, илим, басма сөз ж.б. Мамлекеттик саясаттын маанилүү натыйжаларынын бири - кыргыздын улуттук интеллигенциясынын пайда болушу. Бирок, эгер биз метрополиянын чет жакаларга байланыштуу тигил же бул узактыгын болжолдогон акыркы максаттарын эсибизде тутсак, анда баары өз ордуна келип, жогоруда айтылган формалдуу карама-каршылыктар өзү түгөнөт.

Бирдиктүү маданий мейкиндикти түзүү үчүн ири империянын элдери, аларды болжол менен жашоо деңгээлине жеткирүү, бирдиктүү, борборлоштурулган экономиканы түзүү керек болчу. Мамлекеттин күчтүү индустриялык базаны түзүүгө багытталышы, ансыз ал өзүнүн глобалдык милдетин чече алган жок - өнүккөн капиталисттик мамлекеттер менен атаандаштыкта жеңишке жетишүү, мамлекеттин индустрия түзүү процессин мажбур кылгандыгына алып келди. Акыркы жагдай биздин изилдөө үчүн абдан маанилүү, анткени ааламдашуу процесси менен өнөр жай өсүшүнүн ортосунда түздөн-түз байланыш бар. Өнүккөн тармаксыз ааламдашуу мүмкүн эмес. Ошентип, Кыргызстан индустриалдык империянын курамына киргенден кийин, биз ойлогондой, ааламдашуу процессине эркин аралашты. Ушул ойду түшүндүрүп берели. Ааламдашуу шартында, биздин оюбузча, анын заманбап формаларын гана эмес, ошондой эле алардын алдыңкы формаларын, айрыкча, эки дүйнөлүк системанын - капиталисттик жана социалисттик катаал атаандаштык түрүндө жүзөгө ашырылып жаткан түрлөрүн да түшүнүү керек. Акыркысы, билгилүү болгондой, жеңилип калган. Ошого карабастан, дал ушул эки системанын каршылыгы илимдин жана техниканын өнүгүшүнө олуттуу түрткү болду жана алар менен бирге ааламдашуу процесси жүргөн. Жарым өткөргүч, лазердик, атомдук, космостук жана башка инновациялар менен технологиялар дүйнөлүк системалардын ортосундагы аскердик, экономикалык жана саясий тирешүүнүн натыйжасы болгону белгилүү.

Тоталитардык саясий тутумду орнотуу мезгилинде кыргыздар үчүн өнөр жайдын, илимдин жана техниканын тездик менен өнүгүшү алардын иш жүзүндө жашоонун жана иш-аракеттердин жаңы формаларына өтүшүн билдирет. Тарыхый кыска убакыттын ичинде Совет мамлекети көпчүлүк учурда зордук-зомбулук, мажбурлоо чараларын колдонуп, көчмөн турмуштун формаларын жок кылып, адаттык укук тутумун жүгүртүүдөн алып салып, анын ордуна бардык кемчиликтери менен карама-каршылыктарына карабастан, шарттуу, демейдегиден кыйла прогрессивдүү жана натыйжалуу болду. Ошентип, салттуу кыргыз коомунун астынан, анын негизи - көчмөн

жашоонун жана башкаруунун формалары алынып салынды. Ырас, бул калыптанган жана кыргыздардын бир нече миңдеген жылдар бою жашап кетүүсүнө жардам берген маданият жана психология коомчулугунун бузулушуна алып келген жок. Ал үчүн тажрыйба, анын ичинде заманбап тажрыйба көрсөткөндөй, узак мезгил талап кылынат. Төмөндө бул көйгөйдү кыргыз чөйрөсүндөгү трайбалисттик тенденциялардын жанданышына, алардын мамлекеттин жана коомдун саясий, экономикалык турмушуна тийгизген таасирине байланыштуу кененирээк карайбыз. Кыргыз этносунун жаңы - советтик шарттарга адаптацияланышына токтолсок, ал бир нече маанилүү жагдайлар менен эң жөнөкөйлөштүрүлгөн, биринчи кезекте, салттуу кыргыз чөйрөсүндө толеранттуулуктун жогорку деңгээли жана анын социалдык стратификациясынын төмөн деңгээли.

Советтик саясий жана экономикалык тутумдун негизин түзгөн жаңы - интернационалист - идеология кыргыз элинин тарыхында позитивдүү ролду ойногон, ал маданияты, ишенимдерине жогорку сабырдуулугу менен айырмаланган. Мамлекет күчтүү репрессиялык аппаратты колдонуп, этникалык негизде келип чыккан ар кандай чыр-чатактарды кескин түрдө баскан. СССРдеги илимдин жана техниканын салыштырмалуу тездик менен өнүгүшүн гана камсыз кылбаган билим берүү тутуму адамдарды интернационализмдин рухунда тарбиялоого чакырган, бул чындыгында ойдон чыгарылган эмес, бирок бул, албетте, тезирээк жайылышына жана натыйжалуу болушуна шарт түзгөн. Ошол мезгилде орус этникалык идеологиясында жана маданиятында бир кыйла сезилген жамааттык рух болгонун, бул дагы алар үчүн жаңы болгон коомдук жана саясий-экономикалык шарттарга кыргыздардын адаптация мүнөзүнө оң таасирин тийгизгендигин белгилей кетүү керек. Тоталитардык башкаруунун жылдарында өлкөнүн калкы үй бүлөнүн, жамааттын, таптын, мамлекеттин индивидуалдык жеке максаттарынан жана кызыкчылыктарынан артыкчылыгын айкын ырастаган жамааттык адеп-ахлак нормаларын жетекчиликке алган. Жалпы салттуу кыргыз коомчулугунун негизги идеялык жана моралдык-этикалык принциптери менен мамилелери коомдук жашоонун коммунисттик принциптери менен карама-каршы абалда болгон эмес. Ал эми кыргыздардын диний дүйнө таанымы, алардын ишенимдеринин формасы жана мүнөзү жөнүндө айта турган болсок, алар, китебибиздин мурунку параграфтарында айтылгандай, өзгөчө ченемдүүлүк менен айырмаланып, алардын ташуучуларына карата бир топ ишенбөөчүлүк менен карашкан.

Кыргызстандын өнөр жай жана шаар өнүгүшү, негизинен, сырттан материалдык жана адам ресурстарынын агылып келиши менен шартталган, жалпысынан алганда (тарыхтын мурунку мезгилдерине салыштырмалуу) элдин жыргалчылыгын жогорулатты. Кыргыздар, курчап турган объект болсо, жаңы техногендик дүйнө бир нече эсе эмес, тескерисинче, чоңдугу менен өстү. Бирок, бул СССРдин курамына кирген Кыргызстан дагы катышкан глобалдык тенденциялар менен байланыштуу болгон.

Кыргыз салттуу коомун заманбап модернизациялоо процесси, чындыгында, Кыргызстан Россиянын империясына кошулган учурдан башталды. Дал ушул мезгилден баштап трансформация процесси, тагыраак айтканда, кыргыздын салттуу коомунун ыдырашы башталды.

Эске салсак, илгерки замандарда салттуу коомдо өзгөрүүлөр өтө жай болуп келген, бирок өзгөрүүлөр канчалык жай болсо дагы, белгилүү бир тарыхый учурда алардын жалпы саны цивилизациялардын пайда болушуна алып келген. Алардын пайда болушуна алып келген конкреттүү тарыхый процесстер жөнүндө канчалык чектелген

жана толук эмес маалыматтар болсо дагы, бардык цивилизациялар үчүн жалпы мүнөздөмөлөрү бар болчу, алардын пайда болуу мүнөзү алдын ала аныкталган:

1) ашыкча продукцияны өндүрүүгө жана топтоого мүмкүндүк берген техникалык жаңылыктар;

2) калк жыш жайгашкан аймактардын жана борборлордун пайда болушуна алып келген мейкиндиктик жана демографиялык өзгөрүүлөр;

3) жазуунун ойлоп табылышы;

4) эл аралык байланыштарды жогорулатуу [5, 97-б.].

Ушул келтирилген факторлор алгачкы цивилизацияларды алгачкы коомдордон айырмалап турган өзгөчөлүктөрдү пайда кылды. Бул өзгөчөлүктөргө төмөнкүлөр кирет:

1) ички структуралык дифференциациянын жогорулашы;

2) символикалык чөйрөдө тынымсыз өсүп жаткан дифференциация жана рационалдаштыруу;

3) коомдордун ортосундагы мамилелерди активдештирүү жана алардын ортосундагы айырмачылыкты күчөтүү;

4) борборлордун периферияга карата бөлүнүшү [5].

Шаарлардын пайда болушу жана сооданын өнүгүшү менен салттуу коомдон четтөө байкала баштады. Шаарлар канчалык күчтүү болсо, калкынын саны ошончолук көп, көрсөтүлгөн чегинүү күчтүү болгон. Мисал катары Грек шаар-мамлекеттерин, Рим империясынын ачарчылыктарын жана биринчи кезекте Байыркы Римдин өзүнүн жарандык коому менен, орто кылымдагы көз карандысыз соода шаарларын, Голландия жана Англия шаарларын келтирсек болот. Бул жагдайга өзгөчө көңүл буруу керек. Салттуу коомдун трансформациясы тездетилген жана кайтарылгыс болуп калган материалдык базага дал ушул машина өндүрүшүнө негизделген өнөр жай ээ болду. Чындыгында, өнөр жай революциясы болгон Европада, салттуу коомдун түптөмүрүнөн бери жоюлушуна чейин, XVIII кылымдан баштап жигердүү трансформациясы башталды. Ошол эле мезгилде ааламдашуу процесси башталган, ал европалыктардын башка маданий мейкиндиктерге активдүү кириши жана бул мейкиндиктерди өндүрүштү, товарларды, диний, экономикалык, саясий жана укуктук баалуулуктарды жана институттарды жайылтуу аркылуу андан ары терең трансформациялоо менен байланышкан.

Ошентип, шаарларда, айрыкча өнөр жай өнүккөн шаарларда, өлкөнүн ар кайсы бурчунан чогулган калк ушунча ашыкча продукт өндүрүшкөндүктөн, адамдар буга чейин туугандарынын жардамысыз, негизинен, өз күчтөрүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө таянып жашай алышкан. Тууганчылыктын тутуму жана туугандыктын өзү ушунчалык маанилүү; адамдар, эреже катары, жашоону камсыз кылуу үчүн жетиштүү минималдуу продукт өндүргөн жана өз ара көзөмөлдүн жана өз ара жоопкерчиликтин шарттарында турган айыл коомчулугунун жашоочулары үчүн, шаардык турмуш шарттарында олуттуу девальвацияга дуушар болушкан. Биз аларды толугу менен арзандатуу үчүн эмес, жеке адамдын жана коомдун жашоосунан үстөмдүк кылып, жалпы жашоонун ички мазмунун, стилин жана мүнөзүн аныктаган жетиштүү деп ойлойбуз.

Кыргыздын салттуу коому, жогоруда айтылган принциптерге ылайык, ошол маданий негиздерде кыйрады, бирок, негизинен, тышкы таасирдин, күчтүү маданий экспансиянын натыйжасында тарыхтын советтик мезгилинде өзүнүн туу чокусуна жеткен. Кыргыздар мурунку маданий негиздерин сактап калууга негизинен кыргыздардын негизги бөлүгү шаардын сыртында жашагандыгына байланыштуу ээ болушкан.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кара: Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
2. Цит. по: Поздняков Э.А. Геополитика. – М., 1995.
3. Будянский Д. История беженцев-кыргызов (1916-1927 годы). – Бишкек, 2006.
4. Кара: История кыргызов и Кыргызстана. Учебник для ВУЗов. – Бишкек, 2003.
5. Кара: Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизация. – М., 1999.

Рецензент: Усупова Ч.С. – философия илимдеринин доктору, И.Ахунбаев атындагы КММАнын философия жана коомдук илимдер кафедрасынын башчысы

УДК: 101.1:332.3:502 (575.2) (04)

Нусупова С. Ч.

КГУ им. И. Арабаева / И. Арабаев атындагы КМУ

Nusupova S. Ch.

I. Arabaeva KGU

Нусупов Ч. Т.

КНУ им. Ж.Баласагына / Ж.Баласагын атындагы КУУ

Nusupov Ch. T.

J. Balasagyn KNU

**Философские проблемы морали и нравственности
в экономической экологии
Моралдын жана этиканын философиялык проблемалары
экономикалык экологияда
Philosophical problems of morality and ethics in economic ecology**

Аннотация. В настоящей работе рассматриваются вопросы диалектика соотношения морали и нравственности, с одной стороны, и экономики, с другой стороны, оказывающих существенное влияние на сохранность экологии природы, как окружающей материальной среды, так и бытия самого растительного и животного мира, а также самого человека. Более того раскрывается социальная природа морали и нравственности, определяется их существенное различие друг от друга, в связи с чем дается критический анализ несостоятельности отдельных философских взглядов, отождествляющих сущность данных понятий и явлений. А также рассматривается взаимозависимость морали и нравственности в формировании моральных принципов, преломляющихся в нравственных нормах поведения людей. С позиции экономической экологии раскрываются противоречивые отношения между моралью и нравственностью, с одной стороны, и экономикой, с другой, связанные с материальными интересами социальных групп.

Аннотация. Бул эмгек бир жагынан табияттын экологиясын, курчап турган материалдык чөйрөнү, ошондой эле экологияны сактоого олуттуу таасирин тийгизген адеп-ахлак менен адеп-ахлактын өз ара байланышынын диалектикасынын, экинчи жагынан экономиканын маселелерин карайт. Өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн, ошондой эле адамдын өзүнүн бар болушу. Мындан тышкары, адеп-ахлак менен этиканын социалдык табияты ачылып, алардын бири-биринен олуттуу айырмасы аныкталат, ушуга байланыштуу бул түшүнүктөрдүн жана кубулуштардын түпкү маңызын аныктаган айрым философиялык көз караштардын бири-бирине дал келбегендигине сын талдоо берилет. Ошондой эле адамдын жүрүм-турумунун адеп-ахлак нормаларында сынган адеп-ахлак принциптерин калыптандырууда адеп-ахлак менен этиканын өз ара көз карандылыгын изилдейт. Экономикалык экологиянын көз карашынан алганда, бир жагынан моралдык жана этиканын, экинчи жагынан экономиканын карама-каршылыктуу мамилелери ачылып, социалдык топтордун материалдык кызыкчылыктары менен байланышкан.

Abstract. This paper examines the dialectics of the relationship between morality and ethics, on the one hand, and economics, on the other hand, which have a significant impact on the preservation of ecology of nature, both the surrounding material environment and the

---

---

existence of the plant and animal world, as well as the human being itself. Moreover, the social nature of morality and ethics is revealed, their essential difference from each other is determined, in connection with which a critical analysis of the failure of certain philosophical views that identify the essence of these concepts and phenomena is given. And also considered the interdependence of morality and morality in the formation of moral principles, refracted in the moral norms of human behavior. The position of economic ecology reveals the contradictory relationship between morality and morality, on the one hand, and the economy, on the other hand, related to the material interests of social groups.

Ключевые слова: *природа, растительный мир, животный мир, человек, общество, экология, экономика, мораль, нравственность, экономическая экология.*

Негизги сөздөр: *жаратылыш, флора, фауна, адам, коом, экология, экономика, адеп-ахлак, адеп-ахлак, экономикалык экология.*

Key words: *nature, flora, fauna, man, society, ecology, economics, morality, ethics, economic ecology.*

Раскрывая сущность такой философской науки, как этика, российский ученый-философ А.А. Гусейнов, в своей статье «Понятие морали», рассматривая этическую науку в контексте с самой моралью, неправоммерно сводит гносеологическую значимость и функцию этики к самим моральным принципам и ценностям, когда пишет следующее: «Этика, будучи знанием о морали и в качестве знания о ней, является также частью (моментом) самой морали. Она потому и является нормативной наукой, что ее суждения не исчерпываются эпистемологическим содержанием; они имеют также морально (нравственно) обязывающий смысл» [1,3]. Ошибочность такого подхода заключается в том, что автор не различает и отождествляет гносеологический аспект этики, как науки, с собственно морально-ценностными явлениями.

Общим между этикой, как наукой, и моралью, является то положение, что они в равной степени представляют собой духовные сущности. Однако, если этика существует и функционирует исключительно, как академическая форма познания моральных принципов и ценностей человека и общества, в целом, то сама мораль проявляется, как правило, вне гносеологических аспектов познания ими самой ее сущности, ибо она является духовно-ценностным свойством всякого человека, этноса или общества. Сами моральные принципы человека возникают и определяются не степенью его знания о морали и формах ее проявления, а зависят от самой материальной и духовной жизнедеятельности данного субъекта, которые собственно формируют его уровень духовной культуры, в системе которой мораль занимает ведущее место.

Затрагивая проблемы морали необходимо различать следующие обстоятельства. Во-первых, одно дело, когда речь идет об объективных формах существования моральных принципов и убеждений отдельно взятого человека, социальных и этнических групп или общества.

Во-вторых, совершенно другое дело, когда имеется в виду научное изучение происхождения сущности исторических типов и форм морали, что осуществляется такими общественно-гуманитарными науками, как, например, этика, социальная философия и педагогика.

И, наконец, в-третьих, когда определяется с позиции морали и нравственности этическое отношение ученого, научного коллектива или совокупности научных коллективов к научно-исследовательской деятельности в области всех без исключения наук, а именно, естественных, технических, общественных и гуманитарных.

Поэтому, когда философ А.А. Гусейнов отмечает, что суждения науки этики «не исчерпываются эпистемологическим» (гносеологическим) содержанием, а «они имеют также морально (нравственно) обязывающий смысл», то, скорее всего, это касается вышеотмеченного третьего пункта, а именно морального и нравственного отношения ученых, в рамках той или иной науки, к своим научно-исследовательским обязанностям и правам. А потому, несостоятельным является отождествление автором морали и нравственности с самой наукой о них, когда он пишет, что «этика, будучи знанием о морали и в качестве знания о ней, является также частью (моментом) самой морали».

В этом плане, при рассмотрении соотношения морали и этики, как науки о морали и нравственности, наиболее правильное определение их места и роли дает российский ученый В.М. Селиванова, которая в статье «Этика деловых отношений» отмечает следующее: «...При этом мораль является теоретической частью этики: это принципы, нормы и правила, которые предъявляются человеку...» [2]. Данное положение, как раз и доказывает неправомочность точки зрения А.А. Гусейнова, который ошибочно считал, что этика является «частью (моментом) самой морали», при этом рассматривая мораль лишь в плоскости академического знания.

Потому, в контексте сказанного, необходимо различать мораль, как теорию или систему моральных принципов и ценностей, отраженных в науке этика, от собственно объективного существования и проявления морали, как убеждений, выполняющих мировоззренческую функцию морального сознания, которая представляя собой одну из форм индивидуального и общественного сознания (или идеологии) людей, и выступает в виде реально существующей «системы взглядов, идей, представлений о должном поведении, соответствующем социальным интересам...» [3].

Объективное существование морального сознания, как идейно-оценочных принципов, определяется также тем фактором, что оно возникает и функционирует на уровне обыденного и теоретического (абстрактно-логического) сознания человеческого индивида и общества, в целом. При этом, если моральные взгляды и убеждения формируются на уровне обыденного сознания, то у человеческих индивидов преобладает стихийная и спонтанная форма проявления моральных взглядов и представлений, закрепленных в традициях и обычаях или религии того или иного народа. осуществляемых на основе эмоционально-чувственного восприятия ими социальной природы и ее закономерностей, связанных с экономической, политической, правовой и духовно-культурной формой взаимоотношений между этническими и социальными общностями конкретно-исторического общества.

Что касается проявления морали на уровне теоретического сознания (или абстрактно-логического мышления), то она характеризуется формированием смыслообразующего представления людей о моральных принципах и убеждениях, которые узакониваются, например, в Кодексе чести, со стороны, как правящих кругов государства, так и влиятельных сословий, к примеру, совета старейшин, если говорить в этом случае о традиционном обществе.

Вместе с тем идейные принципы морали, как смысл содержащие представления социальных групп о нормах и ценностях морали, систематизируются в научных интерпретациях со стороны просвещенных людей и выступают в виде теории морали, что видно, на примере, этического учения о различных категориях морали, таких, например, как: добро; зло; долг; справедливость; достоинство и многие другие, выступающие как идейные регуляторы общественного поведения и поступков людей.

Речь здесь также идет и о понятии этики, как науки о морали, которое впервые ввел в научный оборот античный мыслитель Аристотель в IV в. до нашей эры. Тогда оно обозначало философское знание обо всех явлениях культуры вообще. При этом определяющими понятиями морали выступали и выступают такие категории, как «добро» и «зло». Исходя из этого и само понятие «мораль» определялось, как «совокупность принятых в обществе норм, которые регулируют отношения между людьми, их взаимные обязанности и права с позиции добра и зла» [4].

Примечательно, что функционирование моральных взглядов и убеждений, как духовных или идеальных сущностей, немислимо вне нравственности, как условия и механизма материализации или овеществления моральных принципов и идей в практических поступках, как отдельно взятого индивида, так и социальных и этнических групп того или иного общества.

Однако было бы ошибочным, как это наблюдается в философской литературе, считать, что понятия «морали» и «нравственности» по сути тождественные категориальные сущности. Видно это на примере следующего высказывания российского ученого В.Н. Скворцовой: «Этика – философская наука, объектом изучения которой являются мораль (нравственность) как специфический регулятор человеческого поведения и общественных отношений. В русской культуре «мораль» стала синонимом «нравственности» (корень – «нрав»). Мы также будем употреблять понятия «мораль» и «нравственность» как синонимы. Таким образом, под моралью (нравственностью) обычно понимают объективно сложившиеся, реальные регуляторы поведения (нравы, обычаи, ценности, нормы, санкции, образцы долженствования ...), а этика – это наука, изучающая эти явления» [5,7].

Налицо здесь неправомерное отождествление материальных, по сути, нравственных явлений и процессов с собственно духовными – моральными ценностями, идейными установками, оценочными нормами и принципами. Когда, к примеру, такие устойчивые формы нравственного поведения людей, как «нравы, обычаи, ... санкции», материальные в своей основе, необоснованно ставятся в один ряд с такими идеальными понятиями, как «ценности, нормы, санкции, образцы долженствования» [5,7].

Примечательно, что поскольку предметом этики является изучение не только морали, но и нравственности, выступающей, как проявление практической деятельности социальных групп, направленной на осуществление идейных принципов и норм морали, то данное положение еще раз подтверждает несостоятельность сведения этической науки к собственно морали. Когда науку этику, как было показано выше, необоснованно рассматривают «частью (моментом) самой морали» [1,3].

Однако отождествление морали и нравственности можно наблюдать и в работах других российских философов, например, А.А. Волгушевой, которая признавая, что несколько сложнее определить понятия «мораль» и «нравственность», однако далее утверждает, что «в условиях неопределенности терминологии мы по словарному определению в дальнейшем используем «мораль» и «нравственность» как синонимы» [6].

При этом, как признает сам автор, критерием такого выбора выступает не содержательная и функциональная стороны морали и нравственности, а то, как они произносятся в иностранной речи, отраженной в словаре. Так, по этому поводу А.А. Волгушева, отождествляя мораль и нравственность, пишет: «Тем более что в английском языке нет прямого разделения на «мораль» и «нравственность», есть просто

термин «morality», и обычно уточняется, о какой морали идет речь – общественной, или личной» [6].

Так вот. Критерием истинности никогда не может выступать значимость произношения и написания слов в каком-либо национальном языке, отраженном в соответствующем словаре, поскольку всякая терминология о сущности понятий, например, «мораль» и «нравственность», предопределяется не тем фактором, как мы назовем то или иное материальное и духовное явление, а причинностью возникновения самих этих сущностей.

Объективное соотношение между моралью и нравственностью носит следующий характер. Мораль определяет идейное содержание нравственности. В свою очередь, нравственность, выступающая в виде нравственных поступков и нравственного поведения, представляет собой результат практической реализации в общественной жизни моральных ценностей, принципов, норм и установок.

В этой связи нельзя не согласиться с другим взглядом, различающим мораль и нравственность, когда отмечается следующее: «Мораль и нравственность – это понятия, имеющие свои сходства и отличия. Мораль – это правила поведения людей, которые требуют совершать добрые поступки, не нарушающие справедливость, а нравственность – это непосредственное воплощение морали, качество человека...»

Главное отличие указанных понятий состоит в том, что мораль – это некие абстрактные мысли, идеи о том, что такое добро и зло, а нравственность – это действительные поступки людей, совершаемые ими в жизни. Категории морали (ее составляющие) таковы: добро, совесть, долг, честь, справедливость, патриотизм» [7].

О различии морали и нравственности можно видеть в философском учении об этике античного мыслителя Аристотеля, который в своем труде «Никомахова этика» отмечал: «Хорошо рассуждать о добродетели – не значит еще быть добродетельным, а быть справедливым в мыслях – не значит еще быть справедливым на деле» [8]. Данное положение означало, что изучение добродетели предназначено не для того, чтобы знать, что это такое, а для того, чтобы быть или стать самому добродетельным.

А потому одно дело, когда тот или иной человек объективно обладает таким нравственным свойством, как, например, добродетель, другое дело, когда данная добродетель выступает как духовная норма и ценность, на уровне этической формы сознания, и находит осознание (познание) в духовной культуре и философских воззрениях самой философии и этики, что предполагает ее овеществление или материализацию в нравственных отношениях и в поведении людей конкретно-исторического общества.

Мораль, как теоретическая часть этики, представляет собой принципы, нормы и правила, которые предъявляются человеку, и добровольно осуществляются им, в то время как нравственность является практической или прикладной частью этики, как проявление реальных поступков и поведения людей.

Диалектика взаимосвязи морали и нравственности особо проявляется в сфере экономической экологии, как условия сохранения естественной и социальной природы в глобализирующемся мире. Сама экономическая экология (или экологическая экономика) представляет собой «раздел социальной экологии, разрабатывающий методы регулирования взаимоотношений человека и природы на основе экономических механизмов, которые способствуют уменьшению загрязнения среды, ресурсосбережению, энергосбережению, охране биологического разнообразия и преодолению потребительского подхода» [9].

Вместе с тем значимость экономической экологии так же охватывает цели и задачи сохранения самой социальной природы, связанной с экономическими, политическими, правовыми и духовно-культурными сферами жизнедеятельности людей. В обоих случаях экономическая экология предопределяет диалектически последовательную форму взаимозависимости как природы, являющейся не только объективной средой обитания растительного и животного мира и самого человека, как биосоциальной организации, так и самого общества, представляемой как собственно сама социальная природа, в свою очередь, являющейся высшей ступенью развития самой материальной природы.

Наука «экономическая экология», будучи прикладной формой социальной экологии, выступает «как сфера научных, в данном случае экономических и философских, знаний о базисной и надстроечной сущности конкретно-исторического общества, находящегося в непосредственной связи с самой природой. В контексте сказанного следует иметь в виду, что познание предмета экономической экологии осуществляется одновременно, как с позиции экономических наук, направленных на изучение и анализ экономических явлений и процессов, так и философских наук, и, в частности, в ракурсе этической науки, раскрывающей диалектику взаимосвязи и взаимной предопределенности, с одной стороны, экономики и, с другой стороны, моральных принципов и нравственных процессов и отношений, в контексте их воздействия на экологическое состояние природы и общества.

Говоря о методах регулирования взаимоотношений человека и природы, проявляемых в ракурсе обеспечения экологической безопасности окружающей среды, а также растительного и животного мира, и самого человека на основе экономических механизмов, следует указать на такую закономерность, как превалирование экономических интересов производственных субъектов и, в частности, транснациональных корпораций, фирм и компаний, занятых в тех или иных отраслях промышленной и аграрной экономики, над собственно моральными принципами и нравственными нормами общественного поведения и поступков трудовых коллективов и их руководства. Такое положение вещей объясняется социальной природой, с одной стороны, экономики и, с другой стороны, морали и нравственности. Если экономика подчинена объективным законам материального существования социальных групп и всего общества, производственная деятельность которых определяет их жизненное состояние и социальное положение, и направлена на удовлетворение материальных потребностей и интересов, регулируется правовым и трудовым законодательством. А потому, если нарушение трудовой дисциплины в системе материального производства строго наказуемо, то мораль, как духовная сущность, определяющая идейное содержание нравственных поступков, и само нравственное действие не подлежат правовому или административному регулированию, или наказанию.

Если речь идет о моральных ценностях и взглядах, как и о самих нравственных поступках и поведении людей. Или же, когда, напротив, речь идет об аморальных принципах и соответствующих им на практике нравственных проступках, то их одобрение или, напротив, порицание и публичное осуждение осуществляются исключительно на духовном и психологическом уровнях, и не подлежат юридическому, политическому, административному или какому-либо другому виду, например, физическому, наказанию.

В этих условиях роль морали и нравственности в обеспечении экологической сохранности природы со стороны производственных предприятий осуществляется

исключительно на основе формирования у социальных групп и отдельно взятых производителей морального сознания и убежденности, отражающие этические каноны осознания и самого бережливого отношения человека к природе, ее флоре и фауне. Реализация моральных принципов и идеалов относительно представления о сохранности экологии природы осуществляется на основе их материализации в нравственном действии субъектов производства. При этом необходимо различать саму производственную деятельность от нравственного действия, когда последняя подчиняется и регулируется принципами морального кодекса. Что касается экономической деятельности, то она регулируется, как было отмечено выше, самим Трудовым кодексом, а также и правовыми, и административными нормативными документами, и юридическими законами.

Рассмотрение соотношения морали и нравственности в контексте экономической экологии осуществляется, как правило, с позиции экологической этики. При этом саму экологическую этику можно рассматривать как морально-нравственное учение об экологическом отношении к проблемам экономики, что предполагает формирование в моральном сознании и нравственных отношениях социальных групп, как производственных субъектов, осуществление такой формы деятельности в различных отраслях индустриального и аграрного хозяйствования, которая бы осуществлялась с позиции обеспечения сохранности и целостности природной и социальной среды.

Однако, как уже было отмечено выше, в реальности в большинстве случаев экологическая этика почти всегда находится в конфронтации с экономикой, в особенности, в условиях господства института частной собственности, связанной с превалярованием материальных интересов транснациональных корпораций, фирм и компаний над собственно духовно-культурными ценностями. При частной собственности моральные и нравственные аспекты как бы завуалировано подавляются и отодвигаются на задворки со стороны, как правящих политических кругов, так и олигархов индустриальных и постиндустриальных стран мира. Противоречие между моралью и нравственностью в рамках экологической этики с самой экономикой проявляется в виде намеренного разрушения экологического состояния окружающей природы, являющейся объективной естественной средой обитания, когда в целях приумножения частного капитала сводятся на нет ее природные и биологические ресурсы, путем хищнической добычи природных ископаемых, например, в высокогорном золоторудном месторождении Кумтор в Кыргызстане, как самого крупного в Центральной Азии золоторудного месторождения. В 1997 г. началась добыча на руднике Кумтор канадской компании Centerra. Страшные последствия кумторовской трагедии, связанной с аварийным сбросом тонн цианида в горную реку, как результат добычи золота открытым способом с помощью цианидов, и массовым отравлением как местного населения местности Барскоон, так и флоры, и фауны Иссык-кульского края со стороны этой канадской компании, а также уничтожением его ледников, большая проблема с хвостохранилищем, где «находится более 100 млн. кубометров отходов, хотя оно было рассчитано всего лишь на 60 млн. кубометров. ...Важно сказать, что подобные проблемы есть не только на Кумторе, а во всей отрасли. За последние годы руководство страны полностью отстранилось и передало всю отрасль по обогащению руд в частные руки. У страны нет специалистов, лабораторий, мы не ведем разведку месторождений. В конечном итоге подобный подход приводит к таким негативным для всех последствиям» [10].

Таким образом, как видно на вышеприведенных примерах, уничтожение природы, приводящее к оскудению и исчезновению разнообразных видов растений и живых организмов, и самого рода человеческого, показывает несоответствие и противоречие между экономикой, с одной стороны, и моральными принципами, и нравственными отношениями, с другой, что объективно предполагает не только совершенствование профессионального уровня самих производителей, но и совершенства их морального кодекса и нравственного поведения в рамках решения экологических проблем общественного производства.

Список цитируемых источников:

1. Гусейнов. А.А. Понятие морали. Российская Академия Наук. Институт философии. Этическая мысль. – Выпуск 4. – М., 2003. – С. 3-13. [Электронный ресурс] URL: <https://iphras.ru/em4.htm>.
2. Селиванова В.М. ИС-171 Этика деловых отношений. [Электронный ресурс] URL: <https://sdo.vgpgk.ru/course/info.php?id=1177>.
3. Моральное сознание. [Электронный ресурс] URL: https://studref.com/520923/pravo/moralnoe_soznanie.
4. Мораль. [Электронный ресурс] URL: <https://obrazovaka.ru/obschestvoznanie/moral-kategorii-10-klass.html>.
5. Скворцова В.Н. Профессиональная этика: Учебное пособие. – Томск: Изд-во ТПУ, 2006. – 180 с. [Электронный ресурс] URL: <https://studfile.net/preview/3049005/page:2/>.
6. Волгушева А.А. Моральное сознание. [Электронный ресурс] URL: <https://center-yf.ru/data/stat/moralnoe-soznanie.php>.
7. Мораль и нравственность. [Электронный ресурс] URL: <https://librebook.me/ethica>
8. О справедливости. Аристотель. Никомахова этика. Онлайн чтение книги Этика КНИГА ПЕРВАЯ (А): [Электронный ресурс] URL: https://ru.citaty.net/tsitaty/646266-aristotel-ne-dlia-togo-my-rassuzhdaem-chtoby-znat-cto-takoe/#google_vignette.
9. Экономическая экология. [Электронный ресурс] URL: <https://libr.link/obschaya-ekologiya/ekonomicheskaya-ekologiya-22382.html>.
10. «На грани катастрофы». Специалисты рассказали об экологии Кумтора после ухода Centerra Gold. [Электронный ресурс] URL: https://www.gezitter.org/society/98333_na_grani_katastrofyi_spetsialisty_rasskazali_ob_ekologii_kumtora_posle_uhoda_senterra_Gold/

Рецензент: Козубаев О.К. – профессор, зав. отделом Онтологии и гносеологии им. М.Жумагулова ИПФиСПИ НАН КР

УДК: 519.6 (569.2)(04)

Союзбек кызы Г.
КНУ им.Ж.Баласагына / Ж.Баласагын атындагы КУУ
Soiuzbek kyzy G.
J.Balasagin KNU
Исаева М.Т.
КГУ им. И.Арабаева / И.Арабаев атындагы КМУ
Isaeva M.T.
I.Araabaeva KSU

**Современные методологические подходы в исследовании типологизации
общественного развития**

**Типологиянын коомдук өнүгүүшүн изилдөөдөгү заманбап методикалык
жолдор**

**Modern methodological approaches in the study of the typology of social
development**

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы современного подхода к анализу общественного развития, различные подходы к типологии государства. Актуальность проводимого исследования продиктована тем, что в современных условиях развития информационного общества информационная культура выходит за рамки узкого понимания как совокупности знаний и навыков, необходимых для работы с информационными системами. Основными методами исследования являются: типологический анализ, суммирование, типология, классификация, систематизация, сравнение, обобщение, цивилизационный, субъект-объектный, сферный, деятельностный подходы, аналитический обзор научных исследований.

Аннотация. Бул макалада коомдук өнүгүүнү талдоого заманбап мамиленин көйгөйлөрү, мамлекеттин типологиясына ар кандай талдоолор каралат. Изилдөөнүн актуалдуулугу маалыматтык коомдун өнүгүүсүнүн азыркы шарттарында маалыматтык маданият маалыматтык системалар менен иштөө үчүн зарыл болгон билимдердин жана көндүмдөрдүн жыйындысы катары тар түшүнүктүн чегинен чыгып жаткандыгы менен шартталган. Негизги изилдөө методдору: типологиялык анализ, жыйынтыктоо, типология, классификация, системалаштыруу, салыштыруу, жалпылоо, цивилизациялык, предметтик-объектик, сфералык, активдүүлүк мамилелери, илимий изилдөөлөргө аналитикалык сереп салуу.

Abstract. In this article the problems of the modern approach to the analysis of social development are considered, different approaches to the typology of the state. The relevance of the study is dictated by the fact that in the current conditions of the development of the information society, information culture goes beyond a narrow understanding as a set of knowledge and skills necessary to work with information systems. The main research methods are: typological analysis, summation, typology, classification, systematization, comparison, generalization, civilizational, subject-object, spheral, activity approaches, analytical review of scientific research.

Ключевые слова: методология, типы общества, общества исследования, типология, открытое и закрытое общества, постиндустриальное общество, технология.

Урунтлуу сөздөр: методология, коомдун типтери, изилдөө коомдору, типология, ачык жана жабык коомдор, постиндустриалдык коом, технология.

Key words: methodology, types of society, research societies, typology, open and closed societies, post-industrial society, technology.

Вся человеческая история – это конкретно то или иное общество. В научной литературе отмечаются различные типы обществ: первобытное, рабовладельческое, феодальное, капиталистическое, коммунистическое (К.Маркс); традиционное, индустриальное, постиндустриальное, информационное общество «изобилия», открытое и закрытое общества, демократическое и множество других обществ со своими названиями.

В науке выделены факторы, которые определяют уровень, характер общественного развития. В последние годы меняются уровни общественного развития, требуются новые методологические подходы в исследовании.

На современном этапе в научной литературе рассматривается точка зрения об изменении традиционных методологических принципов на новые: происходят перемены в способах видения и организации исследований; в использовании тех или иных аналитических методов и приемов; проверки и оценки; изменяются концептуальные и идейные арсеналы и совокупность составляющих общий подход к проблемам, стоящим перед наукой. Все эти изменения в совокупности указывают на то, что методологические подходы по-иному определяют алгоритм или теоретическую конструкцию познания объекта. А модели превращают в реальность теории, воплощают в себе ее практическую реализацию. Поэтому, все те новые методологические подходы, методы познания, которыми пользовались ранее, остаются, но с новыми принципами в изучении новых социальных явлений.

Авторы данной статьи, исходя из такой постановки вопроса, решили в начале рассмотреть основные вопросы данного исследования, в частности, социальные явления – общество, его типы, и попытаться раскрыть какие факторы определяют их типологизацию, и какими методологическими подходами надо их изучать.

Рассмотрим понятийный аппарат общественного развития, такие понятия, как общество, первобытное, традиционное, индустриальное и др. Мы считаем, что, прежде всего, понятие «общество» – это исторически развивающаяся совокупность отношений между людьми, складывающаяся в процессе их жизнедеятельности. В широком смысле понятие «общество» определяется совокупностью всех видов взаимодействия и форм объединения людей, которые сложились исторически, в узком понимании – это конкретный тип социальной системы, определенная форма социальных отношений. Признаками общества являются: иерархичность, саморегуляция, открытость, информационность, самоорганизация [1].

Развитие понятийного аппарата общей теории государства и права – результат углубляющегося познания государственно-правовой действительности, закономерностей ее развития и функционирования в условиях развитого социалистического общества. В.И. Ленин писал, что «человеческие понятия не неподвижны, а вечно движутся, переходят друг в друга, переливаются одно в другое, без этого они не отражают живой жизни» [2, с. 226-227].

Логическим следствием роста знаний о предмете исследования является формирование новых правовых понятий, если это необходимо для более глубокого и полного отражения предмета, наполнение новым содержанием уже имеющихся или устранение устаревших понятий.

При всей гибкости и подвижности понятийный аппарат общей теории государства и права не может изменяться без достаточно весомых оснований. Образование новых понятий происходит в результате качественного изменения представлений о закономерностях развития и функционирования государства и права, а их исключение либо отмена необходимы в том случае, когда для них не существует объективных аналогов в государственно-правовой действительности [3, с.138-145].

Важным фактором развития понятийного аппарата общей теории государства и права в настоящих условиях выступает интеграция наук, вызванная необходимостью всестороннего изучения развитого социалистического общества, его государственно-правовой надстройки и проведения комплексных исследований современных процессов ее развития и функционирования.

Термин «типология», введенный в научный оборот Бленвилем в 1816 г. [4, с.3], широко используется в настоящее время в самых различных областях человеческого знания: социологии, истории, литературоведении, языкознании, археологии, правоведении и т.д. Наряду с тем, что в каждой из этих областей научного знания он зачастую обозначает далеко не одинаковые понятия (по содержанию и объему), поскольку каждая из них имеет свой специфический предмет исследования, а сами понятия разработаны с большей или меньшей степенью полноты, можно отметить и некоторые общие моменты в содержании понятия «типология» в ряде областей знания.

Среди прочих значений в Большой Советской Энциклопедии под типологией понимается и метод научного познания, в основе которого лежит расчленение систем объектов и их группировка с помощью обобщенной модели или типа, а также результат типологического описания и сопоставления. Аналогичное понимание понятия «типология» утвердилось в археологии, языкознании, социологии и других науках.

Проблемы типологии государственно-правовых явлений постоянно находились в поле зрения государствоведов и правоведов нашей страны и ученых в братских социалистических странах. Разработка проблематики велась, главным образом, в русле и с целью «выработки объективно обоснованного принципа, позволяющего объединить в определенную систему все многообразие государственно-правовых явлений, выявить соотношение общего и специфического в историческом процессе их развития».

Возрастание роли типологических исследований во всех гуманитарных науках, в том числе и правоведении, вызывается примерно одинаковыми причинами на определенном этапе развития научных знаний и сопряжено, как правило, со становлением и развитием системного подхода в познании соответствующих объектов или явлений объективной действительности как частного проявления наиболее общего метода материалистической диалектики. Необходимость в системном подходе и типологическом методе исследования государственно-правовых явлений, как показывает история развития юридической науки, возникает на известной ступени познания объективной действительности, когда накоплено достаточно эмпирических материалов и результатов аналитической деятельности мышления, а дальнейшее развитие научного знания требует их синтетического обобщения и приведения в определенную концептуальную систему.

Типология государственно-правовых явлений здесь выступает одной из конкретных форм синтеза, так как типологический метод познания выполняет функцию

содержательно-теоретической и логической организации обширного и разветвленного научного материала. Специфическим, выделяющим типологический метод познания из системного подхода к решению задачи синтеза, является, безусловно, сам способ синтеза на основе типовой схемы. Метод типологии основан на построении идеальных типов объектов или явлений, поэтому основное в содержании и назначении этого метода познания сводится к вопросу о понятии идеального типа.

Представляется возможным выделить два пути обнаружения и конструкции идеальных типов. Во-первых, эмпирический путь, при котором устойчивость признаков и свойств, образующих тип объектов или явлений, находится путем их многократного перебора и изучения в результате качественно-количественной обработки и обобщения эмпирических данных. Такой путь наиболее эффективен и приемлем, прежде всего, при конкретно-социологических исследованиях. Во-вторых, теоретический путь, когда выявление устойчивых, существенных признаков и свойств, образующих тип, происходит логическим способом. Данный способ формирования идеальных типов можно было бы именовать теоретической типологией в противоположность первому, который называется эмпирической типологией.

Ни один из способов создания идеального типа не следует, конечно, абсолютизировать. Неправильным было бы и разрывать их. Тесная взаимосвязь, взаимодополняемость и взаимопроникновение теоретической и эмпирической типологии очевидны, поскольку правильно построенная теоретическим путем конструкция идеального типа может быть всегда обоснована, проверена и подтверждена эмпирическими данными, а при построении идеальных типов в эмпирической типологии присутствуют элементы теории в форме гипотез или научных предположений. Выбор одного из возможных вариантов типологических исследований обусловлен задачами и ракурсом исследования, а также характером и содержанием используемого научного материала.

Средством отыскания системы существенных информативных признаков социально-правовых явлений в социологии права выступает, например, метод распознавания образов. Раздел теории распознавания, исследующий задачи типологии, называется таксономическим анализом или таксономией. В качестве примера использования метода распознавания образов в эмпирической типологии можно сослаться на изучение Ю.Д. Блувштейном и И.М. Заблоцким экономических, социальных и демографических факторов, воздействующих на состояние и динамику преступлений в различных регионах страны. Эмпирическим материалом при этом послужили данные о значении 33-х различных социальных и экономических параметров по 73-м крупным регионам страны, которые охватили в совокупности более половины ее территории и населения. Что касается теоретической типологии, то здесь не существует конкретной методики создания типов. Выбор качественных элементов из всей базы типологического исследования требует теоретического обоснования в каждом конкретном случае.

Так, в основе выделения кодифицированных актов в самостоятельный тип нормативно-правовых актов лежит ряд теоретически обоснованных специфических свойств содержания этих актов, своеобразие объекта регулирования и включенных в них норм права. Главными критериями выделения служат: а) высокая юридическая цельность и внутренняя согласованность кодифицированных актов; б) стабильность и устойчивость; в) широкий круг регулируемых отношений.

Так как любое явление государственно-правовой действительности, способы существования которого исследуются, характеризуется многими объективно ему присущими признаками и свойствами, оно может быть подвергнуто и типологическому исследованию в различных аспектах, каждый из которых будет иметь специфическую типологическую характеристику.

Дело не только в том, что юридические науки рассматривают один и тот же объект исследования сквозь призму своего предмета и в связи с этим объекты государственно-правовой действительности подвергаются различным типологическим оценкам измерения. В рамках одной науки в зависимости от ракурса и задач исследования рассматриваются те или иные грани объекта, и, следовательно, понятие общих, существенных, стабильных признаков и свойств претерпевает в каждом конкретном случае изменения. Каждый предмет сложен и многогранен, включает в себе множество признаков и свойств, которые все так взаимосвязаны между собой, что, как правило, имеется возможность указать не одну единственную, а несколько групп существенных признаков того или иного предмета и одного и того же понятия.

Отсюда вытекает принципиальная возможность множественности типологий, построенных по самым различным параметрам и с различными целями в отношении одного и того же круга предметов или явлений государственно-правовой действительности, поскольку круг типологических параметров (измерений) строго не фиксирован. Привлечение разных, теоретически обоснованных критериев для установления базы типологического исследования позволяет охватить различные аспекты государственно-правовых явлений и тем самым глубже проникнуть в их природу. Однако, поскольку набор признаков и свойств, при конструировании типа можно установить в нескольких вариантах даже в каждом конкретном случае, исходя из той или иной базы типологического исследования, большое значение приобретает проблема выбора оптимально необходимого с точки зрения задач исследования набора общих, существенных признаков.

Эффективность выбранных признаков для создания идеального типа можно оценить лишь тогда, когда типологическое исследование уже проведено. Если его результаты не тривиальны и достаточно информативны, признаки, положенные в основание конструкции идеального типа, можно считать существенными, общими, а их выбор – обоснованным.

Применение типологического метода изучения, как было отмечено выше, возможно лишь на более поздних этапах изучения объекта, однако уже в самом начале типологизации должны присутствовать определяющие черты идеального типа, потому что без этого нельзя вообще начать типологическое исследование. В этом моменте также проявляется единство системного подхода и метода типологии.

Вместе с тем, типология есть всего лишь частный случай системного подхода, выступающего более общим методом познания по отношению к типологическому методу исследования и, в свою очередь, представляющего собой проявление наиболее общего метода материалистической диалектики. Дело в том, что системное описание объекта действительности с помощью системы идеальных типов есть лишь один из возможных способов получения синтетической, системной картины сложного объекта.

Наиболее близок к методу типологии по своему гносеологическому статусу метод моделирования, родившийся в математике и физике. Главное сближающее начало в содержании обоих методов познания заключается в том, что как модель, так и идеальный тип воспроизводят объект изучения, его признаки и свойства, отношения между ними и связи с окружающей средой в упрощенном, идеализированном виде. Как

моделирование, так и типология основаны на воспроизведении объекта или предмета изучаемой действительности в форме схемы (модели) или мысленной идеализированной конструкции. Причем модель или идеальный тип далеко не полностью совпадают с понятиями исследуемых объектов или предметов. На этом, пожалуй, сходство между типологическим методом и методом моделирования заканчивается.

Если главное в содержании типологического метода познания заключается в теоретически обоснованном выборе существенных, общих типизируемым явлениям признаков, свойств, изучении отношений между ними и при этом именно в отвлечении от всех остальных признаков и свойств видится сближающее начало идеального типа и модели исследуемой действительности, то в методе моделирования такая задача может и не ставиться. Мысленной моделью можно заменить все свойства и признаки объектов или предметов, обозначив их некоторыми символами. Упрощение и схематизм переносятся в методе моделирования и на отображение связей признаков и свойств между собой и внешней окружающей средой, тогда как при типологии, наоборот, выбор общих, существенных признаков типизируемых явлений, создание идеального типа преследуют цель наиболее полного и обстоятельного исследования взаимосвязей и взаимодействия между признаками и свойствами, положенными в основание конструкции идеального типа, и внешней средой во всем их многообразии, диалектическом единстве и противоречивости.

Таким образом, целевое назначение метода типологии состоит не в полном замещении изучаемой действительности некоторой мысленной моделью, а, прежде всего, в наиболее полном и детальном исследовании ее различных аспектов, хотя бы и путем выделения из системы связей некоторых признаков и свойств объектов или предметов при одновременном сознательном оставлении вне поля зрения всех остальных связей, отношений, признаков и свойств, в отвлечении от них. Только в этом смысле и можно говорить об идеальном типе, как некоторой модели реальной объективной действительности.

Иными словами, в методе типологии мы наблюдаем, с одной стороны, полное отвлечение, абстрагирование (впрочем, абстрагирование в моделировании иного рода, чем при типологии) от некоторых реально существующих моментов исследуемой действительности при одновременном тщательном изучении других свойств и признаков, взятых для формирования идеального типа, в то время, как при моделировании абстрагирование от частных составляет основное содержание, главное условие построения модели – мысленного заменителя понятия объекта либо предмета действительности.

Итак, можно констатировать, что если схематизм и абстрагирование в типологическом методе составляют одну, хотя и очень существенную предпосылку существования и применения типологического метода исследования, то в методе моделирования они составляют его сущность, главное содержание.

Выбор и применение того или иного метода познания основаны на том положении, что любой метод исследования выполняет определенные, только ему присущие гносеологические функции. В этом состоит, надо полагать, как одно из различий методов исследования между собой в общей теории государства и права, так и возможность выбора одного из них или их совокупности, обусловленных целями и задачами конкретного исследования. В краткой форме специфика гносеологических функций метода типологии может быть охарактеризована в следующих положениях.

Познавательная функция. Ее специфика в методе типологии состоит в способе и процедуре типологического исследования, которые покоятся на конструкции идеального типа процессов или явлений государственно-правовой действительности, и выявлении основных закономерностей во взаимоотношениях между элементами идеального типа. Эта особенность выделяет типологию среди остальных методов и приемов познания государственно-правовых явлений.

Эвристическая функция. Зная связи и взаимозависимости между свойствами и признаками, взятыми в качестве элементов некоторого идеального типа, можно по одному явлению предсказать другое или предвидеть возможные последствия во взаимоотношениях элементов типа на основании точно установленных изменений в одном из них.

Упорядочение накопленных знаний об изучаемых юридической наукой объектах или предметах государственно-правовой действительности путем создания о них системного представления в виде идеальных типов.

Классификационная функция представляет собой в некотором отношении продолжение функции упорядочения знаний, поскольку классификация, как известно, также организует, упорядочивает знания и факты. Вместе с тем, классификация в типологическом методе выступает и как результат последовательно проведенной типологии, когда типизируемые явления или процессы государственно-правовой действительности оказываются распределенными по соответствующим типам. Эту функцию можно также с полным основанием именовать функцией типологической классификации, поскольку понятие типологии охватывает, как процесс выделения типов, так и результат данного исследовательского приема.

Типология и классификация – два родственных, общенаучных приема познания. В научной литературе понятия типологии и классификации зачастую применяются даже как синонимы, иногда типология рассматривается как вид классификации, что, на наш взгляд, нельзя считать правомерным. Поэтому представляется необходимым четкое уяснение, как определенных сходных черт, так и тех черт, которые составляют их особенность и превращают в самостоятельные, хотя и родственные приемы познания.

Как научные методы исследования вообще типология и классификация не могут быть оценены с точки зрения большей или меньшей полезности, познавательной ценности, т.е. аксиологически, потому что различны их назначение, роль и место в общем процессе научного познания. Но соотносить их с целью нахождения того, что их сближает, с одной стороны, и того, что выделяет типологию и классификацию в самостоятельные методы научного освоения действительности, с другой стороны, вполне допустимо и возможно.

В истории человечества выделяются: первобытное общество и период в истории человечества до изобретения письменности; традиционное общество, которое регулируется традицией, общественный уклад в нем характеризуется местной сословной иерархией, существованием устойчивых социальных общностей; индустриальное общество – это тип общества, которое достигло такого уровня общественно-экономического развития, при котором наибольший вклад в стоимость материальных благ вносит добыча и переработка природных ресурсов, т.е. промышленность; постиндустриальное общество – это общество, в экономике которого, в результате научно-технической революции и существенного роста доходов населения, приоритет перешел от преимущественно производства товаров к

производству услуг. Производственным ресурсом становится информация и знания, а научные разработки – главной движущей силой экономики [5].

Постиндустриальное общество – это стадия развития общества, начавшаяся в последней четверти XX века в результате научно-технической революции, характеризующаяся развитием: энергосберегающих технологии созданием высокотехнологичных производств; информатизацией общества; развитием науки и техники; увеличением уровня образования, медицины, качества жизни людей – это концепция общества, в котором благодаря значительным научно-техническим преобразованиям, приоритетной становится сфера услуг, в которой телекоммуникация и компьютеры выполняют основную роль в производстве и обмене информацией и знаниями.

Западноевропейский ученый Д.Белл выделяет следующие факторы постиндустриального общества:

- 1) централизация теоретического знания, становящегося основой для изменения производства;
- 2) создание новой интеллектуальной технологии для решения экономических, инженерных, социальных проблем;
- 3) формирование социальной группы производителей знания, информации;
- 4) переход доминанты от производства товаров к производству услуг;
- 5) смена властных отношений: в доиндустриальном обществе – аристократия, в индустриальном обществе – демократия, в постиндустриальном обществе – меритократия;
- 6) экономика информации [6].

В последние годы в общественной науке активно исследуют содержание и формы правления информационного общества. Термин «информационное общество» был предложен японским ученым К. Кояма. Популяризацию информационного общества продолжили на Западе известные философы, политологи Д. Белл, Э. Тоффлер, А. Турен и др., которые указывали, что в традиционном, постиндустриальном обществе выделяются сектора экономики, аграрный, промышленный и добавляется еще информационный сектор. Этот сектор был выделен из сферы услуг, и именно он становится системообразующим для информационного общества.

Считаем, что информация определяет сведения (сообщения, данные) независимо от формы их представления. При этом информацию можно создавать, передавать, воспринимать, использовать, запоминать, преобразовывать, принимать, копировать, распространять, обрабатывать, делить на части, собирать, хранить, разрушать и т.д. Информация – это, прежде всего, новые сведения, позволяющие улучшить процессы, связанные с преобразованием вещества, энергии и самой информации. Они широко используются и в науке, и в повседневной жизни. В истории развития цивилизации, информация всегда играла определяющую роль и служила основой для принятия решений на всех уровнях и этапах развития общества и государства [7].

В последние годы с изучением информации, как социального явления, активность обретает информационная технология: новейшие открытия определились новыми методологическими подходами. Этому способствует информатизация, представляющая собой новую отрасль в информационной сфере. Она занимается исследованием информации, ее свойств, критериев и структур в естественных и искусственных информационных коммуникациях, предусматривает изучение

принципов, моделей, алгоритмов хранения, преобразования анализа и синтеза информации, а также их программную и априорную реализацию.

С развитием информатизации в обществе определяется множество проблем: 1) рост информационных потребностей человека и общества; 2) превращение информации в ресурс; 3) системность информатизации; 4) интеллектуализация и виртуализация общества; 5) обеспечение информационной безопасности; 6) формирование глобального банка знаний и интегрального интеллекта человечества.

Обобщая вышеизложенное о современных методологических подходах в исследовании типологизации обществ (как социального явления) следует подчеркнуть: во-первых, имеются различные типы общественного развития, которые определяются своими методологическими подходами: во-вторых, в современных условиях появляются новые методологические подходы в изучении новых социальных явлений, процессов; в-третьих, познание безгранично, безграничны и методологические подходы в изучении новых типов общественного развития.

Список цитируемых источников:

1. Современный философский словарь. – М., 2007.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 29.
3. Васильев А.М. Правовые категории. – М., 1976.
4. Городцов В.А. Типологический метод в археологии. – Рязань, 1927.
5. Современные трансформационные экономические и социально-политические процессы. – Абакан 2013.
6. Политическая энциклопедия Кыргызстана. – Бишкек 2013.
7. Ремабек Е.Я. Что такое постиндустриализм. – М., 2009.

***Рецензент: Канаев А.Б.** – декан социально – гуманитарного факультета
Казахско – Кыргызского университета*

Общественные науки
Психология

УДК: 740.1.23

Жолдошева А.О.

Ошский Государственный университет/
Ош Мамлекеттик университети

Zholdosheva A.O.
Osh State University

**Үй-бүлөдөгү зомбулук менен инсандын психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн
байланышы**

**Взаимосвязь между семейным насилием и психологическими
особенностями личности**

The relationship between domestic violence and psychological personality traits

***Аннотация.** Макалада үй-бүлөлүк психотравмалык кырдаалдын психологиялык себептеринин жана кесепеттеринин өзгөчөлүктөрү каралат. Атап айтканда, зомбулуктун жаралуусун шарттоочу негизги факторлор бөлүнүп көрсөтүлгөн. Алар үч топко бөлүнүп каралган: эркектин инсандык өзгөчөлүктөрүнөн жана анын жашоо тарыхынан келип чыккан себептер, аялдын жашоосунун тарыхына, анын инсандык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу себептер жана үй-бүлөлүк мамилелердин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу себептер иликтенген. Изилдөө жүргүзүүнүн мындай өңүтү зомбулук психологиясынын феноменин түшүнүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтип, үй-бүлөлүк чыр-чатактын катышуучуларынын жүрүм-турум стратегияларын жана аны алдын алуунун өзгөчөлүктөрүн тереңирээк аныктоого өбөлгө түзөт.*

***Аннотация.** В данной статье рассмотрена специфика психологических причин и последствий психотравмирующей семейной ситуации. Выделены основные факторы, способствующие насильственному поведению. Они разделены на три группы: причины, вызванные особенностями личности мужчины и историей его жизни; причины, вызванные историей жизни женщины и ее личностными особенностями и причины, обусловленные особенностями супружеских отношений. Такой подход расширяет представления о феномене психологии насилия и способствует более глубокому определению стратегий поведения участников семейного конфликта и особенности ее профилактики.*

***Abstract.** The specificity of psychological causes and consequences of a traumatic family situation is considered in the work. The main factors contributing to violent behavior are highlighted. They are divided into three groups: reasons caused by the characteristics of a man's personality and the history of his life; reasons due to the history of a woman's life and her personality traits and reasons due to the peculiarities of marital relations. This approach broadens the understanding of the phenomenon of the psychology of violence and contributes to a deeper definition of the behavior strategies of the participants in family conflict and the peculiarities of its prevention.*

***Урунттуу сөздөр:** Дисфункциялык мамилелер, психосоматикалык симптомдор, өзүн-өзү аңдоо, өзүн-өзү сыйлоо, мамилелердин катаалдыгы, экинчилик активдешүү, зомбулуктун инстинктивдик негизи, виктимблейминг.*

Ключевые слова: дисфункциональные отношения, психосоматические симптомы, самосознание, самооценка, ригидность отношений, вторичная активизация, инстинктивные основания насилия, виктимблейминг.

Keywords: dysfunctional relationships, psychosomatic symptoms, self-esteem, relationship rigidity, secondary activation, viktimbleyming.

Үй-бүлөдөгү зомбулук аялдын өмүрүнө, саламаттыгына коркунуч жаратып, анын адамдык ар-намысына шек келтирүү менен, укук бузуунун кенири жайылган түрүнө айланып бараткандыгы талаш жаратпайт. Укук коргоо органдарынын берген статистикалык маалыматтарына жана сөз болуп жаткан багыттагы изилдөөлөргө таянсак, азыркы учурда денеге залака келтирүү, токмоктоо жана кемсинтүү, никеге мажбурлоо өңдүү кылмыштардын басымдуу көпчүлүгүнүн үй-бүлө ичинде болуп жатышы коомдун криминализациялануу тенденциясынын күч алып баратышынан кабар берет. Андыктан үй-бүлөдөгү зомбулуктун өсүүсү жалпы эле коомдогу коопсуздуктун пайдубалынын бузулушуна алып барат.

Соңку жылдарда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө үй-бүлөдөгү зомбулукка байланышкан кырдаал бир катар төмөндөгүдөй факторлор аркылуу аныктала тургандыгы белгиленген:

1. Зомбулуктун мүнөзү жана тиби (физикалык, сексуалдык, психологиялык же булардын аралаш келиши).
2. Психофизиологиялык өзгөчөлүктөр менен социалдык мамилелердин таасиринен улам калыптанган инсандык өзгөчөлүктөр. Алардын ичинен үй-бүлөдөгү мамилелердин мүнөзүнө бөтөнчө маани берилет.
3. Зомбулукка кабылган инсандын ички позициясы (активдүүлүгү-пассивдүүлүгү).
4. Социомаданий өзгөчөлүктөр жана үй-бүлөдөгү зомбулукка болгон мамиледеги стереотиптер.

Физикалык зомбулуктун жаралуу себептерин шарттуу түрдө үч топко бөлүп кароого болот:

- 1.эркектин инсандык өзгөчөлүктөрүнө жана анын өмүр таржымалына байланыштуу себептер;
- 2.аялдын инсандык өзгөчөлүктөрүнө жана анын өмүр таржымалына байланыштуу себептер;
3. жубайлардын ортосундагы мамилелер аркылуу шартталган себептер.

Саналып өткөн бул себептердин ар бири үй-бүлө ичиндеги зомбулуктун жаралуусунун башкы факторуна айлануусу ыктымал. Жогоруда аталып өткөн үч себептин ар биринин кыргыз үй-бүлөсүндө зомбулуктун пайда болуусун шартташына байланыштуу жагдайларга токтолобуз:

1.Эркектин инсандык өзгөчөлүктөрүнө жана анын өмүр таржымалына байланыштуу келип чыккан себептер. Кризистик борборлордон алынган статистикалык маалыматтардын анализи көрсөткөндөй, эркектин инсандык өзгөчөлүктөрүнө жана анын өмүр таржымалына байланыштуу келип чыккан типтүү себептердин катарына төмөндөгү жагдайларды киргизүүгө болот:

- үй-бүлөдө атасы апасына кол көтөргөн жагдайларга негизделген сценарий;
- эркек киши бала чагында атасы же энеси тарабынан сабалгандыгы;
- үй-бүлөдө эркек менен аялдын ордуна карата салттуу көз караштын болуусу (эркек үй-бүлөнү башкарган абсолюттуу лидер);

-
-
- аялда курмандыктын ролунда болуу каалоосу бар экендигине жана анда мамилени үзүүнүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрү жок экендигине эркектин ишенүүсү;
  - эркектин өзүнүн үстөмдүк абалын жоготуп алууга байланышкан тынчсыздануусунун деңгээлинин жогорулугу;
  - алкаголдук ичимдиктерди такай ичүү;
  - өзүн-өзү андоо менен контролдоо жөндөмүнүн деңгээлинин төмөндүгү;
  - кылган ишине жоопкерчиликти алуу жөндөмүнүн жоктугу;
  - экономикалык жана турмуш-тиричилик шарттардан улам келип чыккан стресстин деңгээлинин жогорулугу;
  - башка адамга залал келтирүүгө болгон каалоонун ачык байкалышы;
  - психопатия ж.б.

Ошого карабастан зомбулук деп эмнени эсептөө керектиги туурасында орток илимий көз караштын, аны так аныктап көрсөткөн критерийлердин катары жок экендигин да белгилөө зарыл.

Сөз болуп жаткан маселеге атайын арналган изилдөөлөрдү анализдөө аркылуу [1,2,6] зомбулукка жөндөмдүү эркектин жалпыланган социалдык портретин аныктоо аракети көрүлдү. Төмөндө аны мүнөздөгөн төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот: билим деңгээлинин төмөндүгү; энесинин салкын, үстөмдүк мамилеси; эркектин бала чагында камкордук, психологиялык коопсуздук эмне экендигин билбей өсүшүнөн улам, анын өз атасы менен болгон психологиялык оң мамиле-катыштын, байланыштын жоктугу; күнөөсүз экендигине карабай балага карата жазанын колдонулушу; сексуалдык каалоонун деңгээлинин жогорулугу жана аны контролдоо мүмкүнчүлүгүнүн деңгээлинин төмөндүгү.

Эркектердин зомбулуктун ар кандай түрлөрүнө баруусун шарттаган төмөндөгүдөй бир катар себептерди белгилөөгө болот:

- эркектин “эркектик маңыз-макамына” коркунуч жаралуусунан, ал эми баласы менен аялынын анын аброюнун шектенүүсүнөн коркуусу;
- бала чагында психикасынын жабырланышы: энесинин же үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн сабалышын көрүүсү, өзүнүн зомбулукка кабылышы;
- баңги заттарды жана алкогольдук ичимдиктерди колдонушу;
- жергиликтүү салттардын жана тарбиянын таасиринен улам, эркектердин аял кишини өз каалоолорун канааттандыруучу объект катары эсептөө менен, аны өздөрү менен тең укуктуу инсан катары кабыл албоосу;
- аялдын укуктары менен эркиндиктерине карата салттуу көз карштарды тутунуусу ж.б.

Изилдөөчүлөрдүн басымдуу көпчүлүгү эркектер тарабынан аялдарга карата жасалган зомбулукту жыныстар ортосундагы теңсиздиктин, эркектердин үй-бүлөдө өз бийлиги менен көзөмөлүн жүргүзүү зарылдыгына ашкере ишенүүсүнүн натыйжасы катары түшүндүрүшөт.

Мындай көз караштан алып караганда, эркектер тарабынан жасалган зомбулукту стресстин, патологиянын, алкогольдук ичимдиктердин же индивиддин дисфункциялык мамилесинин кесепети катары эмес, тескерисинче, өздөштүрүлгөн жана атайын жасалган аракет, жүрүм-турумдун формасы катары кароого болот.

Зомбулук кылгандардын типтүү инсандык өзгөчөлүктөрү катары тез эле ачууга алдырууну, көңүл туйгусунун тез өзгөрүп туруусу эсептелип жүрөт. Эмоциялык жарылуу жана көңүлдүн тез эле өзгөрүп туруусу өндүү эле мындай адамдарда гиперсезимталдуулук өндүү өзгөчөлүктөр да болуусу мүмкүн. Эркек кишиде ушул

өндүү өзгөчөлүктөрдүн бир нечесинин (үч же андан көп) айкаша келүүсү анын физикалык зомбулукка барышы мүмкүн экендигинен жана бир ирет жасалган зомбулук аракетинин кайра кайталануу мүмкүнчүлүгү бар экендигинен кабар берет.

2. Аялдын инсандык өзгөчөлүктөрүнө жана анын өмүр таржымалына байланыштуу келип чыккан себептер. Үй-бүлөдөгү зомбулукка кабылган аялда депрессиянын жана тынчсыздануунун деңгээли жогору болуп, мындай психологиялык абалдар бир канча өнүттөрдөн каралат:

- а) өзүн-өзү контролдоо талабынын жогорулугу;
- б) жаралуусу мүмкүн болгон коркунучка өзгөчө реакция кылышы;
- в) инсандар ортосундагы өз ара бейтарап жана оң мүнөздөгү стимулдарды коркунуч катары бурмалоо менен чечмелөө.

Үй-бүлөдөгү аялдар кабылган зомбулуктун гендердик өзгөчөлүктөрүнө эмпирикалык өнүттөн жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө үй-бүлөдөгү зомбулук гендердик мүнөзгө ээ экендиги бир ооздон белгиленип, зомбулук аракетинин: физикалык, сексуалдык, психологиялык жана экономикалык өндүү төрт негизги түрү бөлүнүп көрсөтүлөт.

Аялдар зомбулуктун кандай гана түрүнө (физикалык, сексуалдык, психологиялык жана экономикалык) кабылбасын, алардын психикалык саламаттыгы кескин начарлап, депрессияга кабылышат. Ал эми шаарда жашаган, социомаданий жана билим деңгээли жогору аялдар арасында антидепрессанттар менен транквилизаторлорду пайдалануу фактылары көбүрөөк катталган.

Үй-бүлөдө аялга карата көрсөтүлгөн психологиялык зомбулуктун кесепеттери катары аялдын өзүн-өзү жазалоосу, жектеши, сындашы, болгон окуяга өзүн күнөөлөп, өзүнүн МЕНинин образын бурмалап кабылдоосу, башка адамдар менен баарлашууда анын адекваттуу чектерин аныктай албоо, коркуу жана өзүн алсыз сезүү, көз карандылык синдрому, сүйүүгө болгон талаптын канааттанбагындыгын сезүү, өз кызыкчылыктарын унутуп, зомбулук көрсөткөн адамдын каалоолорун канааттандыруу, аны менен эмоциялык жакындыкка умтулуу, андан ажырап калуудан коркуу, сезимдер менен эмоцияларды тыюу, өзүнө-өзү ишенбегендиктен дүйнөнү коркунучтардын булагы катары кабылдоо жана эмоциялардын амбиваленттүүлүгү өндүү негативдүү психологиялык абалдарды эсептөөгө болот. Мындан тышкары зомбулуктун кесепеттерине изилдөөчүлөр тарабынан өзүн-өзү чектөө, негативизм, өз позициясын билдирүүдөн баш тартуу, өзүн курмандыкка чалууга болгон каалоо, жакын мамиледе болууда сүйүү сезимин билдирүүдөн коркуу өндүү абалдар киргизилип жүрөт. Айрыкча айыл жеринде жашаган аялдар арасында мындай кесепеттерге кабылгандардын саны көбүрөөк боло тургандыгы далилденген. Анткени айыл аймагында жашаган, үй-бүлөдөгү зомбулуктун ар кандай формаларына бир нече ирет кабылган аялдар түзүлгөн кырдаал үчүн өздөрүн күнөөлөө менен гана чектелбестен, зомбулукту алар өздөрүнүн “натуура жүрүм-туруму” үчүн алган жазасы катары да кабылдашат. Андыктан мындай аялдар өзүн-өзү изоляциялоого барууларынын ыктымалдуулугу жогору. А.М. Хасинанын пикиринде, мындай аялдарда зомбулук көрсөткөн эркекке болгон көз карандылык менен көз карандылыктан бошонуу каалоонун ортосунда токтобогон ички күрөш жүрөт да, зомбулуктун улам кайталанышы менен, мындай ички карама-каршылык күчөйт. Ал эми соңку психологиялык анализдердин жыйынтыктары улам кайталанган зомбулук эмоционалдык чөйрөнүн деформациялана тургандыгын көрсөттү [3,55]. Мындай жагдай оң ошону менен эле бирге терс дагы эмоциялардын пассивдешин шарттоо менен, зомбулуктан жабыр тарткан аялдар зомбулук кылган эркектерден кетпей,

---

тескерисинче, өзүнүн инсандыгын, өздүгүн зомбулук кылган эркектерге жасаган мамилесиз элестете албай калуусуна алып келиши мүмкүн.

Мындан тышкары үй-бүлөдөгү зомбулук посттравматикалык стресстик симптоматиканы жаралышын шарттайт. Соңку изилдөөөр көргөзгөндөй, мындай симптоматика физикалык жана психологиялык зомбулуктун факторлорунун айкалышып келишинде ачык байкалат.

Үй-бүлөдөгү зомбулуктун олуттуу залалы – анын саламаттыкка тийгизген терс таасири [1,5,6]. Атап айтканда, үй-бүлөдөгү зомбулуктан жабыр тарткандарда баш оору, астма, гастропатикалык симптомдор, бел оору, гинекологиялык дарттар өңдүү психосоматикалык симптомдор көбүрөөк байкалат. Мындай дарттардын келип чыгуусун туруктуу стресстик абал, чыр-чатакка алып келчү мамилелер шарттап, алар психотравматикалык кырдаал бүткөндөн кийин деле узак убакыт сактала турганды психологдор тарабынан белгиленет. Ошону менен эле бирге сөз болуп жаткан маселеде социопсихологиялык факторлор да олуттуу роль ойнойт. Айталы, бирөөнүн көзөмөлүндө узак убакыт жашап калган аялда өз алдынчалуулукка болгон умтулуу сезими мокоп, натыйжада ал өз тагдырын өзү чечүүгө, өз жашоосун өзү башкарууга болгон эркин жоготот. Жолдошунун чектен ашкан башкаруусу аялдын социалдык байланыштарынын жоголушуна алып келүүсү мүмкүн. Зомбулукка кабылган аялдын депрессиялык абалы толук кандуу эмгектенүү, башкалар менен байланыш-катыш түзүү процессине кайрадан аралашуусуна терс таасирин тийгизип, анда тынчсыздануу сезимин пайда кылат. Натыйжада, аялдагы эмгек көндүмдөрүнүн жана чыгармачыл потенциалдын деңгээли төмөндөйт. Андыктан зомбулукту башынан өткөргөн аялдардын көпчүлүгү эркектер менен эмоциялык жакын мамиледе болуудан, турмуш куруудан качышат. Анткени кийинки турмушу да мурункудай эле чыр-чатактар менен коштолушунан чочулашат.

Биздин иликтөөлөрүбүздөн алынган айрым тыянак-натыйжаларга таянсак, аялга карата жасалган психологиялык зомбулук айрым учурларда аялдын өзүнүн инсандык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу келип чыгат. Зомбулукка кабылган аялдын социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүн жалпылоо менен: бала чагында катаал турмуштук кырдаалдарды башынан өткөрүүсү; ата-энеси менен жашап жатканда өзүн курмандык катары кабылдоо тажырыйбасынын болушу; аялдын эркекке болгон психологиялык, эмоциялык көз карандылыгынын жогорку деңгээли; аялдын эркекке болгон экономикалык жактан көз карандылыгы; аялдын социалдык-экономикалык статустунун жогору эместиги; зомбулуктун курмандыгынын жабыр тартуусу агрессияны күчөтүүчү фактор катары; физикалык жактан кемчиликтер; сексуалдык активдүүлүктүн жетишсиздиги өңдүү бир катар типтүү жагдайлардын аныкталгандыгын белгилөө шарт.

3. Жубайлар ортосундагы мамилелердин өзгөчөлүктөрү аркылуу шартталган себептер. Үй-бүлөдөгү зомбулукка алып келген себептердин үчүнчү тобуна жубайлар ортосундагы мамилелердин өзгөчөлүктөрү да кирет. Жубайлар ортосундагы мамилелердин өзгөчөлүктөрүнүн жалпы анализи аркылуу үй-бүлөдөгү зомбулукка алып келген төмөндөгүдөй себептердин катары аныкталды:

- конфликтүүлүк жана үй-бүлөдө дайыма болуп турган чыр-чатактар;
- жубайлар ортосундагы мамиледеги вербалдык агрессия;
- үй-бүлөдө башкаруу позициясын ээлөө үчүн күрөш;
- үй-бүлөнүн социалдык-экономикалык статусунун төмөндүгү;
- жубайлар ортосундагы өз ара аркеттенүү менен мамиленин ийкемсиздиги.

Мындан тышкары үй-бүлөдө жубайлар ортосундагы карама-каршылыктар, пикир келишпестиктер көптөгөн стресстик кырдаалдарга (жумушсуздук, жакын туугандардан ажыроо, оор, бирок айлыгы аз жумуш, тааныш адамдардын душмандык кылуулары), ошондой эле алкогольдук ичимдиктерди ичүү, баңги заттарын колдонуу өндүү зыяндуу адаттар жубайлар ортосундагы зомбулукка алып келген типтүү себептердин катарына кире тургандыгы аныкталды. Демек, жогоруда сөз олгон жагдайлардын баарын эске алуу менен, үй-бүлөдөгү зомбулуктун кандай гана формасы болбосун, анын келип чыгуусунун себептери зомбулук көрсөткөн адамдардын (эркектер), ошондой эле зомбулукка кабылган адамдардын (аялдар) өздүктөрүнө байланыштуу экендиги туурасындагы жыйынтыкка келүүгө болот [4].

Зомбулуктун курмандыгы болгон аялдар үчүн психологиялык жана экономикалык көз карандылыктар типтүү мүнөзгө ээ. Мындан тышкары өзүнүн күчүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө ишенбөө, өзүн таарынткан адамга жообун берип, каршылык көрсөтө албоо, бала чагында зомбулукка кабылуу (маселен, атасы үй-бүлөдө агрессор болсо) өндүү факторлор да үй-бүлөдөгү зомбулукту пайда кылышы ыктымал. Ушул өндүү бир катар факторлорду эске алуу менен, биздин макалабызда ар кандай социалдык абалдагы, курактагы, ошондой эле жогорку денгээлде тынчсыздануу сезимине кабылган, депрессиялык абалга кабылуу мүмкүнчүлүгү жогору, субъективдүү көзөмөлдүн интерналдык локусу мүнөздүү аялдар зомбулукка кабыла тургандыгы иликтөөгө алынды. Демек, аялдарга карата болгон зомбулук ар кандай себептерден улам пайда болуп, ар кандай формага ээ болот. Жогоруда сөз болгондой, зомбулук өтө трагедиялуу кесепеттерге алып келүүсү ыктымал. Атап айтканда, анын денесине оор залакат келтирилиши, психологиялык, эмоциялык трамвага, психосоматикалык дарттарга жана социалдык изоляцияга кабылышы ыктымал. Ушул өндүү негативдүү таасирлерден улам, аялдарда агрессия, тынчсыздануу өндүү терс эмоциялар күч алып, алар депрессиялык абалга туштугушуп, натыйжада посттравматикалык стресстик симптоматиканы белгилери ачык билине баштайт.

Кризистик борборлордун адистери тарабынан үй-бүлөдөгү зомбулукка кабылган аялдарга жардам көрсөтүү процессине жолтоо болгон, кедергисин тийгизген типтүү жагдайлар жалпыланып, алардын ар бирине мүнөздөмөлөр берилген. Мындай тоскоолдуктардын катарына зомбулук көрсөткөн тараптын өч алуусунан коркуу; өзү кабылган окуядан уялуу, кемсинүү сезимдерине кабылышы, өзүн жазага татыктуу киши катары сезүү; зомбулук кылган кишини коргоп калуу аракети; кырдаалды толук аңдай билбөө; мындай кырдаалда башка адамдын жардам бере албастыгына ишенүү ж.б.

Аялдарга карата жасалган зомбулук учурдагы жалпы эле адамзат коомчулугунун, анын ичинде биздин өлкөбүздүн да татаал, карама-каршылыктуу жана латенттүү көйгөйлөрүнүн катарында тураарын баса белгилөө зарыл.

Сөз болуп жаткан жагдайга байланыштуу россиялык психологдордун практикалык тажырыйбасына кайрыла турган болсок, аялдардын үй-бүлөдөгү зомбулукка кабылышы туурасында аялдардын уюмдарынын демилгеси менен 1990-жылдары гана айтылып, зомбулук көйгөйүнө арналган алгачкы макалалар жарыялана баштаган. Андан соң коомдук башталыштагы алгачкы ишеним телефондору, кризистик борборлор, ошондой эле үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткандар үчүн баш калкалоочу жайлар, түнөктөр иштей баштаган. Ошого карабастан аталган жылдары коом күнүмдүк турмуштагы зомбулукка баа берүүгө даяр эмес эле. Ал турсун, 1990-2000 жылдар аралыгында аялдар кабылган зомбулук, дегеле зомбулуктун башка ар кандай формалары россиялык эркектер жана аялдар тарабынан нараазылыкты жаратууга арзыбаган көрүнүш, норма катары сыпатталган. Зомбулук менен күрөшүүдө

кедерги болгон дагы бир жагдай катары жаңы илимий көз караш катары эсептелген виктимблеймингди эсептөөгө болот. Виктимблейминг – бул зомбулуктун көрсөтүлүшүнө агрессор эмес, тесерисинче, зомбулукка кабылган тарап күнөлүү деген позиция. Виктимблейминг өзгөчө зордуктоого кабылгандарга карата колдонулаары тенденциялуу мүнөзгө ээ. Б.а., зордукталган аялга провокациялык аракеттерди жасаган деп күнөө коюу кылмыштын бул түрүнүн өсүүсүн өбөлгө түзөөрү шексиз, анткени мында кылмыш жасаган адам акталып, тескерисинче, кылмыштын курмандыгы болгон адамга күнөө коюлат. Эгерде зордук-зомбулук жасаган адам коом мүчөлөрү тарабынан актала берсе, ал бир жасаган кылмышын кайталап жасай берет, андыктан виктимблейминг менен күрөшүү зомбулукту алдына алуу багытындагы маанилүү иш-чаралардын катарында турат. Сөз болуп жаткан жылдары физикалык зомбулуктун табиятын түшүндүрүүдө, зомбулуктун инстинктик негиздерине таянуу тенденциясы активдеше баштаган. Физикалык зомбулуктун инстинктик негиздери бир катар авторлор тарабынан изилдөөгө алынган.

Бул жаатта психоанализди (З. Фрейд), биоэтиканы (К. Лоренц) бөлүп көрсөтүүгө болот. Аталган проблема боюнча талаш-тартыштардын негизги жыйынтыктарын изилдөө аркылуу авторлордун жалпыланган позициясын келтирүүгө болот [7, 115-б.]. Бир түрдүн ичиндеги агрессиянын жалпы эволюциялык мааниси чектелген ресурска ээ болгон чөйрөнүн шартында репродукциянын ийгиликтүү болушунун бир жолу экендигинде жатат. Б.а., агрессия жыныстык тандалууну оптималдаштырып, башкаруу-бийликтик структураларды уюштуруу менен, биологиялык коомчулуктардагы иерархиянын түзүлүүсүн шарттайт. Андыктан агрессиянын биологиялык мааниси адам тарабынан жасалган агрессияда да болуп, бирок мында биологиялык маани символдор менен маанилерге баш ийген “адамдардын дүйнөсүнө” өтөт. Б.а., адам тарабынан тарабынан жасалган агрессиянын сапаты адам аң-сезиминин символикалык дүйнөсүндө пайда боло тургандыгы көпчүлүк учурларда азыркы психологияда четке кагылат. Негизинен, азыркы психология жаатында агрессиянын реактивдүү, кырдаалдык, импульсивдүү өңдүү түрлөрү изилдөөгө алынып жүрөт [2, 173-175-б.]. Бирок психология, социология өңдүү социалдык-гуманитардык илимий тармактардын өнүгүүсү менен, зордук-зомбулук көйгөйүн изилдөө өңүттөрү олуттуу өзгөрүүлөргө учурап жаткандыгын да белгилөө зарыл. Маселен, социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, [3, 77-б.] зомбулук көйгөйү боюнча сурамжылоого катышкандардын басымдуу көпчүлүгү (53,5%) кандай гана учур, шарт болбосун зомбулукка баруу мүмкүн эместигин айтышкан. Ошол эле учурда сурамжылоонун катышуучуларынын 16,2 % зомбулукка түртүүчү провокациялык аракеттерди аялдар өздөрү жасай тургандыктарын айтышса, респонденттердин 17,9 % эркектерди күнөөлөшөт. Ал эми 2,2 % катышуучулар бир жактуу жооп бере алышпай, сурамжылоого катышкандардын 5,4 % зомбулук кызганычтан улам да келип чыгаарын белгилешкен. Респонденттердин 1,8 % зомбулукту эркек кишинин өзүн-өзү ырастоонун бир ыкмасы катары сыпатташса, 0,2 % катышуучулар дин менен байланыштырып, “Мусулмандарда аял эркекке баш ийиш керек” деген көз карашты аргумент катары келтиришет. Ал эми “Эркек менен аялдын ортосунда өз ара түшүнүшүүнүн жоктугунан улам зомбулук келип чыгат” деген пикирди тутунгандар 2,8 % түзөт.

Зомбулук менен күрөшүүдө Россиянын тажырыйбасын өзгөчө белгилөө зарыл. Анткени кризистик борборлордо зомбулукка кабылып, жабыр тарткан аялдарга гана жардам көрсөтүлбөстөн, зомбулук кылган агрессор эркектер менен да иш алынып

барылып, зомбулукту алдына алуу, болтурбоо чаралары көрүлөт. Мындай иш-аракеттер эркектердеги агрессиянын, тынсыздануунун деңгээлин мүмкүн болушунча төмөндөтүүгө, ошону менен эле бирге аларда зомбулуктун ар кандай формаларынан баш тартууга болгон туруктуу мотивацияны калыптандырууга багытталган.

Жыйынтыктап айтканда, үй-бүлөдөгү зомбулук, биринчи кезекте, социалдык көйгөй болгондуктан, аны кеңири масштабдагы, алдын алууга багытталган ар кандай иш-чараларды камтыган комплекстүү проблема катары карап, чечүү керектиги туурасындагы тыянакка келүүгө болот.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Руднев А.О. Медико-социальные аспекты насилия в отношении женщин в семье: распространенность, факторы риска и профилактика // Вестник Российского университета дружбы народов. - Москва 2015. — 32-38 с.
2. Ильина С.В. Эмоциональный опыт насилия и пограничная личностная организация при расстройствах личности. - Москва: МГУ им. Ломоносова, 2000. — 241 с.
3. Боголюбова О.Н. Субъективная картина будущего и дезадаптация у людей, переживших насилие в детстве. - Санкт-Петербург: СПбГУ, 2006. - с.93.
4. Кочеткова С. В. Опыт анализа насилия в семье // Социологические исследования. 1999. № 12. С. 114—117.
5. Кризисный центр — новые горизонты жизни // Информационно-ресурсный центр. URL: <http://infoirc.kz> (дата обращения: 15.03.2017).
6. Buntin T. International Encyclopedia of the Social and Behavioral Science. Second Edition, 2015; 685–688.
7. Swanson R., Battered women syndrome, - NY., 2006; 43.
8. Widom C.S. Czaja S. Child abuse and neglect and intimate partner violence victimization and perpetration: A prospective investigation Intimate Partner Violence // J Health Psychol. 2015. Vol. 11, Issue 1: 98 – 109.

Рецензент: Сулайманова А.И. – кандидат психологических наук, КРАО

УДК: 321(575.2)

*Камчыбек уулу Мырзабек
КНУ им. Ж. Баласагына /
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Kamchybek uulu Myrzabek
J. Balasagyn KNU*

**Психологический анализ самопонимания личной и социальной
идентичности в современном кыргызском обществе
Азыркы кыргыз коомунда өздүк жана социалдык иденттүүлүк-
адамдын өзүн-өзү түшүнүүсүнө психологиялык анализ
Psychological analysis of self-comprehension in personal and social
identification in modern Kyrgyz society**

***Аннотация.** Данная статья посвящена анализу влияния различных социальных групп и институтов на становление социальной идентичности личности в современном кыргызском обществе. В ней также описывается процесс самопонимания личности через изучение различных слоев общества, а также результаты психологического исследования.*

***Аннотация.** Макалада азыркы кыргыз коомунда инсандын социалдык иденттешүүгө ар кыл социалдык топтордун жана институттардын тийгизген таасирин анализдөө каралат. Коомдун ар кыл катмарларын изилдөө аркылуу инсандардын өзүн-өзү түшүнүү процесси да камтылган. Инсанды изилдөөдө, анын түзүмүн, тутумун аныктоодо жүргүзүлгөн психологиялык изилдөөнүн жыйынтыктары чон мааниге ээ.*

***Abstract.** This article is devoted to the analysis of the influence of various social groups and institutions on the formation of a person's social identity in modern Kyrgyz society. It also describes the process of self-understanding of the individual through the study of parents and their children, as well as the results of sociological research.*

***Ключевые слова:** идентичность, социальная идентичность, само понимание.*

***Урунттуу сөздөр:** социалдык иденттүүлүк, инсандардын өзүн-өзү түшүнүү процесси, инсандын психологиялык түзүмү, тутуму.*

***Keywords:** identity, social identity, self-understanding.*

Современный этап развития отечественной науки характеризуется ростом исследовательского интереса к проблеме формирования социальной идентичности, важное место в структуре которой занимает гражданская идентичность [1,2,3]. Идентичность личности объединяет в себе помимо природных задатков, потребностей и способностей, которые могут изменяться, и постоянные, устойчивые социальные роли, благодаря которым мы можем видеть свою жизнь в ее непрерывности. Понимание себя является важным личностным образованием, которое помогает включиться в социальные связи и найти свою позицию в системе общественных отношений [4,5].

В нашем исследовании проводился опрос только взрослых разных возрастных групп, включая людей, длительное время проживавших в Кыргызской Республике, включая поколение молодых людей, которые родились уже после распада Советского Союза и независимости Кыргызстана. Тем самым нами изучался временной аспект и

аспект культурной/семейной социализации, который, безусловно, важен для раскрытия темы самопонимания.

Перейдем к описанию и интерпретации полученных с помощью опросника результатов изучения самопонимания личной и социальной идентичности в современном кыргызском обществе.

В первой части нашего исследования изучалась в целом структурная модель самопонимания личной и социальной идентичности титульного этноса Кыргызстана. Исследование проводилось в Кыргызстане, в городах Бишкеке, Нарыне, селах в январе-июле 2019 г. Всего в исследовании приняли участие 315 представителей титульного этноса Кыргызстана, средний возраст участников исследования составил 39 лет, в исследовании приняли участие кыргызы от 17 до 81 лет (в последующем выборка исследования была разделена на три возрастные группы: 1 группа: 109 человек от 17 до 25 лет, 2 группа: 106 человек от 30 до 49 лет, 3 группа: 100 человек от 50 лет и старше.

Охарактеризуем более подробно выборку исследования: мужчин – 104 человека (33,02 %), женщин – 211 человек (66,98 %). Наличие братьев/сестер: 280 человек (88,9 %) имеют братьев или сестер, 35 человек (11,1 %) не имеют братьев/сестер. По уровню полученного образования: у 228 (72,4%) респондентов – высшее образование, у 42 (13,3%) – среднее профессиональное образование, у 45 (14,3%) – полная средняя школа.

По семейному положению: не женат/не замужем – 118 (37,5%), женат/замужем/совместное проживание – 171 (54,3%), раздельное проживание – 1 (0,3%), разведен/разведена – 10 (3,2%), вдовец/вдова – 15 (4,7%). По наличию детей: 116 (36,9%) – нет детей, 199 (63,1%) – есть дети, из них детей, проживающих вместе с родителями – 56,6%, проживающих отдельно – 43,4%.

По месту проживания: 100 (31,7%) респондентов проживает в сельской местности, 104 (33,0%) – в городе, 111 (35,2%) – в большом городе. По доходу семьи: менее 5000 кыргызским сом – 5,1%, от 5000 до 10000 – 32,5%, от 10000 до 22000 – 27,3%, от 22000 до 28000 – 14,1%, от 28000 до 33000 – 9,3%, от 33000 и выше – 11,6%.

По социальному положению: обучающийся – 28,3%, государственный служащий – 53,5%, предприниматель – 11,8%, безработный – 6,4%. По принадлежности к религии: ислам – 93,0%, православие – 1,0%, другая религия – 1,0%, никакая – 5,0%. Религия детей: ислам – 90,9%, православие – 8,6%, никакая – 0,4%. При этом совпадение с религией родителей: у 87,9% респондентов – совпадает, у 12,1% – не совпадает.

В исследовании использовался адаптированный и модифицированный на русский язык опросник «Личной и социальной идентичности» ОЛСИ.

Структурные компоненты самопонимания личной идентичности: «Я - Рефлексивное» (самовнимание, самокритика, стиль идентичности), «Я - Реальное» (самооценивание, Я-концепция, контроль убеждений), «Я - Действующее» (политическое поведение и религиозное поведение) и «Я - Идеальное» (общие ценности и ценность работы).

Структурные компоненты самопонимания социальной идентичности подразделяются на «чувство принадлежности к группам»: «идентификация с местом, страной и т. д.», «национальная гордость», «отношение к своей нации» и «отношение к ЕАЭС»; «Установки в отношении чужих групп»: «симпатия к другим странам», «толерантность», «ксенофобия / филия».

Перейдем к результатам проведенного исследования. Охарактеризуем в начале результаты диагностики самопонимания личной идентичности у представителей

кыргызского этноса по четырем его структурным показателям: «Я - Рефлексивное», «Я - Реальное», «Я - Действующее» и «Я - Идеальное».

Таблица 1.

Результаты диагностики «Я-Рефлексивное» титульного этноса Кыргызстана по опроснику ОЛСИ (средние значения)

Показатели «Я-Рефлексивное» самопонимания личной идентичности	Среднее значение
Личное самовнимание	9,95
Общественное самовнимание	9,35
Самовнимание (сумма)	19,31
Самокритика	15,97
Диффузный стиль идентичности	21,29
Информационный стиль идентичности	34,51
Ориентированный на нормы стиль идентичности	24,52

Как видно по средним значениям из таблицы 1, как личное, так и общественное самовнимание (максимальный балл по каждому показателю 15) выражен на среднем уровне. Самокритика выражена также на среднем уровне (15,97 баллов среднее значение из возможных 25 баллов). Из стилей идентичности преобладает информационный стиль, затем следует ориентированный на нормы стиль идентичности, диффузный стиль идентичности выражен по сравнению с другими менее всего.

Таблица 2.

Результаты диагностики «Я-Реальное» титульного этноса Кыргызстана по опроснику ОЛСИ (средние значения)

Показатели «Я-реальное» самопонимания личной идентичности	Среднее значение
Самооценка	20,16
Я-концепция:	
Профессиональные амбиции	22,26
Психосоматические жалобы	12,60
Депрессивность	35,89
Контроль убеждений:	
Контроль эмоций	9,79
Умение настоять на своем	11,38
Социальные способности	11,77

Как видно из таблицы 2, для самооценки характерен средний уровень выраженности, с тенденцией к ниже среднего уровня самооценке (30 баллов)

максимально возможный результат). Я-концепция: по показателю профессиональные амбиции – средний уровень выраженности (max=30 баллов), по показателю психосоматические жалобы – средний уровень, с тенденцией к ниже среднего (max=25 баллов), то есть большинство респондентов испытывает психосоматические жалобы не часто (несколько раз в году или несколько раз в месяц). Депрессивность – также выражена на уровне ниже среднего (max=80 баллов). Контроль убеждений: контроль эмоций выражен на среднем уровне (max=15 баллов), умение настоять на своем – выражен на среднем уровне с тенденцией к уровню выше среднего (max=15 баллов), социальные способности – на среднем уровне (max=20 баллов).

Большинство представителей выборки кыргызского этноса считают религию (прежде всего, ислам см. выше) важной для себя, при этом 19,4% выборки респондентов не считают религию важной для себя.

Интересен также описательный анализ ответов на вопрос об активности религиозного поведения респондентов. Постоянно молятся 34,5% опрошенных, при этом для 41,3% опрошенных характерны нетипичные формы религиозного поведения. Всего 5,4% опрошенных посещают религиозную службу по большим праздникам, что также возможно свидетельствует о низкой активности религиозного поведения.

Таблица 3.
Результаты диагностики «Я-Идеальное» титульного этноса Кыргызстана по опроснику ОЛСИ (средние значения)

Показатели «Я-идеальное» самопонимания личной идентичности	Среднее значение	Ранг
Общие ценности	60,13	
Внутренняя гармония	3,67	13
Удовольствие	3,89	11
Свобода	4,31	6
Социальный порядок	4,16	8
Национальная безопасность	4,38	4,5
Самоуважение	4,40	3
Мир во всем мире	4,42	2
Уважение традиций	3,95	10
Зрелая любовь	3,71	12
Социальное признание	3,97	9
Изменчивая жизнь	2,79	15
Авторитет	3,31	14
Истинная дружба	4,38	4,5
Социальная справедливость	4,22	7
Основание семьи	4,59	1
Этнические ценности		
Богатство	3,90	2
Стимулирование совместного развития с соседними странами	3,86	4
Равенство	4,21	1
Духовная жизнь	3,89	3
Ценность работы (в %)		

Работа как бизнес	11,7%	
Зарплата не важна, важно качество работы	30,5%	
Работа как вынужденная необходимость	10,2%	
Охотно работаю, но цену и другие сферы жизни	20,6%	
Работа самое главное в жизни	16,2%	
Нет оплачиваемой работы	3,2%	
Не определился с ответом	7,6%	

Проранжировав средние значения общих ценностей, было выявлено 5 наиболее важных общих ценностей: основание семьи, мир во всем мире, самоуважение, национальная безопасность и истинная дружба. Из этнических ценностей выделяется ценность «Равенство» (равные возможности для всех) по значимости. Возможно, в советский период развития Кыргызской Республики эта ценность была в недостаточной степени учтена и удовлетворена.

Таким образом, мы рассмотрели сначала в целом выборку кыргызского этноса по самопониманию личной идентичности по четырем структурным компонентам: «Я - Рефлексивному», «Я -Реальному», «Я -Действующему» и «Я -Идеальному». Для выборки исследования кыргызского этноса характерно самопонимание личной идентичности, в котором «Я -рефлексивное» в основном характеризуется средним уровнем его выраженности, как по общественному, так и личному самовниманию, по самокритике, преобладает информационный стиль идентичности.

Говоря о «Я - реальном» кыргызского этноса выборки исследования следует отметить, для самооценки характерен средний уровень выраженности, с тенденцией к ниже среднего уровня самооценке. По показателю профессиональные амбиции Я - концепции характерен также средний уровень выраженности, как и по показателю психосоматические жалобы, с тенденцией к ниже среднего уровню, то есть большинство респондентов испытывает психосоматические жалобы только несколько раз в году или несколько раз в месяц. Депрессивность также выражена на уровне ниже среднего, что является, безусловно, хорошим результатом. По контролю убеждений: контроль эмоций и социальные способности выражены на среднем уровне, умение настоять на своем выражено на среднем уровне с тенденцией к уровню выше среднего.

В целом, можно сделать вывод о том, что «Я -реальное» выборки исследования кыргызского этноса сформировано в целом на среднем уровне с тенденцией к ниже среднего уровню самооценки, но с выраженным умением настоять на своем, небольшим числом психосоматических жалоб и невыраженностью депрессивной симптоматики. Профессиональные амбиции выражены, как и контроль эмоций с социальными способностями.

Список цитируемых источников:

1. Проект плана мероприятий по реализации Концепции развития гражданской идентичности Кыргыз жараны в Кыргызской Республике на период 2021-2026 годы. [Электронный ресурс]. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/218407>
2. Public Opinion Survey Residents of Kyrgyzstan 2016. IRI Presentation. P. 77. [Электронный ресурс]. SIAR research and consulting / SIAR. URL: <http://siar-consult.com/en/news/rezultaty-oprosa-zhitelej-kyrgyzstana/>
3. Концепция укрепления единства народа и межэтнических отношений в Кыргызской Республике. – Бишкек, 2020, С. 5. [Электронный ресурс]. URL:

---

http://www.president.kg/files/docs/kontsepsiya_ukrepleniya_edinstva_naroda_i_mejtnicheskikh_otnosheniy_v_kr.pdf.

4. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2019. – 128 с.
5. Безгодова, С.А. Социальная психология взросления: к постановке проблемы исследования в рамках интегративного подхода // Интегративный подход к познанию психологии человека. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. А. Герцена, 2017. С. 223–233.

***Рецензент: Шакеева Ч.А.** – доктор психологических наук, профессор, академик АПСН РФ, ректор КРАО*

УДК: 159.9.075

Кудайбердиева Д. М., Мещерякова Е. Ю.
КНУ им. Ж. Баласагына /
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Kudayberdieva D.M., Mesheryakova E.Y.
J.Balasagyn KNU

Исследование взаимосвязи детских страхов и стиля родительского воспитания

Балдар коркунучтарынын жана ата-энелик тарбия стилинин өз ара байланышын изилдөө

Researching the relationship between children's fears and parenting style

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема взаимосвязи детских страхов и типа воспитания в семье. Рассмотрено понятие детских страхов и их видов. Было проведено экспериментальное исследование детей и родителей с целью исследования преобладающих видов детских страхов и стиля родительского воспитания. На основе исследования было выявлено, что в семьях преобладают типы воспитания: чрезмерность санкций(наказаний), чрезмерность требований-обязанностей и запретов, гиперпротекция, недостаточность требований-запретов к ребенку, неустойчивость стиля воспитания и гипопротекция. Также преобладающее большинство родителей решают личностные проблемы за счет ребенка (расширение сферы родительских чувств, вынесение конфликта между супругами в сферу воспитания воспитательная неуверенность родителя, проекция на ребенка собственных нежелательных качеств, неразвитость родительских чувств). Исследование детских страхов выявили, что преобладающими страхами детей являются компьютерные персонажи, страх родителей и некоторых людей, страх одиночества, страх врачей, крови, боли, смерти близких, темноты.

Мы выдвинули в исследовании гипотезу о том, что страхи детей определяются особенностями отношений с воспитывающими детей взрослыми. На основе качественного анализа данных было установлено, что соответствующий патологический тип воспитания, также личностная проблема родителя, которую он решает за счет ребенка, формирует определенный вид страха у ребенка. Было выявлено, что имеется взаимосвязь между видом детского страха и стилем воспитания в семье.

Аннотация. Бул макалада балдар коркунучтарынын жана ата-энелик тарбия стилинин өз ара байланыш көйгөйү каралган. Балдар коркунучтары түшүнүгү жана алардын түрлөрү каралып чыккан. Балдар коркунучтарынын үстөмдүк кылган түрлөрүн жана ата-энелик тарбия стилин изилдөө максатында балдар жана ата-энелер менен эксперименталдык изилдөө жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн негизинде үй-бүлөдө тарбиянын түрлөрү басымдуулук кылганы аныкталган: ашыкча санкциялар (жазалар), ашыкча талаптар-милдеттер жана тыюулар, ашыкча коргоо, балага талаптын жетишсиздиги-тыюу, тарбиялоо стилинин туруксуздугу жана гипокоргоо. Ошондой эле ата-энелердин басымдуу көпчүлүгү жеке көйгөйлөрүн баланын эсебинен чечет (ата-энелик сезим чөйрөсүн кеңейтүү, жубайлардын ортосундагы чыр-чатакты тарбия чөйрөсүнө алып келүү, ата-эненин билиминин белгисиздиги, балага

өзүнүн жагымсыз сапаттарын проекциялоо), ата-энелик сезимдердин өнүктөгөндүгү). Балдардын коркууларын изилдөөдө балдардын коркуулары басымдуу болуп компьютердик каармандар, ата-энелерден жана кээ бир адамдардан коркуу, жалгыздыктан коркуу, дарыгерлерден коркуу, кан, оору, жакындарынын өлүмү, караңгылык экендиги аныкталган.

Изилдөөдө биз балдардын коркуулары балдарды тарбиялап жаткан чоңдор менен болгон мамиленин өзгөчөлүктөрү менен аныкталат деген гипотеза жасадык. Маалыматтарды сапаттык талдоонун негизинде тарбиянын тиешелүү патологиялык түрү, ошондой эле ата-эненин ал баланын эсебинен чечкен жеке көйгөйү балада коркуунун белгилүү бир түрүн түзөөрү аныкталган. Балдар коркунучтарынын түрлөрү менен ата-энелик тарбия стилинин өз ара байланышы бар экени аныкталган.

Abstract. *This article examines the problem of the relationship between children's fears and the type of upbringing in the family. The concept of children's fears and their types is considered. An experimental study of children and parents was carried out to investigate the prevailing types of childhood fears and parenting style. Based on the study, it was revealed that the types of upbringing prevail in families: excessive sanctions (punishments), excessive demands-duties and prohibitions, overprotection, insufficiency of demands-prohibitions on the child, instability of the style of upbringing and hypoprotection. Also, the overwhelming majority of parents solve personal problems at the expense of the child (expanding the sphere of parental feelings, bringing the conflict between spouses into the sphere of upbringing, educational uncertainty of the parent, projection of their own undesirable qualities on the child, underdevelopment of parental feelings). The study of children's fears revealed that the predominant fears of children are computer characters, fear of parents and some people, fear of loneliness, fear of doctors, blood, pain, death of loved ones, darkness.*

In the study, we hypothesized that children's fears are determined by the characteristics of relationships with adults raising children. Based on a qualitative analysis of the data, it was found that the corresponding pathological type of upbringing, as well as the parent's personal problem, which he solves at the expense of the child, forms a certain type of fear in the child. It was revealed that there is a relationship between the type of child's fear and the style of upbringing in the family.

Ключевые слова: *детские страхи; семья; стиль воспитания; виды детских страхов; отношения с ребенком.*

Урунттуу сөздөр: *балдардын коркунучтары; үй-бүлө; тарбия стили; балдар коркунучтарынын түрлөрү; бала менен мамиле.*

Key words: *childhood fears; family; parenting style; types of children's fears; relationship with a child.*

Анализ многообразия эмоциональных трудностей у детей позволил авторам разработать классификацию детских страхов. Рассмотрим традиционную классификацию видов страха у детей (В.М. Астапов, Г.М. Бреслав, А.И. Захаров, В.В. Ковалев, В.В. Лебединский): 1. Возрастные страхи встречаются у эмоционально чувствительных детей как отражение особенностей их эмоционального и личностного развития. Возникают они, как правило, под действием следующих факторов [2]:

- наличие страхов у родителей, тревожность в отношениях с ребенком, избыточное предостережение от опасностей и изоляция от общения со сверстниками;
- большое количество запретов со стороны родителей или полное предоставление свободы ребенку;
- конфликтные отношения между родителями;

- эмоциональное заражение страхами от сверстников и взрослых;
- психические травмы типа испуга [1].

2. Невротические страхи характеризуются большей эмоциональной интенсивностью и напряженностью; длительным течением или постоянством; неблагоприятным влиянием на формирование характера и личности; взаимосвязью с другими невротическими расстройствами и переживаниями; избеганием объекта страха, а также всего нового и неизвестного; относительной трудностью устранения страхов. Невротические страхи могут быть результатом длительных и неразрешимых переживаний ребенка, внутреннего психологического конфликта [3].

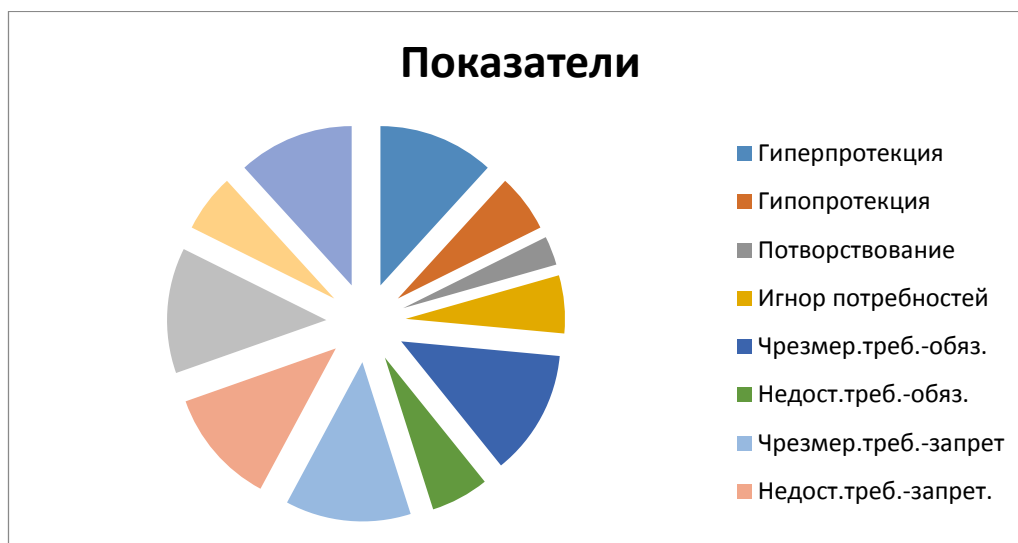
В общем виде страх условно делится на ситуационно и личностно обусловленный (А.И. Захаров, 1995). 3. Ситуационный страх возникает в необычной, крайне опасной или шокирующей обстановке (например, при стихийном бедствии, пожаре, наводнении, внезапном появлении собаки). Часто он появляется в результате психического заражения паникой в группе людей, тревожных предчувствий со стороны членов семьи, тяжелых испытаний, конфликтов и жизненных неудач. 4. Личностно обусловленный страх предопределен характером человека, например, его тревожной мнительностью, и способен появляться в новой обстановке или при контактах с незнакомыми людьми. Ситуационно и личностно обусловленные страхи часто смешиваются между собой в зависимости от опыта межличностных отношений [4].

Страх также бывает реальным и воображаемым, острым и хроническим (А.И. Захаров, А.М. Прихожан). 5. Реальный и острый страхи предопределены ситуацией, а воображаемый и хронический – особенностями личности. Острый страх обычно кратковременный и обратимый, не затрагивает глубоко ценностные ориентации ребенка, существенно не влияет на его характер, поведение и взаимоотношения с окружающими людьми [2].

С целью экспериментального изучения особенностей стиля воспитания в семье мы применили методику Эйдмиллера Э.Г. и Юстицкиса В.В. «Анализ семейных взаимоотношений» (АСВ) [5].

По методике мы опросили 12 матерей и 3 женщин, воспитывающих детей вместо матери. По показателям методики были получены следующие данные: 1. Гиперпротекция выявлена у 3 матерей (24 %); 2. Гипопротекция у двух женщин (12%); 3. Потворствование у одной матери (6%); 4. Игнорирование потребностей ребенка выявлено у 2 женщин (12 %); 5. Чрезмерность требований-обязанностей ребенка обнаружена у 4 матерей (26%); 6. Недостаточность требований-обязанностей ребенка у двух женщин (12%); 7. Чрезмерность требований-запретов у 4 матерей (26%); 8. Недостаточность требований-запретов к ребенку выявлена у 3 матерей (24 %); 9. Строгость санкций (наказаний) за нарушение требований ребенком выявлена у 4 матерей (26%); 10. Минимальность санкций у 2 матерей (12%); 11. Неустойчивость стиля воспитания у 3 матерей (24 %). Наглядные результаты можно увидеть на следующей диаграмме:

Рисунок 1. Результаты опроса матерей и их заменяющих лиц по методике АСВ

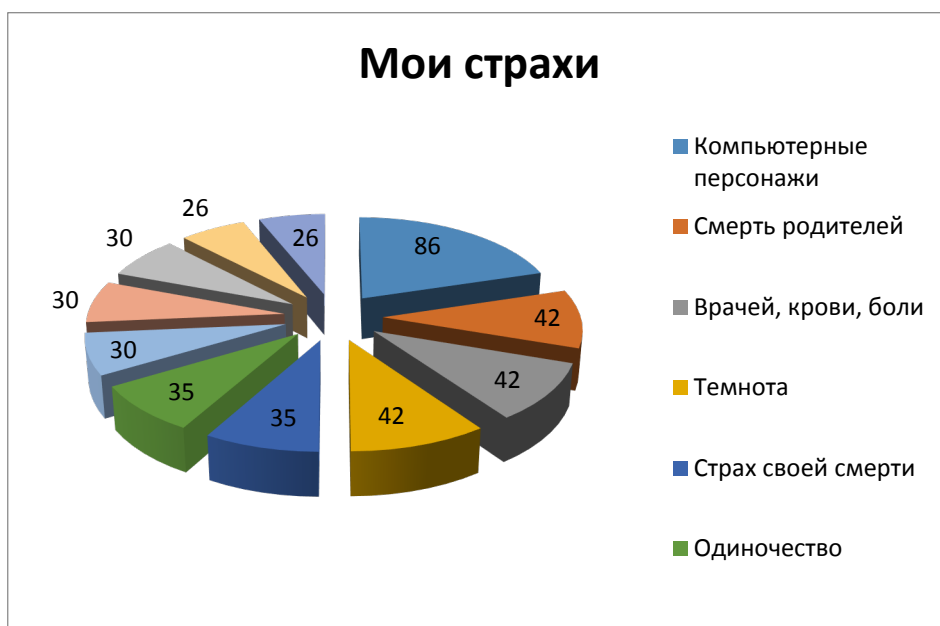
Как следует из диаграммы, наиболее преобладают следующие патологические типы воспитания, как: чрезмерность требований-запретов, чрезмерность требований-обязанностей ребенка, строгость санкций (наказаний) за нарушение требований ребенком – у 4 матерей, затем недостаточность требований-запретов к ребенку, гиперпротекция, неустойчивость стиля воспитания - у 3 матерей; гипопротекция и минимальность санкций у 2 женщин. 2 женщины, которые воспитывают испытуемых детей вместо матери, проявили тип патологического воспитания: гипопротекцию и недостаточность требований-обязанностей ребенка.

На основе исследования было выявлено, что в семьях преобладают типы воспитания: чрезмерность санкций(наказаний), чрезмерность требований-обязанностей и запретов, гиперпротекция, недостаточность требований-запретов к ребенку, неустойчивость стиля воспитания и гипопротекция. Также преобладающее большинство родителей решают личностные проблемы за счет ребенка (вынесение конфликта между супругами в сферу воспитания, расширение сферы родительских чувств, воспитательная неуверенность родителя, проекция на ребенка собственных нежелательных качеств, неразвитость родительских чувств).

По проективной методике А. И. Захарова «Мои страхи» сначала была проведена индивидуальная беседа, в ходе которой выяснялось, боится ли ребенок одиночества, нападения на него бандитов, болезней, своей смерти, смерти своих родителей, некоторых людей, сказочных героев, наказания. Пугает ли его темнота, животные, транспорт, стихия, высота, глубина, вода, огонь, врачи, кровь? Составив список страхов каждого ребенка, было дано задание нарисовать их. Результаты рисунков по методике были сгруппированы следующим образом:

1. Компьютерные персонажи (Момо, бабушка Гренни, Аниматроники, Чаки, персонажи школы Монстров, учитель Балди) – 17 детей (86 %);
2. Смерть родителей – 10 детей (45 %);
3. Врачей, крови, боли - 9 детей (42%);
4. Темнота- 9 детей (42%);
5. Страх своей смерти- 5 детей (35%);
6. Одиночество- 5 детей (35%);

7. Страх некоторых людей – 4 детей (30 %);
8. Наказания - 4 детей (30 %);
9. Животных- 4 детей (30 %);
10. Стихии, высоты, глубины, воды, огня- 3 детей (26%);
11. Учителей- 3 детей (26%);
12. Транспорт, баба-Яга, Змей Горыныч, Кощей Бессмертный – 0%.

Рисунок 2. Данные проективной методики А. И. Захарова «Мои страхи»

Анализ полученных данных показывает, что ведущие страхи современных детей видоизменились: теперь почти все дети боятся компьютерных персонажей, а сказочных персонажей (баба-Яга, Змей Горыныч, Кощей Бессмертный), которых боялись их родители, теперь не боится ни один ребенок. Также это говорит о том, что дети слишком много времени проводят за компьютерами, что является одной из больших современных социальных проблем. После компьютерных страхов, преобладающими страхами выступили смерть родителей и страх врачей, крови, боли, затем страх темноты, страх своей смерти, одиночества.

Для изучения взаимосвязи особенностей стиля воспитания и детских страхов мы провели качественный анализ полученных данных. В семьях детей, у которых страх некоторых людей, в частности родственников (двое боятся отцов, один боится бабушки, один старшего брата) и страх наказания, применяется тип патологического воспитания «Чрезмерность требований-обязанностей ребенка, чрезмерность требований-запретов и строгость санкций». У матери, потерявшей первого ребенка и применяющей тип воспитания «Потворствование» и личностную проблему «Фобия утраты» ребенок испытывает страх своей смерти. У взрослых, испытывающих личностную проблему «Вынесение конфликта между супругами в сферу воспитания» дети испытывают страх одиночества и 2 детей, воспитываемых другими женщинами, заменяющими мать, демонстрируют этот же страх.

Мы поставили цель исследовать взаимосвязь типа патологического воспитания в семье и особенностей детских страхов. На основе исследования было выявлено, что в семьях преобладают типы воспитания: чрезмерность санкций (наказаний), чрезмерность требований-обязанностей и запретов, гиперпротекция, недостаточность требований-запретов к ребенку, неустойчивость стиля воспитания и гипопротекция. Также преобладающее большинство родителей решают личностные проблемы за счет ребенка (расширение сферы родительских чувств, вынесение конфликта между супругами в сферу воспитания воспитательная неуверенность родителя, проекция на ребенка собственных нежелательных качеств, неразвитость родительских чувств). Исследование детских страхов выявило, что преобладающими страхами детей являются компьютерные персонажи, страх родителей и некоторых людей, страх одиночества, страх врачей, крови, боли, смерти близких, темноты.

Мы выдвинули в исследовании гипотезу о том, что страхи детей определяются особенностями отношений с воспитывающими детей взрослыми. На основе качественного анализа данных было установлено, что соответствующий патологический тип воспитания, также личностная проблема родителя, которую он решает за счет ребенка, формирует определенный вид страха у ребенка. Таким образом, гипотеза нашего исследования о взаимосвязи детских страхов и стилей воспитания в семье подтвердилась.

Только забота, любовь и нежность к ребенку, развитие и укрепление его физической и нравственной силы поможет ребенку в борьбе с преодолением и предупреждением возникновения страхов.

Таким образом, можно с уверенностью утверждать, что базой и фундаментом психического здоровья и эмоционального благополучия детей, залогом их спокойного детства является на первом месте правильное воспитание в семье.

Список использованных источников:

1. Ильин Е.П. Психология страха. – СПб.: Мастера психологии, 2017. – 252 с.
2. Кузьмина М. Детский невроз страха. – М.: Педагогическое общество России, 2011. – 208 с.
3. Оклендер В. Окна в мир ребёнка. – М.: ЭКСМО – Пресс, 1997. – 300 с.
4. Тищенко Н.Д. Семейное воспитание как естественная и социальная адаптация человека // Проблема соотношения естественного и социального в обществе и человеке. 2011, № 2. – С. 110-126.
5. Шнейдер Л.Б. Основы семейной психологии. – М.: «МОДЭК», 2005. – 928 с.

Рецензент: Рахимова Ж.Т. – кандидат педагогических наук, доцент КГУ им. И.Арабаева

УДК: 159.99+398.2

Наралиева Б. К.
Ж.Баласагын атындагы КУУ /
КНУ им Ж.Баласагына
Naralievа В. К.
J. Balasagun KNU

“Манас” эпосундагы келишпестиктин чечилишинин өзгөчө ыкмалары
Специфические способы разрешение конфликтов в эпосе “Манас”
Specific methods of conflict resolution in the epic “Manas”

Аннотация. *Келишпестиктин табияты “Манас” эпосунда ар түрдүү мазмунда чагылдырылган. Кыргыздардын турмушунда келишпестик кадимки жай турмуштагыдай бат бат кезигип турган нормалдуу кубулуш болгон. Кыргыз элинин аң сезиминде келишпестик кыйратуучу, талап тоноочу, зордук - зомбулук иш чара катары эле эмес, жаратуучулук, бириктирүүчүлүк, мүнөздө да кабыл алынган. Кыргыздар келишпестикти натыйжалуу чечүү максатында атайын спецификалык ыкма катарында сөздүн керемет күчүн пайдаланышкан.*

Аннотация. *В эпосе “Манас” конфликт отражен в различном содержании. В жизни кыргызов конфликт был социально-нормальным явлением и встречался в ней довольно часто. В сознании кыргызов конфликт воспринимался не только в разрушительном, деструктивном и насильственном характере, но и имел конструктивное, объединяющее начало. При разрешении конфликта, кыргызы использовали особые специфические навыки переговоров, путем применения силы слова.*

Abstract. *The nature of the conflict in the epos of «Manas» is reflected in various contents. In the life of the Kyrgyz people, the conflict was a socially normal phenomenon and met quite often in it in Kyrgyz consciousness, the conflict was perceived not only in a destructive, destructive and violent nature, but also had a constructive, unifying beginning. In resolving the conflict, the Kyrgyz used special specific negotiation skills by using the power of words.*

Урунттуу сөздөр: *келишпестик, кыйратуучулук, талап тоноочулук, зордук, зомбулук, жаратуучулук, бириктирүүчүлүк, сөз керемети.*

Ключевые слова: *конфликт, разрушение, деструктивное, конструктивное, навык, специфика, переговоры, способ разрешения.*

Keywords: *Conflict, destruction, destructive, constructive, skill, specificity, negotiations, resolution method.*

“Манас” эпосу – кыргыз элинин улуттук энциклопедиясы. Кыргыз элинин турмушунда “Манас” эпосу жана манасчы А.Э.Измайлов белгилеп кеткендей [1] өз мезгилинде кыргыз жаштарына алар билбеген театрдын, барууга тыюу салган мектептин, колдо жок китептин ордун толуктаган.

“Манас” эпосу тарыхый зор мааниге ээ болуу менен бирге кыргыз элинин маданиятын этностук өзгөчөлүктөрүн таанууга, андоого багытталган көркөм мурас. Эпос боюнча психологиялык изилдөөгө багыт алуу адам баласынын өзүн өзү андоосуна, өз мүмкүнчүлүктөрүн ачууга, өзүн кайрадан жаратууга жаныдан мүмкүнчүлүк ачат. “Бүгүнкү илим ачкан жүрүм турумдагы мыйзам ченемдүүлүктөр бул

тарыхый эпосто эбак эле чагылдырылганы эми гана белгилүү болуп олтурат” [2]. Кыргыз элинин улуту, маданияты, этикасы, мамлекети, руханий байлыгы жөнүндөгү терен ойлорду, эркиндик, сүйүү, бийлик, зордук зомбулук, өлүм, өмүр тууралуу түшүнүктөрүн түп тамырынан байкап изилдөө салууга, социалдык психологиялык аспектиде түшүнүүгө мүмкүнчүлүк жараткан уникалдуу көркөм чыгарма.

Бул тарыхый дастанда конфликттер баталдык сценаларда гана эмес, баарыдан мурда мүнөздөрдүн, идеялардын жана максаттардын кагылышынан айкын көрүнөт. Эпосто бийлик алуунун, аны кармап калуунун же кулатуунун ар түрдүү айла-амалдары баяндалат. Ушундан улам бийликке руханий жана психологиялык кубулуштардын системасы катары мамиле жасалат да, адамдын өкүмчүлдүгү, кыйраткыч күчү, ошондой эле анын эрки менен эмоциясынан жаралган нравалык ой толгоолору, дарамети сүрөттөлөт. Эпостун өзгөчөлүгү адамдын өткүр потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн көп кырдуулугу менен ар тараптуулугунун терең чагылдырылгандыгында. Адамдын активдүүлүгү катаал, кыйраткыч, ошондой эле жараткыч, бириктиргич мүнөздө да болушу мүмкүн экенин айгинелейт.

Эпосто кезиккен кандай гана келишпестик болбосун эң биринчиден келишпестик кыргыздардын турмушунда кадимки жай турмуштагыдай бат бат кезигип турган нормалдуу кубулуш болгонуна күбө болобуз. Кыргыз эли жоого торолгон, жоокер калк болгон: “Эл четине жоо келсе жан аяган жигитпи”- деп кылчайбай жоого аттанган эл, жатып өлгөнчө атып өлгөн эл болгон. Кыргыздардын турмушундагы келишпестиктин мындай нормалдуу кубулуштугу “Манас” эпосунда психология илиминде белгилүү болгон келишпестиктин бардык типтери менен түрлөрүнүн болушун шарттайт жана аларды биз толугу менен “Манас” эпосунан кезиктире алабыз.

Конфликттердин психология илиминде белгилүү болгон түрлөрү менен типтерин эпосто кенири кезиктирүүгө болот. Алардын биринчиси – инсандын өз ара ички конфликти. Бай Жакыптын жан дүйнөсүндөгү карама каршы күчтөрдүн кагылыштарын, каалоо менен реалдуулуктун дал келбестигин кеңири кезиктиребиз. Чыйырдынын ички конфликти, Алманбеттин ички конфликти. Чыгармада бир эле каармандын жан-дүйнөсүндө дарамети бирдей, бирок багыты боюнча карама-каршы күчтөрдүн кагылыштары арбын учурайт. Мисалы Бакай менен Манастын жана анын жары Каныкейдин, ошондой эле башка каармандардын кайгы-кубанычтарына күбө. Экинчиси – инсандардын ар түрдүү максаттарды көздөгөн эки же андан ашык адамдардын ортосундагы конфликт (Манас – Коңурбай, Манас – Нескара, Алмамбет – Шыпжандар, Семетей – Күлчоро, Кошой – Жолой). Манас менен хан Жакып, ата менен баланын ортосундагы келишпестик-муундар ортосундагы конфликт (Манас менен Коңурбай, Манас менен Көчкү, Манас менен Нескара, ж.б).

Адатта алар өз ара байланышта болуп, ал максаттарды ишке ашырууга аракеттенишет. Ырас, касташкан тараптардын алдында бир гана максат болот.

Эпосто конфликттин үчүнчү түрү – топтордун арасындагы конфликт. Мында карама каршы жактагы топтор (Чынжуу кандын эли – Ногой уруусу, Алооке кандын эли – мусулман, Музбурчактын эли – кокчо). Топтордун ортосундагы конфликт: кытайлар менен кыргыздардын ортосундагы конфликт; Эсенкандын жоокерлери менен кыргыздардын ортосундагы конфликт (Манасты кармап келүүгө Жолой менен Донгону баш кылып аткарганы), (Алоокенин Каракан өлгөндөн кийин кыргыздарды кырганы) ж.б.

“Манас” эпосундагы келишпестиктин табиятын изилдөө Саякбай Каралаевдин варианты боюнча жүргүзүлдү. Эпосту изилдөөдө төмөнкү болжолдоолорго жооп берүүгө аракет жасалды:

1. Келишпестик кыргыздардын ан сезиминде кыйратуучу, талап тоноочу, зордук -зомбулук иш чара катары эле эмес, келишпестик жаратуучулук, бириктирүүчүлүк, мүнөздө кенири колдонулуп келген .

2. Кыргыздар келишпестиктерди натыйжалуу чечүү максатында атайын спецификалык ыкма катарында сөздүн керемет күчүн пайдаланышкан.

Жалпысынан “Манас” эпосунун С.Каралаевдин варианты боюнча келишпестиктерди сандык жактан анализделгенде ачык айкын келишпестик деп таанылган жыйырма алты келишпестик катталды .

Алар төмөнкүлөр:

Алтайда болгон окуялар:

1. Алоокенин кыргыздарды кырганы (кыргыздардын көргөн кордугу).
2. Жакыптын балам жок деп сыздаган ички жан дүйнөсүнүн боздоп кайгыруусу.
3. Чыйырдынын ички капалыгы.
4. Манастын бала кездеги кара калмак мажнундун 80 баласы менен болгон чыр чатагы (топтогу келишпестик, инсандар аралык келишпестик, улуттар аралык чатакташуу).
5. Манастын бала кезде калмактын Жырынта чалы менен болгон чыр чатагы (келишпестик оттук суроодон башталат-чечүүгө да чырды баштоого да сөз себепкер).
6. Калмактын ханы Көчкү (Донгу) менен болгон келишпестик (териториялдык согуш согушту 700 кол менен Көчкү баштап келет, бир тараптуу Манастын жениши менен аяктайт).
7. Манас менен калмактын ханы Эсенкандын ортосундагы келишпестик.
8. Айкожо уулу Билерик менен Нескаранын ортосундагы келишпестик.
9. Эсенкандын буйругу менен Манасты кармап келүүгө багыт алган Жолойдун Куттубий менен болгон согушу.
10. Манас менен Жолойдун ортосундагы келишпестик.
11. Манастын кытайлар менен болгон согушунда Кошой жоокерлери менен келип кошулуп Эсенкандын жеңилиши (Коңурбайды даярдоо жүрөт).
12. Манастын эли журту менен Таласка көчүп келгендеги окуялар.
13. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Бай Жакып дүйнө мүлктү чачтың деп жанжал салса таарынган Манас аштык айдап дыйканчылык кылат).
14. Манас менен Алоокенин согушу (Алооке Самарканд, Маргеланды, Букарды басып элди эзип ээлеп турган Алоокени өлтүрүп мал мүлкүн камчыга ченеп бөлүштүрүү үчүн кан Кошойду чакыртат, ак бээни союп Манасты хан көтөрөт).
15. Манас 40 чоросу менен Жаналы, Карач хандарды басып алган согуш (элдешүүгө Бакайга Корпоянды тартуу кылат).
16. Чубактын (али Манаска чоро боло элек) Букарга кол салуусу, Каныкейдин куугунтукка алынышы.
17. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Ажыбай Букарга куда түшүп мал мүлк алып бар дегенден чыгат).
18. Манас менен Каныкейдин ортосундагы чатак (Кумайыкты күйпүл күчүк кылдың деп эки кабыргасын сындыра тебет).
19. Сыргак баш болгон Он эки хандын Үйрүлмөнүн сазына биригип Манаска каршы баш көтөрөбүз деп акырын өздөрүнчө кеңешиши Бакайдын Ажыбайдын кеңеши менен 12 хандын, жана бардык күчтү Бээжинге карата буруу.
20. Кыргыз чалдын кутумдугунан чыккан келишпестиктер (Каныкейге Чубак ойнош деп, Чубакка Алманбет Сыргак чалгынга сен барбай алар кетти деп).

-
-
21. Алманбет менен Чубактын ортосундагы чатак (Сарала аттын талашы, чалгынга барбай калган күйүт үчүн Алманбеттин кытай экенин бетке салышы).
  22. Алманбеттин ички келишпестиги.
  23. Алманбеттин атасы Азиз хан, Каканчы хан менен болгон келишпестиги.
  24. Алманбеттин казак ханы Көкчө менен болгон чабышы.
  25. Алманбеттин жалгыз көздүү Бээжин баатыры чоң Малгун менен болгон согушу.
  26. Чон казат.
  27. Манас Бээжинге такка олтургандагы кыргыздардын бий чыкмаларынын ич ара келишпестиги.

Аталган келишпестиктерди конфликттин түрлөрү боюнча топторго бөлүштүрө турган болсок.

Инсандын жан дүйнөсү менен байланышкан келишпестиктер:

1. Жакыптын балам жок деп сыздаган ички жан дүйнөсүнүн боздоп кайгыруусу.
2. Чыйырдынын ички капалыгы.
3. Алманбеттин ички күйүтү, келишпестиги.

Инсандар аралык келишпестиктер:

1. Манастын бала кезде калмактын Жырынта чалы менен болгон чыр чатагы (келишпестик оттук суроодон башталат-чечүүгө да чырды баштоого да сөз себепкер).
2. Манас менен калмактын ханы Эсенкандын ортосундагы келишпестик.
3. Айкожо уулу Билерик менен Нескаранын ортосундагы келишпестик.
4. Манас менен Жолойдун ортосундагы келишпестик.
5. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Бай Жакып дүйнө мүлктү чачтын деп жанжал салса таарынган Манас аштык айдап дыйканчылык кылат).
6. Чубактын (али Манаска чоро боло элек) Букарга кол салуусу Каныкейдин куугунтукка алынышы.
7. Манас менен Жакыптын ортосундагы келишпестик (Ажыбай Букарга куда түшүп мал мүлк алып бар дегенден чыгат).
8. Манас менен Каныкейдин ортосундагы чатак (Кумайыкты күйпүл күчүк кылдың деп эки кабыргасын сындыра тебет).
9. Алманбет менен Чубактын ортосундагы чатак (Сарала аттын талашы, чалгынга барбай калган күйүт үчүн Алманбеттин кытай экенин бетке салышы).
10. Алманбеттин атасы Азиз хан, Каканчы хан менен болгон келишпестиги.
11. Алманбеттин казак ханы Көкчө менен болгон чабышы.
12. Алманбеттин жалгыз көздүү Бээжин баатыры чоң Малгун менен болгон согушу.

Топтордун ортосундагы келишпестиктер:

Бир инсан менен топтун ортосундагы келишпестиктер:

1. Алоокенин кыргыздарды кырганы (кыргыздардын көргөн кордугу)
2. Манастын бала кездеги кара калмак мажнундун 80 баласы менен болгон чыр чатагы (топтогу келишпестик, инсандар аралык келишпестик, улуттар аралык чатакташуу).
3. Кыргыз чалдын кутумдугунан чыккан келишпестиктер (Каныкейге Чубак ойнош деп, Чубакка Алманбет Сыргак чалгынга сен барбай алар кетти деп).

Топ менен топтун ортосундагы келишпестиктер:

1. Калмактын ханы Кочку (Донгу) менен болгон келишпестик (териториялдык согуш согушту 700 кол менен Кочку баштап келет, бир тараптуу Манастын жениши менен аяктайт)
2. Эсенкандын буйругу менен Манасты кармап келүүгө багыт алган Жолойдун Кутубий менен болгон согушу.

3. Манастын кытайлар менен болгон согушунда Кошой жоокерлери менен келип кошулуп Эсенкандын женилиши (Конурбайды даярдоо жүрөт).
4. Манас менен Алоокенин согушу (Алооке Самарканд Маргеланды Букарды басып элди эзип ээлеп турган Алоокени өлтүрүп мал мүлкүн камчыга ченеп бөлүштүрүү үчүн кан Кошойду чакыртып, ак бээни союп Манасты хан көтөрөт).
5. Манас 40 чоросу менен Жаналы, Карач хандарды басып алган согуш (элдешүүгө Бакайга Корпоянды тартуу кылат).
6. Сыргак баш болгон Он эки хандын Үйрүлмөнүн сазына биригип Манаска каршы баш көтөрөбүз деп акырын өздөрүнчө кенешиши Бакайдын Ажыбайдын кенеши менен 12 хандын, жана бардык күчтү Бээжинге карата буруу
7. Чон казат.
8. Манас Бээжинге такка олтургандагы кыргыздардын бий чыкмаларынын ич ара чыр чатагы.

Бул жогоруда саналган келишпестиктердин ар биринен ачык эле пикирлердин дал келишпегендигинен карама каршылыктын, биполярдуулуктун белгилерин байкайбыз.

Келишпестиктин себептери:

Манас эпосундагы келишпестиктерди анализдөөдөн кийин келишпестиктин себептерин кыргыздардын аң сезимине туура келгендей кылып төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

1. Жер басып алууга негизделген келишпестиктер (территорияны кеңейтүү максатында коңшу жерлерди жана башка мамлекеттерди басып алуу).
2. Олжо алууга негизделген келишпестиктер - жылкы тийүү - (сулуу кыз, күлүк ат, мал мүлк тартып алууга негизделген).
3. Ата менен баланын ортосундагы келишпестиктер:
  - Жакып менен Манастын ортосундагы келишпестик - эгоизмге негизделген.
  - Азиз хан менен Алманбеттин ортосундагы келишпестик- диндик көз карашка негизделген.
4. Кыз менен жигиттин ортосундагы келишпестиктер (элдик үрп адат салтты сактоого таянган).
5. Уруулар, хандыктар ортосундагы келишпестик (бийликке ээ болуу максатында).
6. Улуттар ортосундагы келишпестиктер (кыргыздар менен кытайлар ортосундагы келишпестик).

Психология илиминин тили менен алганда жогорудагы келишпестиктердин себептерин төмөнкүчө аныктоого мүмкүн :

1. Социалдык-саясий жана экономикалык себептер - мамлекеттеги социалдык - саясий жана экономикалык абал менен байланыштуу (жер басып алуу, жылкы тийүү, мал мүлк, бар болгон байлык баалуулуктарын тартып алуу).
2. Социалдык-демографиялык себептер - адамдардын жыныстык, жаштык өзгөчөлүктөрүн жана кайсы этникалык топко тиешелүү экендигин чагылдырат-кыргыздар (мусулмандар) менен кытайлардын ортосундагы келишпестик.
3. Социалдык-психологиялык себептер - социалдык топтогу карым катнаш, топтук мотив, коллективдүү пикир, көңүл сыяктуу социалдык- психологиялык кубулуштарды чагылдырат.
4. Индивидуалдык-психологиялык себептер - адамдын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат (ата менен баланын, кыз менен жигиттин ортосундагы келишпестиктер).

Кыргыз элинин башынан кечирген тарыхын “Манас” эпосу боюнча анализдөөгө алганда келишпестиктин төмөнкүдөй түрлөрүн аныктоого болот экен:

1. жылкы тийүү;
2. жер басып алуу (мал мүлктү, асыл баалуулуктарды тартып алуу);
3. уруулар ортосундагы келишпестиктер;
4. улуттар ортосундагы келишпестиктер.

Кыргыздар келишпестиктерди натыйжалуу чечүү максатында атайын спецификалык ыкма катарында сөздүн керемет күчүн пайдаланышкан.

“Манас” эпосундагы келишпестикти изилдөө методу көп кырдуу жана бирдиктүү ыкманы талап кылат. Кыргыз эли жоого төрөлүп, жоокер калк болгон: “Эл четине жоо келсе жан аяган жигитпи”- деп кылчайбай жоого аттанган эл, жатып өлгөнчө атып өлгөн эл. Кыргыздардын турмушундагы келишпестиктин мындай нормалдуу кубулуштугу психология илиминде белгилүү болгон келишпестиктин бардык типтери менен түрлөрүнүн болушун шарттайт.

Кыргыз эли акылман, айкөл, сабырдуу эл болгон. Эч убакта кырдаалды ырбаган чыр ситуацияга көтөрүп олтурбай, ал конфликттик кырдаалдардын алгачкы учурунда акылдуулук, сабырдуулук менен “ийри олтуруп түз чечишип” келген эл болгон. “Кенешип кескен бармак оорубайт”, “Оң колуңдун ачуусун сол колуң менен бас”, “Атанды өлтүргөнгө эненди алып бер” деген түшүнүктү акылга сыйдырган толеранттуу, кечиримдүү, сабырдуу эл болгон. Карынын сөзүн капка салып, улууга урмат кичүүгө ызаат көрсөтүп келген эл болгон. Кыргыздарда айтылган сөз атылган ок менен барабар болгон. (Сөз куш эмес, ооздон чыкса карматпайт). Сөздүн күчүнө, улуулугуна, уулуулугуна, таттуулугуна баа берген эл болгон. Кепке маани берип келген эл сөздүн таамай айтып, кара кылды как жарып калыстык менен маселе чечип келген, сөзгө сынган, сөздү барктаган эл болгон. Бекеринен башталуунун башаты сөз болгон деп айтылбайт (В начале было слова). Сөздүн мындай касиетин байкаган элибиз, баш кесмек бар тил кесмек жок деп тилге, сөз айтууга кеңири мүмкүнчүлүк берген. Сөз кыргыздарды доодон да, жоодон да куткарып келген. Ар бир сөз берметтерин шурудай жипке тизип, өз маанисинде терең чагылдырып, бийик деңгээлде таасын таамай, так айтуу бул хан Бакайдын, Ажыбай баатырдын өзгөчөлүгү болгон.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Измайлов А.Э. Народная педагогика Средней Азии и Казахстана. – М.,1991.
2. Гришина Н. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000.

Рецензент: Тиллебаев С.А. - филология илиминин доктору, профессор, манас таануучу

УДК: 159.9.075

Ыбыкеева Э.О., Абдыжалиева А.С., Аманкулова З.Ш.

КГМИПнПК им. С. Даниярова

Ыбыкеева Э.О., Абдыжалиева А.С., Аманкулова З.Ш.

С.Данияров атындагы КУМДКЖИ

Ybykeeva E.O., Abdyzhalieva A.S., Amankulova Z.Sh.

S. Daniyarov KSMITPD

Ниязова Ж.К.

КНУ им. Ж. Баласагына /

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Niyazova Zh.K.

J. Balasagyn KNU

**Исследование особенностей формирования синдрома «эмоционального выгорания» (СЭВ) сестринского персонала в период пандемии COVID-19
COVID-19 пандемиясынын учурунда медайымдык кызматкерлердин
«эмоционалдык күйүп кетүү» синдромунун (ЭКС) калыптануу
өзгөчөлүктөрүн изилдөө
Study of the peculiarities of the formation of the syndrome of «emotional
burnout» (SEB) of nursing staff during the COVID-19 pandemic**

***Аннотация.** В данной статье представлены результаты исследования особенностей формирования синдрома «эмоционального выгорания» сестринского персонала больниц города Бишкек в период пандемии COVID -19. Исследуемая проблема имеет большую актуальность и практическую значимость. Авторами разработана и апробирована программа обучения сестринского персонала и менеджеров сестринского дела. В статье даны рекомендации по психологическому сопровождению сестринского персонала.*

***Аннотация.** Бул макалада COVID-19 пандемиясынын учурунда Бишкек шаарындагы ооруканалардын медайымдарынын “эмоционалдык күйүп кетүү” синдромунун калыптануу өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн натыйжалары көрсөтүлгөн. Изилденип жаткан көйгөй зор актуалдуулук жана практикалык мааниге ээ. Авторлор медайымдык кызматкерлер жана медайымдык иштин менеджерлери үчүн окуу программасын иштеп чыгышкан жана сыноодон өткөрүшкөн, Макалада медайымдык кызматкерлерге психологиялык колдоо көрсөтүү боюнча сунуштар камтылган.*

***Abstract.** This article presents the results of a study of the features of the formation of the “emotional burnout” syndrome of nursing staff in hospitals in Bishkek during the COVID-19 pandemic. The problem under study is of great relevance and practical importance. The authors have developed and tested a training program for nursing staff and nursing managers. The article contains recommendations for psychological support of nursing staff.*

***Ключевые слова:** синдром «эмоционального выгорания»; профессиональный стресс; профессиональные деформации; сестринский персонал; профилактика профессионального выгорания; профессиональное долголетие; COVID- 19.*

Урунттуу сөздөр: «эмоционалдык күйүп кетүү» синдрому; кесиптик стресс; кесиптик деформациялар; медайымдык кызматкерлер; кесиптик күйүп кетүүнү алдын алуу; кесиптик узак жашоо; COVID-19.

Keywords: «burnout» syndrome; professional stress; professional deformations; nursing staff; prevention of professional burnout; professional longevity; COVID - 19.

Синдром «эмоционального выгорания» у представителей профессий типа «человек-человек» уже давно и широко исследуется в психологической науке. Особую актуальность эта проблема приобрела для медицинских работников в связи с пандемией COVID-19. Последние исследования в области психического здоровья медицинских работников указывают на многократно возросшую психологическую нагрузку, что в свою очередь не могло не сказаться на состоянии их психического здоровья: депрессивные состояния, повышенная тревога и бессонница.

Из-за скорости распространения пандемии COVID-19 некоторые медицинские работники подверглись заражению, у многих в конечном итоге развилась тяжелая форма заболевания. Этот факт также приводит к чувству неуверенности, которое многократно увеличивает напряжение в работе сестринского персонала, непосредственно участвующего в уходе за пациентами.

В связи со сложной эпидемиологической ситуацией преподавателями кафедры менеджмент в сестринском деле с курсом узкоспециализированных дисциплин Кыргызского государственного медицинского института переподготовки и повышения квалификации им. С.Б. Даниярова было проведено исследование основных факторов возникновения СЭВ и разработана программа психологического сопровождения сестринского персонала больниц города Бишкек.

В рамках данной работы был проведен мониторинг состояния сестринского персонала, по результатам которого была разработана программа обучения для проведения групповых занятий по развитию навыков преодоления стрессов на рабочем месте. Количество участников составило 27 человек.

Всего было проведено 8 занятий: по 4 занятия (1,5 часа продолжительностью) для двух групп. Программа включала в себя теоретическую часть (природа стресса, причины стресса, пути преодоления стресса) и практические сессии тренинга, которые были посвящены пониманию и отработке навыков управления стрессом (мышечной, ментальной, эмоциональной релаксации и др.).

В ходе исследования были использованы анкета, психодиагностические методики, направленные на выявление стресс-факторов профессиональной деятельности, уровня эмоционального выгорания.

Стресс-факторы профессиональной деятельности [1].

Главными причинами стресса, по мнению участников, стали: страх заражения болезнью, страх распространения инфекции среди членов семьи, недостаток средств индивидуальной защиты, а также нехватка психологических знаний при уходе за пациентами в более тяжелом состоянии. Эти стрессоры, связанные с работой, отражают реальные физические и эмоциональные риски, с которыми сталкиваются специалисты на переднем крае.

По итогам теста на выявление факторов стресса наиболее значимыми стали:

Таблица 1. Анализ стресс-факторов профессиональной деятельности

Факторы стресса	Первая группа (N=15)	Вторая группа (N=12)	Общие данные
Эмоционально напряженная ситуация деятельности, раздражительность коллег и пациентов	82%	75%	78,5%
Низкая мотивация сотрудников к деятельности	51%	58%	54,5%
Неудовлетворительная оплата труда, оценка труда, оценка личностных качеств	41,6%	50%	45,8%
Неудовлетворительные условия труда, связанные с вентиляцией, личным рабочим местом, температурным режимом и др.	17%	33%	25%
Недостаток средств труда (расходных материалов)	24%	16%	20%
Чрезмерная перегруженность рабочими действиями и обязанностями	20%	11%	15,5%

Выше приведены основные стресс-факторы, которые выделили участники. И это не удивительно, так как карантинные меры требуют от персонала полной мобилизации.

Результаты теста на выявление синдрома эмоционального выгорания показали, что уровень этого синдрома у участников тренинга находится на среднем уровне:

Таблица 2. Исследование степени синдрома эмоционального выгорания [1].

Шкалы	Первая группа (N=15)	Вторая группа (N=12)	Общие данные
Эмоциональное истощение	17,91-средний уровень	18,57- средний уровень	18,24- средний уровень
Деперсонализация	8,39- средний уровень	10,42-средний уровень (пограничный с высоким уровнем)	9,4 - средний уровень
Редукция личностных достижений	34,5 –средний уровень (стадия формирования)	32,7 – средний уровень (стадия формирования)	33,6 – средний уровень (стадия формирования)

Синдром «эмоционального выгорания» развивается под влиянием различных производственных и организационных стрессов, возникающих в процессе профессиональной деятельности специалиста. Нарушения, возникающие в организме человека в процессе его профессиональной деятельности, приводят к формирования указанного синдрома и характеризуются как продолжительный стресс. Состояние работника характеризуется следующими симптомами: эмоциональное истощение, деперсонализация, снижение работоспособности.

Клинические симптомы СЭВ, так же, как и стресса неспецифичны и включают в себя общую астенизацию, головные боли, изменение пищевого поведения, нарушение

сна, раздражительность, эмоциональную нестабильность и ухудшением качества общения с пациентами и коллегами.

Термин «выгорание» был предложен американским психиатром Х. Фреденбергером в 70-х годах прошлого века. К числу выгоревших можно было отнести относительно здоровых людей, представителей помогающих профессий, которым по роду службы приходилось находиться в длительном эмоционально напряженном и тесном взаимодействии с пациентами (клиентами).

Не смотря на различия в определениях понятия «выгорание», большинство исследователей сходятся во мнении, что исследуемый синдром рассматривается как длительная стрессовая реакция организма, формирующейся под влиянием профессиональных требований и может приводить не только к профессиональным деформациям, но идти далее по пути соматизации.

Многочисленные результаты последних исследований синдрома показали, что его симптоматика выходит за рамки только лишь психологического компонента. Исследователи все больше связывают синдром с психосоматическим самочувствием, соотнося его с состоянием предболезни.

Из результатов исследований американских ученых Маслаш и Джексона следует, что СЭВ представляет собой трехмерный конструкт, включающий в себя: эмоциональное истощение, деперсонализацию и редуцирование личных достижений [3]:

Эмоциональное истощение, проявляющееся в переживаниях сниженного эмоционального фона или в его перенасыщении.

Деперсонализация проявляется в деформации отношений с окружающими и приводящая либо к повышению зависимости от них, либо в формировании негативных, циничных, агрессивных установок и чувств по отношению к реципиентам: коллегам, и др.

Редуцирование личных достижений может проявляться либо в тенденции к негативному оцениванию себя и своих профессиональных достижений, и успехов, негативизме относительно служебных достоинств и возможностей, либо в редуцировании собственного достоинства и обязанностей по отношению к другим, снятии с себя ответственности и перекладывании ее на других [3].

Авторы другого подхода Д. Дирендронк, В Шауфели, Х. Сиксма выявили, что в качестве специфических условий формирования синдрома выступают чувство несправедливости и социальная незащищенность работника и свели его к двухмерной конструкции, состоящей из эмоционального истощения и деперсонализации [2].

В третьем подходе к проблеме «выгорания» данный синдром рассматривается как одномерная конструкция. Ее авторы Pines, Aronson предполагают, что «выгорание» – это состояние физического и психического истощения, вызванного длительным пребыванием в эмоционально перегруженных ситуациях [3].

Таким образом, большинство исследователей сходятся в том, что негативные последствия «выгорания» могут проявляться, как в психосоматических нарушениях, так и в психологических (когнитивных, эмоциональных, мотивационных) изменениях личности.

По данным ряда авторов, можно выделить три группы факторов, оказывающих определенное влияние на развитие синдрома «выгорания» в профессиях типа «человек-человек» [3].

Личностные факторы: низкий коммуникативный уровень, ригидность, жесткость и авторитарность по отношению к коллегам и пациентам; низкий уровень

самооценки; трудоголизм; перфекционизм, высокий уровень эмпатии; чрезмерно высокая или низкая мотивация успеха; возраст, пол и другие индивидуальные особенности личности, которые не согласуются с профессиональными требованиями коммуникативных профессий.

Статусно-ролевые факторы: ролевой конфликт; ролевая неопределенность; неудовлетворенность профессиональным и личностным ростом; низкий социальный статус; ролевые поведенческие стереотипы; отверженность в коллективе и др.

Организационные факторы: время, затрачиваемое на работу; трудноизмеримое содержание работы; работа, требующая исключительной продуктивности и соответствующей высокой подготовки; неопределенность или недостаток ответственности; неэффективный стиль руководства, не соответствующий характеру работы, уровню подготовленности персонала и т.п.

Симптомы, составляющие «синдром профессионального выгорания», условно можно разделить на три основные группы: психофизиологические, социально-психологические, и поведенческие.

К психофизиологическим симптомам «выгорания» относятся такие, как:

- чувство хронической усталости;
- состояние эмоционального и физического истощения;
- общая астенизация, проявляющаяся в снижении активности и слабости, а также ухудшении биохимии крови и гормональных показателей;
- частые беспричинные головные боли;
- частые расстройства ЖКТ, резкая потеря или увеличение веса;
- полная или частичная бессонница и тяжелое пробуждение утром и сонливость в течение всего дня;
- одышка или нарушение дыхания при физической или эмоциональной нагрузке;
- снижение внешней и внутренней сенсорной чувствительности: ухудшение зрения, слуха, обоняния и осязания, потеря чувствительности внутренних, телесных ощущений.

К социально-психологическим симптомам относятся такие неприятные ощущения и реакции, как:

- апатия, скука, пассивность;
- повышенная раздражительность, вспыльчивость;
- частые нервные «срывы» (гнев, «уход в себя»);
- постоянное беспричинное переживание негативных эмоций: чувство вины, обиды, подозрительности, стыда, скованности;
- чувство беспокойства и повышенной тревожности;
- чувство гиперответственности, перфекционизм;
- общая пессимистическая установка на жизненные и профессиональные перспективы.

К поведенческим симптомам выгорания относятся следующие проявления работника:

- ощущение непосильности и сложности труда;
- чувство бесполезности, снижение энтузиазма к работе, безразличие к результатам;

- невозможность расставлять приоритеты и «застревание» на мелких деталях, стремление изолироваться от пациентов и коллег, желание побыть в одиночестве;

- злоупотребление алкоголем, резкое возрастание выкуренных за день сигарет.

Разработка данной проблематики представляется весьма актуальной для определения путей профилактики «выгорания» и купирования негативных последствий стрессов на работе.

В качестве мер по профилактике «выгорания» у сестринского персонала желательно включать в программу обучения следующие темы тренингов:

- 1) для улучшения коммуникативных компетенций персонала желательно на регулярной основе проводить социально-психологические тренинги с целью обучения эффективным стилям коммуникации и навыкам разрешения конфликтных ситуаций;
- 2) программы развития личностного роста и раскрытия профессионального потенциала;
- 3) антистрессовые программы, ориентированные на личностную коррекцию самооценки, развитие ассертивности и креативности личности;
- 4) программы обучения персонала практическим навыкам повышения эмоциональной устойчивости, овладения способами психической саморегуляции и персонального менеджмента для самоорганизации и планирования личной и профессиональной сферы.

В качестве рекомендаций к организации и проведению обучения желательно придерживаться следующих условий:

- 1) рассмотреть возможность проведения выездных тренингов, проводить их в рабочее время без отрыва от основной деятельности;
- 2) проводить регулярный мониторинг психоэмоционального состояния сестринского персонала.

В целях сохранения потенциалов социально-психологического и профессионального здоровья у сестринского персонала особую актуальность приобретает разработка современных технологии купирования и профилактики СЭВ посредством организационного развития, управления межличностными отношениями в трудовом коллективе и повышения коммуникативной культуры.

Особую важность в свете сказанного приобретает обучение менеджеров сестринского дела по следующей тематике: «Эффективный менеджмент», «Психология управления», «Управление стрессом», так как климат на рабочем месте и правильное распределение рабочей нагрузки являются определяющими факторами сохранения здоровья и профессионального долголетия сестринского персонала.

Список цитируемых источников:

1. Практикум по психологии профессиональной деятельности / под ред. Г.С. Никифорова и др. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2004. – 504 с.
2. Психология менеджмента / под ред. Г.С. Никифорова и др. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2000. – 504 с.
3. Никифоров Г.С., В.А. Ананьев, И.Н. Гурвич и др. Психология здоровья /под ред. Г.С. Никифорова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2000. – 504 с.

Рецензент: Мусаева Н.Х. – кандидат философских наук, доцент БГУ им. К.Карасаева

Мендибаев Н.*Кыргызстан ислам институту /
Исламский институт Кыргызстана***Mendibaev N.***Islamic Institute of Kyrgyzstan***Жусубалиев А.Р.***Ж.Баласагын атындагы КУУ /
КНУ им. Ж. Баласагына***Zhusubaliev A.R.***J. Balasagyn KNU*

**Айылдык калктын социалдык ал-акыбалы жана өзүн
иденттештирүүсүнүн айрым өзгөчөлүктөрү**
**Социальное положение сельского населения и некоторые особенности
его самоидентификации**
**The social status of the rural population and some features of its self-
identification**

Аннотация. Бул макалада коомдун өзгөрүлмөлүү шартында Кыргызстанда айыл жериндеги калктын жашоосунун сапатын жогорулатуу негизги маселелерден экендиги эске алынып, айыл калкынын рынокко ыңгайлашуу шартындагы социалдык ал-акыбалы жана калктын өзүн-өзүн иденттештириши, б.а. айыл калкынын өзүн белгилүү бир социалдык катмарлар, топтор менен салыштырышы талданган. Калктын социалдык ал-акыбалы – анын жашоо сапатынын зарыл чен-өлчөмү экендиги социологиялык изилдөөлөр аркылуу талдоого алынып, ошондой эле айыл аймактарынын өнүгүшү - бул мамлекеттин стратегиясынын курамдык органикалык бир бөлүгү катары кароо экендиги белгиленет.

Аннотация. В данной статье с учетом того, что повышение качества жизни сельского населения Кыргызстана является одним из ключевых вопросов в переходном обществе, анализируется социальное положение сельского населения в контексте рыночной адаптации и самоидентификации населения, т.е. сопоставление сельского населения с определенными социальными группами. На материалах социологических исследованиях проанализировано социальное самочувствие населения как необходимый показатель его качества жизни, и отмечено, что развитие сельских территорий является неотъемлемой частью государственной стратегии.

Abstract. In this article, taking into account the fact that improving the quality of life of the rural population of Kyrgyzstan is one of the key issues in a transitional society, the social situation of the rural population is analyzed in the context of market adaptation and self-identification of the population, i.e. comparison of the rural population with certain social groups. Based on the materials of sociological studies, the social well-being of the population is analyzed as a necessary indicator of its quality of life, and it is noted that the development of rural areas is an integral part of the state strategy.

Урунттуу сөздөр: айыл, айыл жашоочулары, айылдык аймак, жашоо деңгээли, жашоо сапаты, аймактык өнүгүү, социалдык ал-акыбал, социалдык көйгөй, калктын өзүн-өзү идентифицирүүсү.

Ключевые слова: село, сельские жители, сельская местность, уровень жизни, качество жизни, региональное развитие, социальное положение, социальные проблемы, самоидентификация населения.

Key words: village, villager, countryside, standard of living, the quality of life, regional development, social status, social problems, self-identification of the population.

Соңку мезгилде коомдун өзгөрүлмөлүү шартында Кыргызстанда айыл жериндеги калктын жашоосунун сапатын жогорулатуу негизги маселелерден болуп эсептелет. Айыл калкы бир топ экономикалык, психологиялык, эмоционалдык жана башка дагы башка бир топ милдеттердин түрлөрүн баштарынан өткөрүп жатышат. Соңку мезгилдердеги изилдөөлөр көрсөткөндөй, айылдыктардын жашоо деңгээли анча жогору эмес бойдон калууда жана ар кандай социалдык көйгөйлөр бара-бара күчөп бара жаткандай. Мындай көрүнүштөр айылдыктардын жашоо деңгээлин жана сапатын тереңирээк изилдөө аркылуу мамлекеттин социалдык-экономикалык саясатын жакшыртуунун негизги багыттарын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Айрыкча мындай иш чаралар өз кезегинде аймактар боюнча даректүү сунуштарды иштеп чыгууга да өз таасирин тийгизет.

Айыл аймактарынын өнүгүшүнүн саясий жагдайы биринчи кезекте мамлекеттин аймактык бүтүндүгүн жана өлкөдөгү саясий туруктуулукту сактоодо турат. Айылдын экономикасынын бекем жана динамикалык өнүгүшү – бул эбегейсиз зор айыл аймактарынын калкын сактап калуунун кепилдиги жана негизи болуп эсептелет. Анын кыйрашы айылдардын жана кыштактардын жок болуп кетишине жана жерлердин чарбалык жактан бүлүнүп жок болушуна алып келет. Мына ошондон улам соңку жылдары мамлекеттик саясат аймактарды өнүктүрүүнү артыкчылык катары коюп келүүдө. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 10-январындагы “2018-жылды Аймактарды өнүктүрүү жылы”- деп жарыялоо жөнүндөгү жарлыгы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-жылдын 31-мартындагы №194 токтому менен Кыргыз Республикасынын аймактык саясатынын концепциялары кабыл алынып бекитилген. Ушул программалык документтердин алкагында орто мөөнөттө жана узак мөөнөттө аймактарды өнүктүрүүнүн багыттары аныкталган. Аймакты, калктуу конуштарды өнүктүрүүнүн жалпы максаттарына жетишүү максатында бийликтин, бизнестин, жарандык коомдун өнөктөштүгү камсыз кылынат. Аймактардын тургундарынын жашоо-турмушунун сапаты алардын суроо-талаптарына, кызмат көрсөтүү стандарттарынын талаптарына ылайык келип, географиялык жайгашышына, климаттык шарттарына жана өлкөнүн борборунан алыс жайгашкандыгына көз каранды болбойт [1]. Мындай кеңири контексте каралып жаткан айыл аймактарынын өнүктүрүлүшү өлкө үчүн олуттуу стратегиялык мааниге ээ, анын натыйжалуулугунан өлкөнүн геосаясий абалы жана анын дүйнөлүк экономикалык системадагы ролу түздөн-түз көз каранды. Андыктан айыл аймактарын туруктуу өнүктүрүүнүн максаттуу багытын калыптандыруу зарыл. Мына ушундай аракеттерден улам 2019-жыл «Региондорду өнүктүрүү жана өлкөнү санариптештирүү жылы» деп жарыяланышы бекеринен эмес. Ушул жарлыкка ылайык Кыргыз Республикасын стратегиялык өнүктүрүүнүн узак мөөнөттүү максаттарына жетишүүнүн милдеттери коюлуп, биринчи кезекте бүтүндөй өлкөнүн аймагында жарандардын жашоо-турмушун жакшыртуу негизги маселелерден экендиги белгиленген. Соңку жылдары Кыргызстанда

аймактардын дараметин арттыруу, айрыкча тиешелүү инфраструктураны өнүктүрүү жаатында олуттуу чаралар көрүлүп келет. Ага ылайык аймактарда чакан, орто ишкердикти колдоо, экспорт үчүн шарттарды түзүү, инвестиция тартуу, ирригацияны өнүктүрүү, 2023-жылга карата ар бир айылды таза суу менен камсыз кылуу, транспорттук тейлөөнү жакшыртуу, жергиликтүү маанидеги автожолдорду реконструкциялоо жана оңдоо, санарип инфраструктурасын, саламаттык сактоо мекемелерин өнүктүрүү, 2024-жылга бардык облустук бириккен ооруканаларды реконструкциялоо жана кайра жабдуу, билим берүүнүн сапатын арттыруу жана спорттук борборлорду түзүү максаты коюлган [2].

Айыл жарандарынын жакшы жашоо сапаты жергиликтүү коомдоштуктун туруктуу өнүгүшүнүн өбөлгөсү жана социалдык көйгөйлөрдү жоюунун негизи болуп саналат. Калктын жашоосун жакшыртуу маселесинде олуттуу роль жалпы республикалык сыяктуу эле жергиликтүү, райондук бийликтерге тиешелүү. Мына ошого байланыштуу жашоо сапатын жогорулатуу максатында жергиликтүү бийликтин башкы маселеси көбүнчө жергиликтүү органдардын, элдин ишкердүүлүк аракеттерин жана калктын ортосундагы өнөктөштүк мамилелерин жөнгө салышы болуп саналат. Калктын жашоо сапатын жакшы тарабына чындап өзгөртүү, бул баарынан мурда, социалдык максаттарды ар бир адамга, ар бир үй-бүлөгө карата ишке ашыра турган жергиликтүү башкаруунун деңгээлинде гана мүмкүн деген түшүнүктү бекем орнотуу болуп эсептелет.

Айыл жерлериндеги жашоочулардын жашоо деңгээлин жана сапатын жогорулатуу мамлекеттин эң башкы маселелеринен болуп алдыга чыгууда. Бул максатта баарынан мурда, айыл калкынын жумуш менен камсыз болушун камсыздоочу багытты өнүктүрүү жана орто жана чакан ишкердикке өбөлгө түзүү, айыл экономикасын диверсификациялоо, айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоону күчөтүү керек. Азыркы шартта айыл жерлериндеги калктын жашоо сапатын жогорулатуу үчүн социалдык инфраструктураны өнүктүрүү зарыл. Бул көйгөйдү изилдөөчү илимпоздордун пикири боюнча айылдын инфраструктурасын өнүктүрүүнүн деңгээли азырынча азыркы талаптардан бир топ артта калууда. Республикалык илимпоздордун пикири боюнча, “республиканын коомдук жашоосунун бардык тарабын камтып алган жалпы социалдык-экономикалык каатчылыктын шартында, айрыкча айылдын инфраструктурасы өтө оор абалда калды” [3, 55-б.]. Изилдөөчүлөр “айылдын инфраструктурасынын өнүгүшү – айыл жашоочуларынын жумуш менен камсыз болушун жогорулатуунун жана айыл жакырчылыгын төмөндөтүүнүн натыйжалуу жолу болуп эсептелет” деп, акыйкат белгилешет.

Калктын социалдык ал-акыбалы – анын жашоо сапатынын зарыл чен-өлчөмү. Азыркы социологияда “социалдык ал-акыбал” деген түшүнүк бир топ эле белгилүү болуп калды, ал түшүнүк менен социалдык маанайлардын, сезимдердин жана сырткы чөйрөнүн өзгөрүшүнө болгон реакциянын топтомун түшүндүрүүгө болот. Окумуштуулардын пикири боюнча, социалдык ал-акыбал, коомдук акыл -эстен айырмаланып – бул “адамдардын коомдогу өз абалына жана чындыкка өз мамилесинин абалын билдирген, актуалдашкан реалдуу акыл-эс, булардын жардамы менен алардын ошол мезгилдеги жашоосу жана ишмердүүлүгү бааланат” [4, 15-б.].

Ата мекендик социологияда “социалдык ал-акыбал” түшүнүгүн аныктоонун так критерийлери жок. “Адамдардын социалдык ал-акыбал” түшүнүгү кандайдыр бир деңгээлде алардын өз турмушунун сапатына канааттанышын, социалдык үмүттөрүнүн ишке ашышын чагылдырат. Бул адамдын жашоо турмушунун түрдүү тармактарына

кесибине, билимине, үй-бүлөсүнө, бош убактысына, баарлашышына тиешелүү. “Социалдык ал-акыбал” түшүнүгүнүн чет элдик ыкмаларын талдоодо эң маанилүү концепциялары болуп адамдардын өз материалдык абалын чөйрөсүндөгүлөрдүкү менен салыштырып баалашы, өзүнүн келечектеги жеке материалдык абалын өз айланасындагылардыкына салыштырмалуу белгилүү бир мезгилден кийин кандай болоорун талдоо сыяктуулары белгиленет.

Социалдык ал-акыбалдын түзүмүн талдап жатып, окумуштуу О.В.Лясковская таасир этүүчү факторлордун спектрлерин кеңейтет жана аларга “жашоо шартына ыраазы болуу, адамдардын күнүмдүк маанайларын өз алдынча баалоо, өлкөнүн экономикалык абалынын азыркы жана келечектеги баалоолору, үй-бүлөлөрдүн материалдык жетишкендиктери, экономика, саясий абал чөйрөсүндөгү социалдык оптимизмдин көрсөткүчтөрү, экономикалык реформалардын багытына жараша позициялары, алдыңкы саясий ишмерлерге жана саясий түзүлүштөргө болгон ишенимдин деңгээлдери ж.б.” сыяктууларды кошот [5, 170-б.].

Ошентип, социалдык ал-акыбал инсандын, социалдык коомдоштуктардын, социалдык топтордун, социалдык көнүлдөрүнүн жана дүйнө таанымынын бир кыйла татаал, комплекстүү жана кыймылдуу көрсөткүчү катары сыпатталат. Калктын социалдык ал акыбалынын абалын карап көрүү үчүн атайын индикаторлору, критерийлери, индекстери бар комплекстүү инструментарий иштелип чыгат. Калктын жашоо сапатынын интегралдуу субъективдүү көрсөткүчү болуп калктын өзүн-өзүн иденттештириши б.а. өзүн белгилүү бир социалдык катмарлар, топтор менен салыштырышы кызмат кылат. Калктын өзүн иденттештириши социалдык-экономикалык, социалдык-профессионалдык, социалдык-саясий, социомаданий, этникалык жана башка талааларда жүргүзүлүшү мүмкүн. Индивиддин же индивиддер тобунун өзүн иденттештириши алардын өзүнүн социалдык макамын субъективдүү баалоонун негизинде иш жүзүнө ашат.

Ааламдашуу шартында иденттүүлүк жана иденттешүү маселелери абдан актуалдуу болууда. Булар жаңыдан бутуна тура баштаган кыргыз мамлекетинин гүлдөп-өнүгүшү үчүн негизги пайдубал боло алат. Мамлекетти жарандык, этникалык, маданияттык, диний жана жаштардын иденттүүлүгү жана иденттештиши аркылуу чыңдоо, өзгөртүү, ар тараптан өнүктүрүү стратегияларын аныктоо, тактоо маанилүү кадамдардын бири болуп саналат. Бүгүнкү күндө дайыма өзгөрүлүп жаткан коомду изилдеп, анын өнүгүү божомолун тактап, аныктап туруу адамзаттын орчундуу маселеринин бири. Коомдун ар тараптуу өзгөрүшү ар тараптуу изилдөөнү талап кылат. Ошого карата коомдогу негизги компоненттер же адамдардын өнүгүшү үчүн алардын кызыкчылыктарынын биримдиги абдан маанилүү. Жалпы же окшош кызыкчылыктар бир мамлекетте жашагандыктан алардын жарандыкка, этникалыкка таандык сезимдери, социомаданий таандык сезими, диний жаштарга таандык иденттешүү бүгүнкү күндүн талабына ылайык изилдениши абзел –деп профессор К.Исаев эң туура белгилеген [6, 17-б.].

Окумуштуулардын пикири боюнча социалдык катмар, топ объективдүү жана субъективдүү аныкталышы мүмкүн, мындан социалдык катмарлануу көз каранды болот. Катмарды объективдүү аныктоодо басым эмгекти коомдук бөлүштүрүүдөгү анын ролуна жасалаары белгиленет. Бул учурда индивиддер өздөрүнүн социалдык абалын социалдык экономикалык мазмунунун негизинде ээлешет: материалдык байлыкты бөлүштүрүүдөгү орундар, бийликке, социалдык кадыр-баркка ээ болуу ж.б. Ошентип, өзүн иденттештирүү бир эле учурда калктын социалдык маанайын изилдөө куралы катары кызмат кылышы мүмкүн, анткени индивиддин социалдык макамынын

субъективдүү пикирине объективдүү ылайык келишинин даражасы аныктайт. Айылдыктардын өзүн иденттештиришин биз “Сиз өзүңүздү адамдар менен жакын же алыс “бөтөн-өз” экениңизди кандай деңгээлде сезесиз” деген суроону берүү менен байкап, натыйжасы төмөндөгүдөй алынды: айылдыктар өздөрү жашап жаткан айылдын жашоочуларын өздөрүнө бир кыйла жакын сезишет, ”өзүмдүкү” жообун тандагандардын максималдуу бөлүгү 72,8% жооптордун дал ушул бөлүгүн тандашкан. Кийинки орунда райондук борбордун жашоочулары белгилеген – бул аймактык топтун өкүлдөрүн “өзүмдүкү” деп 13,2% респондент белгилесе, ошол эле убакта “жакын, бирок өзүбүздүкү эмес” деп сурамжыланган айылдыктардын 50,2% атаган (№1 табл. караңыз).

Айылдык жашоочулардын башка категориялар менен өзүн иденттештирүү деңгээли мындан да төмөн. Өз областынын жашоочулары менен сурамжыланган айылдыктардын 4,3% гана жалпылыкты сезсе, көпчүлүгү аларга көңүлкош мамилени билдиришкен (38,2%), же “алыс, бирок бөтөн эмес” (27,4%). “Жакын, бирок өзүбүздүкү эмес” деп өз областынын жашоочуларын айылдыктардын 21,0% атаган. Кыргызстандын борборунун жашоочулары да айылдыктар үчүн алыс: “өзүбүздүкү” деп аларды айылдыктардын 3,8% гана атаган, ошол эле убакта сурамжылангандардын 24,2% аларга көңүлкош мамилесин билдиришкен, ал эми “алыс, бирок бөтөн эмес” деп респонденттердин 45,5% атаган, “бөтөн” деп 9,6% белгилешкен. Бүткүл Кыргызстандын жашоочулары борбордун жашоочуларына караганда айылдыктарга бир кыйла жакын: “өзүбүздүкү” деп аларды сурамжылангандардын 8,1% атаган, көңүл кош мамилесин 20,9% билдирген, “алыс, бирок бөтөн эмес” деп 34,1% айылдыктар эсептешет; ошол эле мезгилде айылдыктардын Бүткүл Кыргызстандын жашоочуларын өзүнө бөтөн деп эсептегендердин үлүшү 17,1% түзүп, бир кыйла жогору.

Таблица 1. Айылдыктардын иденттүүлүгүнүн деңгээли (сурамжылангандарга карата % менен)

жооптордун варианты	айылдыктардын иденттүүлүгүнүн деңгээли					
	өз	жакын бирок өз эмес	айырмасы жок	алыс бирок бөтөн эмес	бөтөн	жооп бере албайм
мен жашаган айылдын жашоочулары	72,8	17,5	5,8	2,2	0,6	1,1
райондук борбордун жашоочулары	13,2	50,2	18,2	11,5	3,4	3,5
менин областымдын бардык жашоочулары	4,3	21,0	38,2	27,4	3,4	5,6
кыргызстандын борборунун жашоочулары	3,8	10,2	24,2	45,5	9,6	6,8
кыргызстандын бардык жашоочулары	8,1	7,2	20,9	34,1	17,1	12,7
бүткүл жер шаарынын жашоочулары	2,5	3,5	14,0	11,0	38,1	30,9

Айылдыктардын өзүн иденттештиришинин эң төмөнкү деңгээли “Бүткүл жер шаарынын” жашоочулары менен байкалат: “өзүбүздүкү” деп аларды сурамжылангандардын 2,5% атаса, “бөтөн” деп 38,1% атаган; 14,0% Бүткүл жер шаарынын жашоочуларына көңүл кош мамилесин билдирген, 30,9% бул суроого жооп берүүдөн кыйналышкан, бул деген айылдыктардын өзүн иденттештирүү деңгээлинин начардыгын жана өздөрүн жер шаарынын жашоочулары сыпатында таанышынын начар деңгээлин тастыктап турат. “Жер шаарынын жашоочулары” деген түшүнүктүн өзү айылдык жашоочулар үчүн көбүнчө абстракция катары түшүнүлүп калгандыгын берилген талдоо көрсөтүп турат. (№1 табл караңыз)

Айылдыктардын социалдык маанайлары алардын түрдүү түзүлүштөргө, топторго, инсандарга болгон ишениминин деңгээлинде да билинет. Изилдөөнүн жыйынтыгына таянсак, сурамжыланган айылдыктардын басымдуу көпчүлүгү 84,7% өз турмушун жакшыртуу мүмкүнчүлүгүн жалгыз гана өздөрүнөн көз каранды деп эсептешет. Бир кыйла азыраагы 23,2% турмушунун жакшырышын жалпы кыргыз бийлигинен көз каранды деген ойду билдиришкен; башка түзүлүштөргө жана топторго ишеним деңгээли бир кыйла төмөн. Алсак, сурамжылангандардын пикири боюнча, турмуштун жакшырышы “толугу менен жакын туугандардан көз каранды” деп 14,9% эсептесе (55,0% кандайдыр бир өлчөмдө көз каранды), “достордон, жердештерден” деп 5,6% (35,9% кандайдыр бир өлчөмдө көз каранды), “жумуштагы башкаруучудан” 5,2% (28,6% кандайдыр бир өлчөмдө көз каранды), “райондук, шаардык бийликтен” 11,6% (30,6% кандайдыр бир өлчөмдө көз каранды), “республикалык, областтык бийликтен” 14,7% (35,4% кандайдыр бир өлчөмдө көз каранды) деп белгилешкен. (№2 табл караңыз).

Өз ара түшүнүшүү маселесинде айныксыз биринчилик үй-бүлө институтуна таандык: айылдыктардын 69,8% дал ушул үй-бүлөдө өз ара түшүнүшүү мыкты ишке ашаарын белгилешкен. Мындай кырдаал толук мыйзам ченемдүү деп ойлойбуз, себеби үй-бүлө айылдыктарды коомго кошуудагы алгачкы социалдык топ болуп эсептелет. Бул маселеде маанилүүлүгү боюнча экинчи болуп башка бейформал топ, достор компаниясы да чыгат. 14,9% дал ушулардын арасында өз ара түшүнүшүүгө жетише алышаарын белгилешкен. Ошону менен бирге, бул достук байланыштар айылда алгачкы социалдык мамилелердин өнүгүшүндө байкалаарлык ролду ойнобой калгандыгын айгинелеген жооптордун салыштырмалуу чоң эмес үлүшү, бул өз кезегинде социалдык коом катары айылда социалдык ажырымдын акырындап өөрчүп бара жаткандыгын кыйыр түрдө болсо да күбөлөндүрүп турушу мүмкүн.

Таблица 2. Айылдыктардын патерналистикалык үмүтүнүн деңгээли (сурамжылангандарга карата % менен)

жооптордун варианты	айылдыктардын патерналистикалык үмүтүнүн деңгээли				
	толук көз каранды	ооба көз каранды	билбейм, айтыш кыйын	жок көз каранды эмес	эч бир көз каранды эмес
биздин өзүбүздөн	84,7	11,8	2,7	0,8	0,1
жакын туугандардан	14,9	55,0	15,9	11,0	3,2

жердештер, достордон	5,6	35,9	37,5	16,7	4,3
иштеги жетекчиден	5,2	28,6	35,6	23,8	6,9
айыл өкмөтүнүн, райондун бийликтеринен	11,6	30,6	29,8	18,0	10,0
областын, республиканын бийликтеринен	14,7	35,4	21,5	18,4	10,0
жалпы кыргыз бийликтеринен	23,2	34,7	19,0	10,7	12,5

Кошуналар ортосундагы мамилелер боюнча да ушундай эле абал байкалат башкача айтканда сурамжылангандардын 5,4% гана кошуналары менен өз ара түшүнүшүн белгилешет. Жумуштагы кесиптештери менен сурамжыланган айылдыктардын 6,4% өз ара түшүнүүгө жетишсе, диний чөйрөсүндө 1,8%, ошондой эле эч жерде өз ара түшүнүшүүгө жетишпеген 0,9% айылдыктар да бар. (№3.табл. караңыз)

Эгерде жаш өзгөчөлүктөрү боюнча карай турган болсок: 30-39 жана 40-49 жаш курактагы респонденттер өз ара түшүнүшүүнү үй-бүлөдөн алышаарын башкалардан көбүрөөк белгилешкен. Жаш курактагы респонденттер (18-29жаштагылар) тескерисинче, “достордун компаниясына” көбүрөөк басымдуулук кылышат, мындайча айтканда айылдыктардын баалуулук приоритеттеринде үй-бүлөлүк мамиле эреже катары 30 жаштан кийинки адамдардын арасында алдыңкы орунду ээлей баштагандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Таблица 3. Айылдыктар тарабынан социалдык мамилелердин олуттуулугу боюнча даражаларга бөлүштүрүлүшү (сурамжылангандарга карата % менен)

Жооптордун варианттары	Сурамжылангандар (саны)	Сурамжылангандардын үлүшү (%)	факторлордун маанилүүлүк даражасы
Үй-бүлөдө	838	69,8	1
Достор менен	179	14,9	2
Жумуштагы коллегалар менен	78	6,4	3
Коңушулардын арасында	65	5,4	4
Бир диндегилердин арасында	22	1,8	5
Эч жерде	11	0,9	6
Жалпы:	1200	100,0	

Азыркы мезгилде айыл социалдык бүтүндүк катары негизинен социалдык топ катары үй-бүлөдө куралат, үй-бүлөнүн ролу айылдагы социалдык мамилелердин өнүгүшүндө чечүүчү мааниге ээ. Социалдык институт катары үй-бүлөнүн интеграциялык милдети жетишээрлик күчтүү берилген, ошол эле мезгилде башка социалдык институттардын интеграциялоочу ролу байкалаарлык начарлаган [7].

Үй-бүлө институтунун ролунун артыкчылыгы жана инсандын баалуулуктарынын калыптануу маселеси айылдыктар тарабынан бөтөнчө белгиленет. Сурамжылоо жүргүзүлгөндөрдүн көпчүлүгү инсандын баалуулуктарынын калыптанышына көбүрөөк кайсыл фактор таасир берет деген суроого инсан (“инсан өзү”) жана үй-бүлө фактору (“үй-бүлө жана андагы салттар, адаттар”) деп белгилешти; ал эми “достор, кесиптештер” деген вариант жооптордун болгону 4,8% жана ММК - 24,3% түздү. Ошону менен бирге 18-29 жаш тобундагы респонденттер инсандын баалуулуктарынын калыптанышында үй-бүлөнүн чечүү ролун белгилөөгө азыраак ынтаалуу. Изилдөөдөн көрүнүп тургандай, биринчиден, менталдуулуктун рыноктук катмарынын калыптанышы инсандык “жетишкендик” багытынын, жүрүм-турум (бул жерде - “баалуулуктардын калыптанышына адам өзү жоопкерчиликтүү деген) түпкү максатын активдештирүү аркылуу байкалат. Экинчиден, социеталдык түзүмдү өзгөртүү шартында бир топ социалдык институттардын жана уюштуруу түзүлүштөрүнүн каатчылыгы байкалат, бул болсо белгилүү бир топтогу (жумуштагы жамаат, коңшулар жана достор) жашоочулардын иденттүүлүк деңгээлин төмөндөтөт. Тескерисинче каатчылыктын мүнөздүү багытынын шартында айылдыктардын кичи топ катары болгон үй-бүлөсү менен иденттүүлүгү күчөйт жана жалпысынан социалдык институт катары үй-бүлөнүн алакалашуу (интеграциялык) ролунун күчөгөндүгү тууралуу айтууга болот.

Ошентип, айыл жашоочуларынын жашоо сапаты аймактык өзгөчөлүктөргө ээ жана жашап жаткан аймагы (району, айылы) менен шартталган. Айылдыктар тарабынан жашоо сапатынын параметрлерлерине баа берүүдөгү ар түрдүүлүктөр Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык жактан өнүгүшү тегиз эмес экендиги тууралуу жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет. Айыл коомдоштугунун жабык жашоосу ошондой эле айыл жарандарынын социалдык иденттүүлүгү менен да аныкталат: ал айылдыктардын арасында бир топ жогору, райондун, областтын жашоочулары менен өздөрүн окшоштурган айылдыктардын үлүшү абдан аз. Бул азыркы рыноктук шартта айыл мурдагыдай эле айыл коомчулугу менен жашоочу түнт социалдык жалпылык деп болжолдоого мүмкүнчүлүк берет. Кыргызстандын айылдарынын жашоочулары өзүнүн айылдаштарына, жакын туугандарына жана баарынан мурда өзүнө гана ишенүүгө көнүп калышкан. Акырындап социалдык жактан көңүл калуу жараянынын өнүгүшү байкалууда - айылдыктар эч кимге ишенбей калышкан жана бир гана өзүнө ишенишет. Бул менталдуулуктун рыноктук катмарынын таасирин (социалдык мамилелердин өз алдынчалуулугунун) жана ошондой эле социалдык көңүл чөктүүлүктүн (апатиянын) өрчүгөнүн, ар түрдүү социалдык түзүлүштөргө жана социалдык мамиленин субъектилерине ишенбөөнү айгинелейт.

Пайдаланылган адабияттар

1. 2018-жылды Региондорду өнүктүрүү жылы деп жарыялоо жөнүндө [Электрондук ресурс] – <https://kabar.kg/kyr/news/zheebekov-2018-zhyldy-regiondordu-n-kt-r-zhyly-dep-zharyialoo-zh-n-nd-zharlykka-kol-koidu/>
2. 2019-жыл «Региондорду өнүктүрүү жана өлкөнү санариптештирүү жылы» [Электрондук ресурс] – <https://barometr.kg/2019-zhyl-regiondordu-nktr-zhana-lkn-sanaripteshtir-zhyly-dep-zharyyalandy>
3. Дооронбекова Н.М. Совершенствование механизма социальной защиты сельского населения в условиях рыночной экономики (на материалах Кыргызской Республики) дис...канд. экон. наук. 08.00.05. – Бишкек, 2012.

-
-
4. Коломиец О.В. Социальное самочувствие как проблема социальной психологии. // Современная социальная психология: теоретические подходы и прикладные исследования. – 2012. – №3.
  5. Лясковская О.В. Совершенствование мониторинга социального самочувствия в системе управления качеством жизни. дис... канд. соц. наук: 22.00.04 / – Орел, 2007.
  6. Кыргызстандыктардын иденттүүлүгүн аныктоо боюнча талдоо: Кыргызстандын түштүк аймагынын мисалында. (Социологиялык изилдөөнүн жыйынтыгы 2012-2013-жылдар аралыгы. Манас-Түрк университети. – Бишкек, 2015.
  7. Мендибаев Н. Айыл социеталдык бүтүндүк катары өзгөрүлмөлүү коомдо. Монография. – Бишкек, 2014.

Рецензент: Малтабаров Б.А. – кандидат социологических наук, К.Карасаев атындагы БМУнун доценти

УДК: 177.5 (575.2)

Тологонова Г.Б.
К.Карасаев атындагы БМУ/
БГУ им.К.Карасаева
Tologonova G.B.
K. Karasayev BNU

Айыл жергесиндеги мүлктүк жана гендердик теңсиздиктин факторлору
Факторы имущественного и гендерного неравенства в сельской местности
Factors of wealth and gender inequalities in rural areas

Аннотация. Бул макалада айыл жергесиндеги мүлктүк жана гендердик теңсиздиктин факторлору каралган. Азыркы учурда коомдо, өзгөчө айыл жергесинде киреше масштабы социалдык теңсиздиктин негизги көрсөткүчү болуп саналат. Анткени киреше булагы айыл калкынын мүмкүнчүлүгүнүн негизги материалдык пайдаларынын себеби катары эсептелинет. Акыркы мезгилдерде социалдык жактан калк арасындагы социалдык теңсиздик ачык-айкын сезиле баштады. Буга COVID -19 пандемиясы дагы себеп болууда. Ошол себептен жакырчылык маселеси абдан курч социалдык көйгөйгө айлана баштады. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда гендердик теңсиздик маселеси тууралуу көп сөз кылынууда. Аялдар маселеси ар түрдүү кырдаалда талкууланып, бул темага арналган конференция, семинар, тренингдер өткөрүлүүдө. Бул макалада айыл жергесинде жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгынан алынган социалдык теңсиздиктин бир түрү катары мүлктүк жана гендердик теңсиздик анализденген.

Аннотация. В данной статье рассматриваются факторы имущественного и гендерного неравенства в сельской местности. В настоящее время уровень доходов в обществе, особенно в сельской местности, является ключевым показателем социального неравенства. Это связано с тем, что источник дохода считается основным источником материальных благ для сельского населения. В последние годы социальное неравенство среди населения стало более очевидным. Еще одной причиной является - пандемия COVID-19. В связи с этим проблемы бедности превратилась в серьезную социальную проблему.

На сегодняшний день в Кыргызстане много говорят о гендерном неравенстве. Проблемы гендера обсуждаются в разных ситуациях, проводятся конференции, семинары и тренинги по этой теме. В статье анализируется имущественное и гендерное неравенство как фактор социального неравенства на основе результатов исследования, проведенного в сельской местности.

Abstract. This article sets out the factors of property and gender inequality in rural areas. Currently, the level of income in society, especially in rural areas, is a key indicator of social inequality. This is due to the fact that the source of income is considered the main source of material goods for the rural population. In recent years, social inequality among the population has become more evident. Another reason is the COVID-19 pandemic. Therefore, the issue of poverty has become a serious social problem.

Today there is a lot of talk about gender inequality in Kyrgyzstan. Gender problems are discussed in various contexts, also conferences, workshops and training sessions are held on the relevant topic. The article analyses property and gender inequality as a factor of social inequality based on the results of a survey conducted in rural areas.

Урунттуу сөздөр: теңсиздик, түзүлүш, коом, жакырчылык, катмар, киреше, индикатор, социалдык топ, гендер.

Ключевые слова: неравенство, структура, общество, бедность, слой, доход, индикатор, социальная группа, гендер.

Key words: inequality, structure, society, poverty, layer, income, indicator, social group, gender.

Социалдык теңсиздик маселеси ар бир коомдо кездешип ар кандай мүнөзгө ээ. Теңсиздик өз кезегинде жашоодогу муктаждыктарга канаттанууга таасирин тийгизип бирдей эмес абалда турат. Мындан сырткары белгилей кетчү нерсе, жакырчылык менен теңсиздик бири-бири менен тыгыз байланыштагы жана жыл сайын өзгөрүп туруучу көрүнүш болуп саналат. Ушундан улам социалдык теңсиздиктин себептерин эки топко бөлүп карасак болот: объективдүү жана субъективдүү себептер. Объективдүү бул инсандан көз каранды эмес шарттар (социалдык жагдайлар) жана субъективдүү көрүнүштөр инсандын мүнөзүнө байланыштуу.

Мүлктүк теңсиздик. Турак-жай менен камсыздалуу адамзаттын өнүгүүсүнүн бардык этаптарында алдынкы орундагы маселелерден болуп келген. Бул адамдын тамак-ашка болгон муктаждыгы сыяктуу эле баштапкы социалдык керектөө категориясына кирет. Бул түшүнүк азыркы илимий-техникалык прогресске шайкеш социалдык-экономикалык өнүгүүдөгү калктын жашоо деңгээлинин башкы көрсөткүчү болуп саналууда. Ыңгайлуу турак-жай турмуш-тиричилик шарттары адамдардын бардык жашоо ишмердүүлүктөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Аларга төмөнкү демографиялык маанидеги көрсөткүчтөр кирет: ден соолуктун чың болушу, өмүрдүн жана эмгекке жарамдуу мезгилдин узарышы, үй-бүлө куруу жана анын туруктуулугу, төрөлүү деңгээли ж.б. Анткени, турак-жай жана турмуш-тиричилик шарттарынын сапатынын балдарды тарбиялоодо ролу чоң экендиги талашсыз.

Жогоруда айтылгандай теңсиздик жана жакырчылык бири-бири менен тыгыз байланышкан түшүнүктөр. Жакырчылык алгачкы таптык коомдо пайда болуп, элдердин жана мамлекеттердин социалдык өнүгүүсүн көптөгөн жылдардан бери коштоп келүүдө. Бул көрүнүш жеке гана адамдын эмес, жалпы коомдун абалын туюндурган объективдүү жана субъективдүү факторлор менен коштолот. Ал адамдын күнүмдүк жашоосундагы тамак-аштын, кийим-кеченин, үй-оокаттарынын аздыгы менен өлчөнүп, эң алгач физиологиялык талабын канааттандырбаган абал катары кабылданат. Эгерде коомдо жакырлар көп болсо, анда ал социалдык ооруга чалдыккан коом деп эсептелинет. Ошол себептен жакырчылык жеке гана адамга эмес, коомдук көрүнүш катары бааланат. Жакырчылыкка бир нече факторлор таасирин тийгизет. Биринчиден, жакырчылык тикеден-тике материалдык турмуш деңгээлинин төмөндөшү менен байланышкандыктан, экономикалык жана табигый кризистер менен шартталгандыктан, ал жеке гана жакыр адамдардын тагдырына тиешелүү болбостон, алар менен катар жашаган жалпы калктын да турмуш-тиричилигине, жашоосуна таасирин тийгизет. Экинчиден, жакырчылык адамзаттын жалан гана күнүмдүк оокатына байланышып физиологиялык муктаждык, кийим-кеченин тартыштыгы, турак жайдын жоктугу же начардыгы сыяктуу көрүнүштөр менен гана аныкталбастан, ал аң-сезимден терең орун алып инсандын кадыр-баркын төмөндөтөт. Учүнчүдөн, жакырчылык кокусунан эле социалдык көрүнүшкө айланбайт, ага коомдун жалпы түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр, саясий, экономикалык кырдаал чоң таасирин тийгизет. Жакырчылыкка каршы күрөш көптөгөн мамлекеттердин саясатында чоң маселени түзөт жана бул көрүнүш

социологиялык да көйгөй болуп саналат. Анткени ал жеке адамдын гана иш-аракетине байланышпастан, адамдардын белгилүү бир тобунун тагдыры болуп эсептелинет [1, 88-б].

Жарандардын кирешелеринин жана чыгашаларынын өз ара байланышы калктын жакырчылык деңгээлинин көрсөткүчүн калыптандырат [3, 183-б].

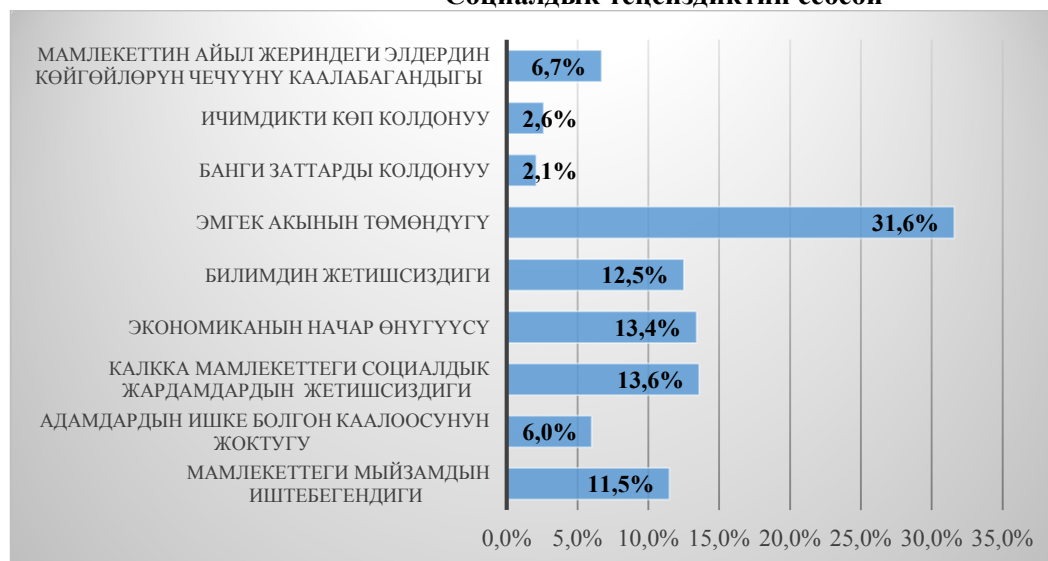
Бириккен Улуттар Уюмунун «Адам өнүгүү индекси» (2014) боюнча, Кыргызстан 0,655 индекси менен бааланып, 188 мамлекеттин ичинен 120-орунду ээлеген. Республикалык деңгээлде жакырчылыктын санынын индекси 2014-жылы 30,6%, (айыл жеринде 32,6%, шаарда 26,9%) түзгөн. Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык 2019 жылы Кыргызстанда 20% калк жакыр жашоодо жашашат деп эсептешкен [6]. Кыргызстанда жашоо корзинасынын минимуму катары 2019 жылы 4 681 сомду, ал эми 2020 жылы 5 359 (11,5% жогорулаган) сомду түзгөн [7].

Жакырчылыктын жалпы көрсөткүчү 2020-жылы - 25,3% түзгөн. 2018-жылы 20,1% болчу [8] Дүйнөлүк банктын маалыматына ылайык 2021-жылы Кыргызстандагы жакырчылыктын деңгээли 35% жетиши мүмкүн деп божомолдонгон [9]. Буга азык - түлүк жаатында инфляция себеп болушу мүмкүндүгү айтылган. Жакырлар керектүү минималдуу тамак-аш азыктарын сатып алууга каражаттын жетишсиздиги менен мүнөздөлөт. Абалдын начарлашына COVID -19 пандемиясындагы чектөөлөр себеп катары көрсөтүлүүдө. COVID -19 пандемия учурунда көпчүлүк адамдар, ошолордун ичинде мигранттар өзгөчө кыйын абалга дуушар болушту. Көпчүлүк жарандарыбыз өлкөсүнө кайтып келүү мүмкүнчүлүгүнөн жабыр тартышты. Анын кесепетинен ата-энесин узак мөөнөт көрбөгөн балдарда психологиялык жана социалдык жактан көйгөйлөр пайда болду.

Төмөндөгү гистограмманын негизинде респонденттердин пикирин карап көрсөк эмгек акынын төмөндүгү (31,6%) социалдык теңсиздиктин негизги себебин түзөт. Андан сырткары мамлекет тарабынан социалдык жардамдардын жоктугу 13,6%, экономиканын начар өнүгүүсү 13,4%, билимдин жетишсиздиги 12,5% жана мамлекеттеги мыйзамдын иштебегендиги 11,5% социалдык теңсиздиктин келип чыгуусуна түрткү болот.

Гистограмма №1

Социалдык теңсиздиктин себеби

Демек, социалдык теңсиздиктин себептери бул коомдук жашоодогу мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга шарт түзгөн шарттардын жыйындысы. Жашоонун сапаты субъективдүү жана объективдүү факторлорду камтыйт. Экинчи жагынан, материалдык жыргалчылык жана ден-соолук физикалык чөйрө менен гармониялуу мамиледе болуусу абзел. Ушул сыяктуу, адамдын жашоосунун сапатына, экономикалык, социалдык, саясий жана экологиялык шарттардан баштап, ден-соолугуна, психологиялык абалына жана алардын жеке жана жамааттык мамилелеринин гармониясына чейинки көптөгөн аспекти таасир этет.

Гендердик теңсиздик

Гендер - аял жана эркекке таандык маданий уюштурулган белгилери бар жыныстын социалдык конструкциясы. Жалпылап айтканда, **гендер** бул социалдык конструкциянын процесси, социалдык стратификациянын системасы, биологиялык жыныстан айырмаланып, идеологиянын, практиканын, социалдык институттардын таасири аркасында өзгөрө алат [10].

«Гендердик» деген сөздү жөн гана «аял маселеси» катары карабастан, андан да тереңирээк – аялдардын гана эмес, эркектердин да мүмкүнчүлүгүн чектөөчү фактор катары түшүнүш керек. Өнүгүп келе жаткан жана өнүккөн өлкөлөрдө гендердик теңсиздик бар. Бирок бул ажырымдын масштабы бири-биринен айырмаланат. Мунун себеби биринчи кезекте экономикалык дисбаланс жана белгилүү бир маданий каада-салттар болуп саналат. Бирок, жалпы көйгөйлүү тармактарды дагы өзүнө камтыйт, мисалы эмгек чөйрөсүндөгү теңсиздик жана эмгек акы, ошондой эле саясий катышуу чөйрөсүндөгү теңсиздик. Кээ бир өнүккөн өлкөлөрдө гендердик айырмачылык анчалык деле маанилүү эмес, ал эми башкаларда бул көрүнүш абдан көрүнүктүү [2, 136-б].

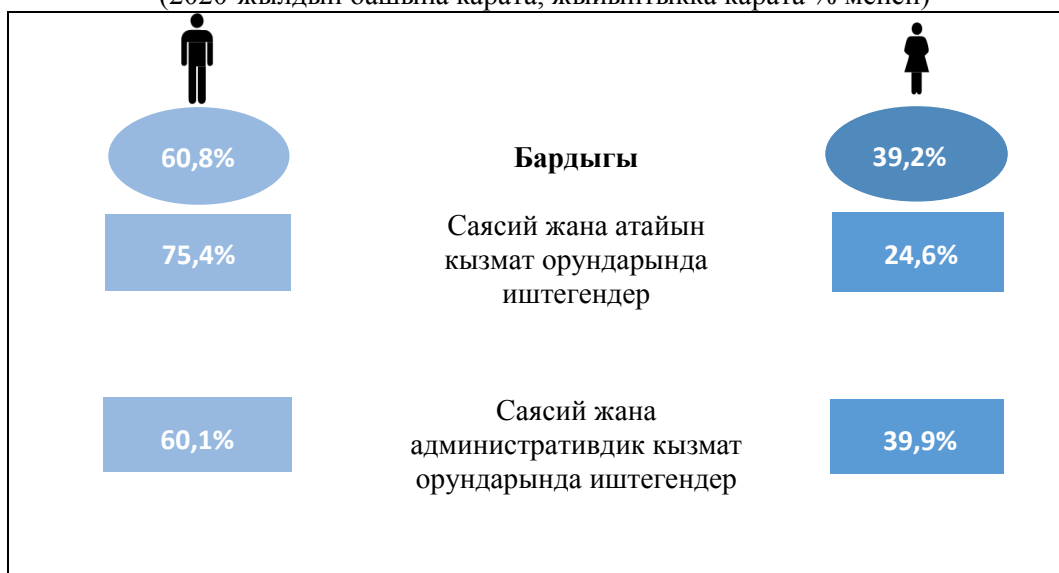
Бүгүнкү күндө Кыргызстанда гендердик теңсиздик маселеси тууралуу көп сөз кылынууда. Аялдар маселеси ар түрдүү кырдаалда талкууланып, бул темага арналган конференция, семинар, тренингдер өткөрүлүүдө. Өкмөттүк эмес уюм жана мекемелердин башчылары тарабынан, аялдардын абалын жакшыртууга өз салымын кошууга умтулган аялдардын уюмдары түзүлүүдө.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесине ылайык Конституция эң жогорку юридикалык күчкө ээ [5]. Аялдар менен эркектердин укуктары тең деп мыйзамда жазылган, учурда аялдардын алсыз абалын байкаса болот (мисалы, Бурулайдын менен Айзаданын өлүмү ж.б.) [11, 12].

2020-жылдын башында Кыргыз Республикасында мамлекеттик кызматкерлердин саны (коргонууну, коомдук тартипти жана коопсуздукту камсыз кылган мамлекеттик органдардын маалыматтарын эске албаганда) 19 миң адамды түзгөн, алардын 39%дан көбү аялдарга туура келген. Ошого карабастан, 2019-жылы дагы, мурдагы жылдардагыдай эле мамлекеттик башкаруу органдарында иштеген мамлекеттик кызматкерлердин басымдуу бөлүгү эркектерге туура келет (60,8%). Ушундай эле тенденция жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында да аныкталган, эркектердин саны аялдарга караганда көп (65,9%).

Таблица 1.

Мамлекеттик кызмат орундарын ээлеген мамлекеттик кызматкерлер
(2020-жылдын башына карата, жыйынтыкка карата % менен)

Аялдар эркектерге салыштырмалуу көп болгону менен жогорудагы сүрөт көрсөтүп тургандай мамлекеттик кызмат ордун ээлегендердин саны боюнча төмөн турат. Тилекке каршы, башкаруу тармагында кызмат ордун ээлеген аялдар орчундуу аз.

Мисалы, А. К. Шайылдаеванын жүргүзгөн социологиялык изилдөөлөрүнүн негизиндеги жыйынтыктары боюнча шаарларда аялдар күнүнө үй жумуштары менен 231 минута алек болушса, эркектер – 62 минута, айыл жерлеринде аялдар – 294 минута, эркектер – 61 минута алек болушат [4, 74-86-б].

Айылдагы материалдык жактан жетишсиз жашаган жакыр аялдардын муктаждыгынын себептери жумушсуздукка байланыштуу. Эгер өлкөдөгү экономикалык абалды эске алсак, жумуш менен камсыздоону ишке ашыруу онойго турбастыгы түшүнүктүү. Айылдык аялдардын тилектери шаардык жакыр жашаган аялдарга караганда жупуну деп мүнөздөсөк болот [2, 73-б].

Дагы бир көйгөй жараткан маселелердин бири миграция болуп саналат. Негизинен, миграциянын кесепеттери кайрадан эле аялдарга жана жаш өспүрүм кыздарга өзгөчө таасир берүүдө. Айылдардагы жакырчылык, жумушсуздук аларды жаңы багыттагы жаркын келечекке умтулуу максатында белгисиз бир ал жактын шарттарына карабастан чет өлкөгө кетишүүдө. Мындан сырткары ички миграциянын дагы терс кесепеттери бар. Айылдардагы жумушсуздуктун айынан көптөгөн мекендештерибиз шаарга келип иштөөгө мажбур болууда. Шаар жергесинде жашоо-турмуш кымбат, үй бүлөсүн багууда, балдарын мектепке киргизүүдө мигрант болуп келген мекендештерибизде көптөгөн көйгөйлөр болууда. Бул себеп Кыргызстандын ичиндеги айыл жергесинен келген мекендештерибизди эле айтканда. Ал эми чет жакта жүргөн мекендештерибизде мындай маселе өтө эле жогорку деңгээлде.

Төмөндө көрсөтүлгөн таблицка ылайык аялдар менен эркектердин ортосундагы мүмкүнчүлүктөрдүн айырмачылыгы тармактарда ар тараптуу. Изилдөөнүн

катышуучулары кесип тандоодо, жумушка орношууда, үй жумуштарын аткарууда, балдарды багуу жоопкерчилигинде, ири материалдык чыгымдарды чечүүдө, келечекте жубайын тандоодо айырмачылыктар бар деп белгилешкен. Респонденттер жогорку айырмачылык 74,5% үй жумуштарын аткарууда деп белгилешкен, себеби көбүнчө аялдардын акы төлөнбөгөн, көзгө көрүнбөгөн үй жумушу менен алек болуп акы төлөнгөн жумушка толук кандуу иштөөгө мүмкүнчүлүктөрү аз. Бала тарбиялоо дагы аялдардын негизги милдети экенин эске салышыбыз керек.

Таблица 2.

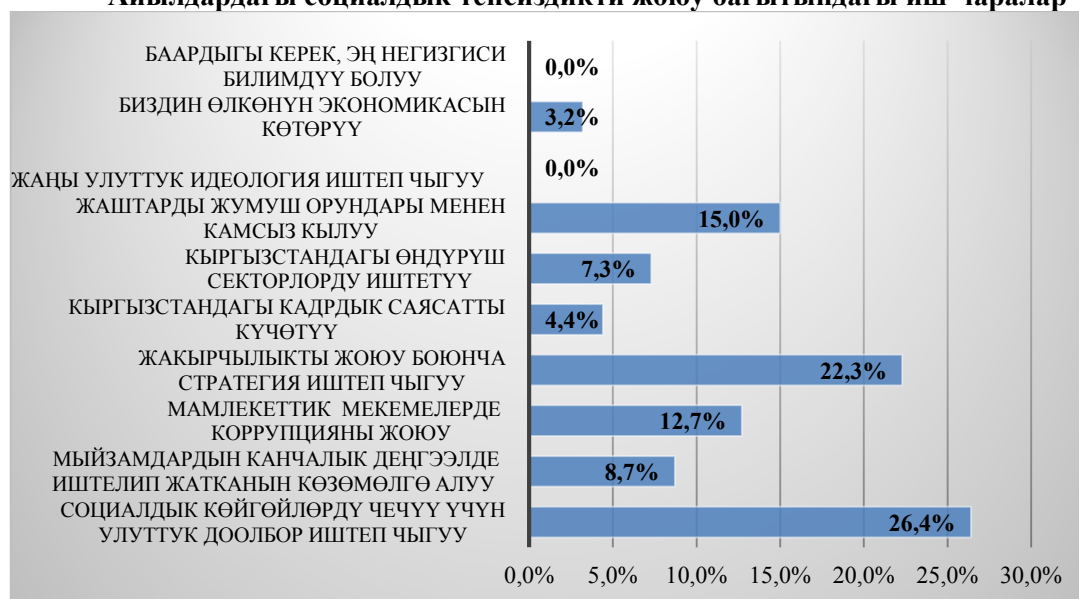
Айыл жергесинде аялдар менен эркектердин мүмкүнчүлүгүндө айырмалар барбы

№	Тармактар	Ооба	Жок
1.	Билим алууда	42,8%	57,2%
2.	Кесип тандоодо	56,1%	43,9%
3.	Жумушка орношууда	64%	36%
4.	Үй жумуштарын аткарууда	74,5%	25,5%
5.	Балдарды багуу жоопкерчилигинде	58%	42%
6.	Жеке бизнести өнүктүрүүдө	47,2%	52,8%
7.	Келечектеги жубайын тандоодо	53,7%	46,3%
8.	Ири материалдык чыгымдарды чечүүдө (үй, машина)	55,6%	44,4%

Изилдөөнүн алкагында респонденттер айылдардагы социалдык теңсиздикти жоюу багытында эн биринчи кезекте улуттук долбоор иштеп чыгуу керек (26,4%) деп айтышты. 22,3% респонденттер жакырчылыкты жоюу боюнча стратегия иштеп чыгуу керек деп белгилеп кетишти.

Гистограмма 2

Айылдардагы социалдык теңсиздикти жоюу багытындагы иш-чаралар

Демек, жыйынтыктап айтканда Кыргызстандагы айылдарда мүлктүк жана гендердик жактан алып караганда көйгөйлөрү көп жана калктын ортосундагы кирешенин айырмачылыгы көрүнүп турат. Ошондуктан, бул маселе өз актуалдуулугун жоготпойт. Мүлктүк жана гендердик теңчилик – өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн өбөлгөсү. Жакырчылык теңсиздиктин бир түрү катары эсептелинет. Бул көрүнүш жеке адамдын же анын үй-бүлөсүнүн кирешесине, алардын негизги керектөөсүнө, жашоо турмушка байланыштуу жеке өзгөчөлүктөрүнө, баалуулуктарына канааттанбаган абал болуп саналат. Ыңгайлуу турак-жай турмуш-тиричилик шарттары адамдардын бардык жашоо ишмердүүлүктөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Акыркы жылдары, айрыкча COVID-19 пандемиясынын учурунда, жакырчылык көйгөйү өтө курч болуп, калктын жашоо шартына, кирешелерине, ишкерлигине, каржы жаатына терс таасирин тийгизди.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Исаев К.И. Имишканов К. //Кыргызский путь устойчивого развития. - Бишкек 2018.
2. Лошакова. Ю.П. Региональные особенности гендерного неравенства.// Социс №5 (337), 2013.
3. Мендибаев Н. Кыргызстан айыл коомдоштугундагы социалдык тенсиздиктин айрым онуттору// Наука и новые технологии. – №2. – 2015.
4. Шайылдаева А.К. Айыл аялдарынын азыркы социалдык көйгөйлөрү. Социологиялык талдоо. Монография. – Бишкек, 2013.
5. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/20291>
6. <http://www.stat.kg>
7. <http://www.stat.kg/living-wage/>
8. <https://novosti.kg/kg/2020-zhyly-kyrgyzstanda-zhakyrchylyk-st/> Караган күнү 01.07.2021 2020-жылы Кыргызстанда жакырчылык өстү.
9. <https://www.worldbank.org/en/research>
10. <https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80>
11. <https://rus.azattyk.org/a/31192590.html> Бурулайдын тагдыры
12. <https://rus.azattyk.org/a/advokat-delo-ob-ubiystve-ayzady-kanatbekovoy-peredano-v-sud/31236900.html> Айзаданын өлүмү

***Рецензент:** Шайылдаева А.К. – социология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КНУнун социология жана социалдык иштер кафедрасынын окутуучусу*

Религиоведение

УДК: 2+043.5

Омурова Т.О., Осмонова Д. А.
КНУ им. Ж.Баласагына /
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Omurova T.O., Osmonova D.A.
J. Balasagyn KNU

Религиоведение и теология: от поляризации к взаимодействию
Дин таануу жана теология: карама-каршылыктан өз ара аракеттенүүгө
Religious studies and theology: from polarization to interaction

Аннотация. Статья посвящена проблеме взаимодействия светского и религиозного подходов к познанию религии. Рассмотрен вопрос о соотношении и взаимоотношениях религиоведения и теологии. Показаны причины конфликтов между религиоведением и теологией и в то же время их рациональная разрешимость. Описаны характерные особенности каждой из дисциплин, позволяющие выделить их существенные различия по объекту, методу, задаче и цели изучения. Автор акцентирует внимание на том, что эти сферы необходимо различать, а не противопоставлять. Обоснована возможность и крайняя желательность сближения тех и других позиций по многим взаимно интересующим темам и проблемам, организация конструктивного диалога между ними.

Аннотация. Макалa дин таанууга светтик жана диний мамилелердин өз ара аракеттенүүсү проблемасына арналган. Дин таануу менен теологиянын өз ара байланышы жана байланышы жөнүндө маселе каралат. Дин таануу менен теологиянын ортосундагы карама-каршылыктардын себептери жана ошол эле учурда алардын рационалдуу чечилиши көрсөтүлөт. Ар бир дисциплинанын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү сүрөттөлөт, бул алардын изилдөөнүн объектисинде, методунда, тапшырмасында жана максатындагы олуттуу айырмачылыктарын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Автор бул сфераларды каршы коюу эмес, айырмалоо керек экендигине токтолот. Көптөгөн өз ара кызыктуу темалар жана проблемалар боюнча ошол жана башка позициялардын жакындашынын, алардын ортосунда конструктивдүү диалогду уюштуруунун мүмкүнчүлүгү жана өтө максатка ылайыктуулугу далилденген.

Abstract. The article is devoted to the problem of interaction of secular and religious approaches to the knowledge of religion. The question of the correlation and relationship between religious studies and theology is considered. The reasons for the conflicts between religious studies and theology are shown and at the same time their rational solvability. The characteristic features of each of the disciplines are described, which make it possible to highlight their significant differences in the object, method, task and purpose of study. The author focuses on the fact that these areas need to be distinguished, not opposed. The possibility and extreme desirability of rapprochement of those and other positions on many mutually interesting topics and problems, the organization of a constructive dialogue between them are substantiated.

Ключевые слова: религиоведение; теология; взаимодействие; конфликты; связи; диалог.

Урунттуу сөздөр: дин таануу; теология; өз ара аракеттенүү; конфликттер; байланыштар; диалог.

Keywords: religious studies; theology; interaction; conflicts; connections; dialogue.

Проблема взаимодействия светских и религиозных образований является важной и значимой в современном мире, в том числе светском многоконфессиональном Кыргызстане [1], в котором отмечается бурный рост религиозных образовательных учреждений [2], создаются кафедры теологии в светских вузах. В аспекте данной проблемы изучим вопрос, порождающий многозначные мнения в образовательных и научных кругах, – вопрос разграничения и взаимного влияния двух образовательных парадигм, двух подходов к познанию религии – светского подхода (религиоведение) и религиозного подхода (теология).

Но прежде рассмотрим время возникновения данных дисциплин. Религиоведение как отдельная научная дисциплина зародилась во второй половине девятнадцатого столетия в Западной Европе на стыке других наук об обществе и культуре: философии, культурологии, социологии, филологии, истории, психологии, этнографии, антропологии, герменевтики, фольклористики, востоковедения и др. Однако, известно, что интерес к изучению религии проявляли еще древнегреческие мыслители, жившие в VI-V веках до н.э. (Гекатей Милетский, Геродот и др.) [3, с.9].

Теология сравнительно с религиоведением возникла гораздо раньше. В древней Греции теология в значении «учение о богах», «учение о божественном» начинает встречаться в IV веке до н.э. (у древнегреческого философа Аристотеля, стоиков, представителей неоплатонизма и др.) и была попыткой объяснить и обосновать существование дохристианских (языческих) богов [4]. Следовательно, теология в той или иной форме существовала уже в дохристианский период. Что касается дословного перевода термина с греческого языка, то он означает «учение о Боге», именно в этом своем значении он утвердился в XIII веке после появления книги средневекового французского философа, теолога Пьера Абеляра «Христианская теология» и создания факультета теологии в Парижском университете [5].

Таким образом, религиоведение моложе теологии, и в этом есть свои преимущества: оно в меньшей степени лимитировано запретами, не сковано традициями, нейтрально, в равной степени удалено как от атеистических пристрастий, так и от теистических ограничений и догм.

В сфере высшего профессионального образования имеет место параллельное сосуществование данных образовательных систем, объединяемых тем, что для обеих одним проблемным полем, единым предметом изучения является религия, но при этом они существенно отличаются и даже в некоторых областях не сопоставляются. В чем особенности каждой из них?

Религиоведение – это научная отрасль знаний о религии, предметом изучения которой являются закономерности происхождения, тенденций развития и функционирования религии как социокультурного феномена и отдельных конкретных религий в их историческом развитии. Религиоведению свойственен светский взгляд на религию (нейтральный как к религии, так и атеизму) как на предмет научных исследований, в которых все сводится к естественно и социально обусловленным причинам, где нет места для «сверхъестественного» (непостижимого, трансцендентного, запредельного, непознанного, сверхприродного). В религиоведческом понимании, религия – часть духовной культуры, способ познания

действительности, средство духовно-практического освоения мира, общества, личности [6].

Религиоведение, обладая двумя взаимосвязанными категориями научного дискурсивного анализа, двумя основополагающими формами научно-познавательной деятельности – эмпирической и теоретической – объективно изучает собственно религию во всем многообразии и изменчивости ее проявлений, в существующем контексте культуры во взаимосвязи доктрины, культа, религиозной деятельности, религиозных отношений, религиозных организаций и в связи с различными сферами общественной жизни – идеологией, политикой, экономикой, искусством, наукой, моралью и др.

Теология – базированное на священных богодухновенных текстах и данное в форме дискурса учение о Боге, его сущностных характеристиках и действии, система умозаключений и свидетельств реальности истин вероучения, доказательство достоверности определенных сущности и способов культовых практик, принципов и правил жизни. Таким образом, объектом изучения теологии является Бог – одно из основополагающих религиозных понятий, представляет собой какую-то объективированную трансцендентную сущность, выступает в качестве культового объекта, обладает многоатрибутивными качествами: всемогущий, всещедрый, всемилостивый, всемирный, всеблагий, всезнающий, всепрощающий и др. Самообнаружение Бога в мире выступает в качестве предмета изучения теологии, поскольку познать Бога как потустороннюю, запредельную, трансцендентную сущность иначе и невозможно. Теология позиционирует религию как подлинную, глубоко индивидуальную связь человека с Абсолютом, от которого человек испытывает полную зависимость в своем существовании и взаимодействии с окружающим миром, и с которым связывает высшую цель своей жизни [7, с.32]. Согласно представлениям теологов, эта связь нерушима и априори является незыблемой, а суть расхождения теологии и религиоведения заключена в разности размещения акцентов. Так, религиоведение во главу угла своего изучения ставит верующего человека, общество и др. в качестве субъектной составляющей религии, что представляет собой исследование религии с позиции извне, в теологии же, как было сказано выше, Бог предстает главной объектной составляющей религии, и здесь имеет место изучение религии «изнутри» с позиций той или иной религии. Разнясь с теологией, религиоведению чужды рассмотрение проблем, связанных с аргументацией реальности присутствия или отсутствия божественной сущности и ее атрибутивных свойств, высказывания об «истинности» тех или иных религиозных традиций, критические соображения, касающиеся правильности принципов вероучения или религиозных положений, определение глубинных повторяющихся, существенных взаимосвязей, присущих феномену религии. Вместе с тем, религиоведение нередко прибегает к заимствованию тех понятий и концептов, которые теология создала при постижении и изучении религиозного опыта, тем самым, где-то становится дисциплиной, направленной на понимание и уяснение наработок теологии и, использующей в своем арсенале категориальный аппарат не только философии, но и психологии, социологии, феноменологии.

Остановимся на определениях религиоведения и теологии, данных отдельными авторитетными авторами и фундаментальными религиозными и философскими изданиями.

Корифей российского современного религиоведения, профессор М.Г. Писманик дает следующую дефиницию религиоведения: «Религиоведение – это учение о религии как особой сфере духовной культуры человечества. Это наука о сущности религии, ее значении в общественном развитии, о ее возникновении и эволюции, о соотношении с другими сферами культуры» [8, с.27]. Известный советский и российский религиовед, социолог религии, проф. И.Н. Яблоков определяет религиоведение как науку, изучающую «закономерности возникновения, развития и функционирования религии, ее многообразные феномены, как они представляли в истории общества, взаимосвязь и взаимовлияние религии и других областей культуры... на уровне общества, групп и личности» [9, с.10].

По определению известного культуролога и православно ориентированного автора С. С. Аверинцева: «Теология – это учение о Боге, построенное в логических формах на основе текстов, принимаемых как свидетельство Бога о Самом Себе», т. е. на основе Откровения [10, с.200]. Основоположник немецкой идеалистической философии Г.В.Ф.Гегель считает, что «теология есть религия, обладающая мыслящим, оперирующим понятиями сознанием» [11, с.220]. «Католическая энциклопедия» определяет теологию – не что иное, как основанное на Откровении учение о Боге и отмечает: «Чтобы заниматься теологией, необходимо быть верующим человеком. Изучение христианства и христианского учения в отрыве от Церкви может быть лишь религиоведением» [12, с.632]. Российский религиовед Д.В.Пивоваров высказывается о теологии так: «Теология – учение о Боге: а) в религиозном смысле: методологическая проработка истин божественного откровения разумом, освещенным верой (Дж. Ф. ван Акерен): б) в атеистическом смысле: систематическое изложение, истолкование и защита религиозного учения об абсолютной реальности, а также соответствующее обоснование правил и норм жизни верующих и духовенства» [13, с.690].

Крупнейший в России специалист по современному католицизму, методологии религиоведения и государственно-конфессиональных отношений, профессор Ф. Г. Овсиенко проводит явные различия между теологией и религиоведением: «Теология - учение о Боге, о его атрибутах, и о мире, сотворённом Господом Богом, а религиоведение - это знание о религии. Задача теологии - утвердить человека в вере, задача религиоведения - дать знания о религии» [14].

Интересное сравнение религиоведения и теологии приводит ректор Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета В.Воробьев: «Религиоведение и теология соотносятся примерно, как музыка и музыковедение. Одному нужна лекция по музыке, а другому нужна сама музыка. Одно другому не мешает, но одно другого и не заменяет. Думаю, если кому-то нужна сама музыка, то лекций будет недостаточно» [15, с.42-43].

Определим основные отличия, имеющиеся между религиоведением и теологией:

- 1) Предметным полем изучения религиоведения является религия как социокультурный феномен, анализируемый извне, точнее сказать с внешних позиций, объектом рассмотрения теологии является Бог, познание религии идет изнутри с исследованием опыта, характерного для той или иной религиозной традиции [16].
- 2) В теологии вера является основным инструментом постижения религии [17,18], религиоведение при выполнении задачи познания религии прибегает к методу, основывающемуся на логике и разуме. Все положения в религиоведении основываются на научную практическую деятельность, опирающуюся на опыт

наблюдения и экспериментальные данные, и не представляются возможными без их теоретического осмысления, что касается эмпирического базиса, материал которого составляют данные наблюдения и эксперименты, в теологии не формируется.

- 3) Явно заданной целью религиоведения является трансляция знаний о религии, миссия теологии – утверждение веры в человеке.
- 4) В рамках религиоведения изучаются в равной степени все известные религиозные традиции, позиция эксклюзивизма чужда религиоведению, напротив, теология предпочитает изучение одной религиозной системы, поэтому существуют, к примеру, исламская теология, христианская теология и т.д.
- 5) Религиоведение, преследуя описательные задачи, проводит сбор данных, их первичный анализ и изложение, когда же объем этих данных оказывается неполным, прибегает к эвристическому методу анализа, теология же наряду с восприятием информации (познавательная цель) во главу угла своей деятельности ставит апологетику, занимаясь защитой истинности того или иного религиозного вероучения от внешних нападков и критики, посредством доводов разума (например, христианская апологетика, исламская апологетика и др.).

Вышеперечисленные особенности обеих дисциплин обуславливают двоякость их взаимоотношений, с одной стороны, проглядывается несопоставимость друг с другом, влекущая за собой практическую неотвратимость возникновения конфликтных ситуаций, с другой стороны, в противовес этому прослеживается взаимная перспективность их отношений и возможность конструктивного решения существующих конфликтов.

К причинным факторам, по которым вызваны конфликты, можно отнести:

- 1) понимание теологами необходимости выразить собственную позицию внутри самого теологического общества к вновь появившейся сопредельной системе знаний;
- 2) расхожесть мнений, касающихся отношения религиоведческого знания к теологическому, и осмысления внутри религиоведческого общества «светскости» этой дисциплины;
- 3) готовность религиоведческого сообщества защитить собственную независимость и добиваться признания за собой превосходства в плане познавательной деятельности в сравнении с теологическим знанием.

Конечный из перечисленных конфликтов имеет тенденцию к обострению, и причина этому то, что в последнее время теология твердо нацелена к реабилитации себя как научной отрасли знаний в системе наук, и отмечено сопротивление определенной доли ученых-религиоведов этому процессу.

Еще Г.В.Ф.Гегель говорил, что противоречие – корень всякого движения и жизненности. Согласно данному утверждению, необходимо обратить внимание на положительную роль существующих и возникающих конфликтов и споров между двумя научными отраслями, способствующих развитию в плане получения новых знаний. Очевидно, что положительный результат можно получить только тогда, когда, во-первых, произойдет обоюдное признание правомочности друг друга как ученых и, во-вторых, будет проведена дифференциация направленности их познавательной деятельности.

В данном контексте значимым представляется разграничение и сравнение познавательной заинтересованности обеих образовательных дисциплин [19]. В общем смысле можно говорить о том, что познавательный интерес теологии сосредоточен на

установление нормы религиозного сознания конкретной религиозной традиции, вследствие того, что она формализуется в сакральных священных текстах и артефактах и существенно определяет стиль жизни, ориентацию культуры, принятую иерархию ценностей участников традиции, на рассмотрение истории и культуры человеческого общества в сопоставлении с данной нормой. В противоположность сказанному, религиоведение свой интерес направляет, в первую очередь, на реально имеющееся религиозное сознание в многообразии его социальных, культурных, психологических и исторических аспектов. Подобное дифференцирование способствует осмысленной целесообразности их взаимодействия: без понимания нормы религиозного сознания определенной религиозной общины разумное суждение форм реальной религиозности маловероятно, и в то же время, наоборот, осознание нормы религиозного сознания вызывает необходимость знания конкретного контекста ее функционирования.

В педагогической деятельности высших учебных заведений постсоветского пространства, где ведется профессиональная подготовка кадров религиоведов и теологов, отмечается зарождение таких отношений двух образовательных дисциплин, когда появляются достаточно стабильные пересечения между ними [20]. Педагогический состав, участвующий в организации и преподавании обоих предметов, приходит к осмыслению насущной потребности в их взаимодействии в формате диалога. Это способствовало увеличению блока теологических дисциплин в образовательной программе подготовки религиоведов, и введению дисциплин религиоведческой направленности в учебный план обучения студентов-теологов. При достаточно большом объеме теологических предметов в структуре основной образовательной программы подготовки религиоведов, создается объективная возможность получения второй квалификации «Эксперт в области теологии», предоставляющей допуск к участию как в исследовательской деятельности религиоведческого и теологического сообществ, так и теологически-ориентированных сферах деятельности, где нужно владеть знаниями, умениями и навыками анализа религиозного опыта с позиций определенной религиозной конфессии, что определенно было бы невозможным, владея только квалификационными навыками специалиста-религиоведа. Следующий важный практический аспект - религиоведческие дисциплины в светском теологическом образовании стали вести преподаватели кафедр религиоведения. В последние годы в практике высших образовательных заведений СНГ [21] наблюдается распространение отличающихся, с точки зрения слияния разных образовательных направлений, кафедр религиоведения и теологии [22]. Открытие подобных кафедр стало, с одной стороны, логичным ответом на рост общественного религиозного сознания в современных условиях, с другой стороны, явилось результатом понимания того, что только межпредметная коммуникация, двухсторонняя критика, конструктивная дискуссия, независимая экспертиза научных результатов в сопредельных образовательных и исследовательских сферах, могут привести к реальным обоюдно значимым и весомым результатам. Как следствие, увеличиваются возможности для расширения и углубления профессиональной подготовки кадров теологической и религиоведческой направленности, и в то же время теологический аспект приобретает важность и значимость в междисциплинарной области функционирования различных социальных и гуманитарных наук. Но вместе с тем, сохраняется практика, когда в светских государственных высших учебных заведениях в рабочем учебном плане подготовки специалистов-религиоведов теологические дисциплины занимают малый сегмент и в большинстве своем предназначены для цели

ознакомления (теологическое образование в общих чертах тенденциозно характеризуется как «неакадемическое»), а в теологических образовательных учреждениях религиозно-теологические предметы инерционно причислены к разряду второстепенных.

Думается, что процессу продуктивного решения проблемы взаимодействия двух образовательных систем, организации конструктивного диалога между ними [23] могут способствовать практические учебные, методические и научные коммуникации, коррелятивные связи религиоведов и теологов в виде:

- объединенных занятий студентов-теологов и религиоведов;
- научно-методологических, учебно-методических семинаров;
- круглых столов, вебинаров и научных конференций в формате дискуссий по специальным темам.

Организация подобных встреч позволит в двухстороннем порядке определять существующие проблемы, при этом, в первую очередь, необходимо отдавать предпочтение тем из них, где в меньшей степени имеются точки расхождения, и находить выход и перспективы без игнорирования интеграционных связей, которые были и есть между этими двумя образовательными парадигмами, таких как:

- 1) генетические – в историческом разрезе религиоведение как теоретическая дисциплина образовалась внутри теологии и на ранних этапах происходило стараниями и трудами представителей теологической мысли, и первые кафедры религиоведения стали преемницами кафедр теологии;
- 2) организационно-проблемные - на теологических факультетах имеются кафедры религиоведения, кафедры религиоведения и теологии, периодические учебные и научные журналы, исследовательские и образовательные проекты, имеющие теолого-религиоведческий характер;
- 3) персональные связи - исторические факты свидетельствуют о том, что в числе авторитетных мыслителей и ученых было немало тех, кто считал себя одновременно и религиоведом, и теологом [24].

Итак, на современном этапе связи между двумя образовательными системами – теологией и религиоведением – ориентированы в направлении формирования и развертывания эффективного взаимодействия, искоренения изжившего себя мнения об их бескомпромиссной борьбе. Бесспорно, что объединение или унификация теологии и религиоведения априори невозможны даже в отдаленном времени, демаркационная линия будет существовать между ними всегда. Речь должна идти о необходимости признания различий и отказе от поляризации и конфронтации, означавшем не отказ от дискуссий и обоюдной критики, а предполагающем исключительно плодотворность и конструктивность. Очевидно, что нахождение точек соприкосновения, взаимное сближение позиций по разным вызывающим интерес темам и проблемам осуществимо в полном объеме и целесообразно для роста общественного сознания и стабильного функционирования современного светского общества. Наступил период для расширения опыта и организации систематических встреч и налаживания партнерского сотрудничества представителей светского и религиозного подходов к познанию религии. Это актуально для современной эпохи глобализационных процессов, характеризующейся в том числе очевидным повышением роли религиозного фактора в общественной жизни и сознании людей. Проводимые в дальнейшем исследования по проблемам построения диалога светских и религиозных образовательных институтов

будут способствовать выработке эффективной политики в области образования и продвинут этот процесс вперед.

Список цитируемых источников:

1. На начало 2021 года по данным Государственной комиссии по делам религий Кыргызской Республики в стране зарегистрировано 3348 религиозных организаций, из них 2930 – исламского, 404 – христианского направления, 12 общин Бахаи, 1 иудейская и 1 буддистская общины. - Концепция государственной политики в религиозной сфере на 2021-2026 годы. - http://www.president.kg/ru/sobytiya/20790_prinyata_koncepciya_gosudarstvennoy_politiki_v_religioznoy_sfere_na_2021_2026_godi
2. Государственной комиссией по делам религий Кыргызской Республики зарегистрировано 112 религиозных образовательных учреждений, из которых 10 высших учебных заведений и 102 медресе. - Реформы религиозного образования в Кыргызстане – «концепция» как основное решение. - 24.04.2019. - <https://kabar.kg/news/reformy-religioznogo-obrazovaniia-v-kyrgyzstane-kontseptciia-kak-osnovnoe-reshenie/>.
3. Философия религии: учебник для академического бакалавриата / Шахнович М. М. - М.: Юрайт, 2015.
4. Элбакян Е.С. Религиоведение и теология: к проблеме демаркации объектов исследования // Религиоведение. – М., 2001. – №1. – С.116.
5. Аверинцев С. С. Теология // Новая философская энциклопедия. - 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010.
6. Митрохин Л.Н. От научного атеизма к наукам о религии: философия религии и теология // Философские проблемы религиоведения. – Санкт-Петербург, 2008.
7. Новая философская энциклопедия: в 4 т. – Т.4. – М., 2001.
8. Религия в истории и культуре: учебник для вузов / Под ред. проф. М.Г.Писманика. – М.: ЮНИТИ, 1998.
9. Религиоведение: учеб. пособие / И.Н. Яблоков. - М.: Гардарики, 2004. – С.10.
10. Аверинцев С.С. Теология // Философская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5.
11. Гегель Г.В.Ф. Философия религии. Т. 1 / общ. ред., вступ. ст. А. В. Гулыги; пер. с нем. М.И.Левинной. – М.: Мысль, 1976.
12. Католическая энциклопедия. – Т.1. – М., 2002.
13. Современный философский словарь / Под общ. ред. В.Е. Кемерова и Т.Х.Керимова. – Москва: Академический проект, 2015.
14. Состоялась презентация словаря «Религиоведение» / Православие.ру, 11.09.2006. - <http://pravoslavie.ru/18459.html>
15. Калимуллин Р.Х. Религиоведческая и богословская теология в системе вузовского образования // Образование и духовная безопасность. – Уфа, 2019. – №1(7).
16. Элбакян Е.С. Религиоведение и теология: к проблеме демаркации объектов исследования // Религиоведение. – М., 2001. – №1.
17. Один из выдающихся патриархов западно-католической христианской церкви Августин Блаженный (354-430 гг. н.э.) утверждал: «Только тому, кто верит в бытие Божие, его святые деяния, открывается истина. Для остальных она покрыта мраком невежества».

-
-
18. Овсиенко Ф.Г. Сферы изысканий религиоведения и теологии и специфика постижения ими рассматриваемых объектов // Вопросы религии и религиоведения. – М., 2009. – Вып.1. – Ч.4.
  19. Шахов М.О. Религиозное знание, объективное знание о религии и наука // Вопросы философии. – М., 2004. – №11.
  20. Осмонова Д.А. Взаимодействие светского и религиозного образования в современных условиях // Материалы Международного семинара-совещания представителей государств-участников СНГ «Разработка и реализация инновационных моделей подготовки повышения квалификации специалистов по истории и культуре традиционных религий в государствах-участниках СНГ». – М., 2012.
  21. Горбунов А.П. Формы и направления взаимодействия светских и духовных учебных заведений // Материалы Международной научно-практической конференции представителей государств-участников СНГ «Сотрудничество вузов государств-участников СНГ в области духовного образования: актуальные проблемы и перспективные направления». – М., 2012.
  22. В сентябре 2017 года кафедра религиоведения КНУ им. Ж.Баласагына реорганизована в кафедру религиоведения и теологии, что явилось не только закономерным следствием развития религиозного сознания в современном кыргызстанском обществе, но и в то же время неременным условием возрождения традиций классического университета, обладающих высоким духовно-нравственным потенциалом.
  23. Писманик М.Г. Возможен ли диалог // Вопросы религии и религиоведения. – М., 2009. – Вып.1. – Ч.4.
  24. Печерская Н. О проблемах богословского и религиоведческого образования в светских вузах и духовных школах // Материалы Международной научно-практической конференции «Образование в XXI веке: стратегии и приоритеты». – М., 2008.

Рецензент: Самыканов А.Т. – кандидат философских наук, доцент кафедры философии и гуманитарных дисциплин КГУ им. И.Арабаева

Экономика

УДК: 331:338.1

Аманбаева Ч.Ш., Шаршенова Г.А.
КНУ им. Ж.Баласагына /
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Amanbayeva Ch.Sh., Sharshenova G.A.
J. Balasagyn KNU

**Разработка стратегии управления персоналом на предприятии
Ишкананын персоналды башкаруу стратегиясын иштеп чыгуу
Development of an enterprise personnel management strategy**

***Аннотация.** Статья посвящается стратегическому планированию – одной из функций менеджмента, которая предполагает выбор целей организации и средств их достижения. Стратегическое планирование обеспечивает основу для всех управленческих решений, организационные функции, мотивация и контроль сосредоточены на разработке стратегических планов.*

***Аннотация.** Макалa уюмдун максаттарын жана аларга жетүү үчүн каражаттарды тандоону камтыган башкаруу функцияларынын бири - стратегиялык пландаштырууга арналган. Стратегиялык пландаштыруу бардык башкаруу чечимдеринин негизин түзөт, уюштуруу функциялары, мотивация жана контролдоо стратегиялык пландарды иштеп чыгууга багытталган.*

***Abstract.** The article is devoted to strategic planning – one of the functions of management, which involves the choice of the goals of the organization and the means to achieve them. Strategic planning provides the basis for all management decisions, organizational functions, motivation and control are focused on the development of strategic plans.*

***Ключевые слова:** менеджмент, стратегическое планирование, управление персоналом, оперативное управление, контроль.*

***Урунттуу сөздөр:** башкаруу, стратегиялык пландоо, персоналды башкаруу, оперативдүү башкаруу, контролдоо.*

***Keywords:** management, strategic planning, personnel management, operational management, control.*

В современных быстроменяющихся социально-политических и экономических условиях перед организацией, действующей на рынке товаров и услуг, стоит задача обеспечения не только выживаемости, но и непрерывного развития, наращивания своего потенциала. Концепция стратегического менеджмента позволяет организации добиваться поставленных целей в условиях динамичной, изменчивой и неопределенной среды. Успешная деятельность любой компании начинается с правильного выбора стратегии управления персоналом.

Управление персоналом – это совокупность принципов, методов и средств целенаправленного воздействия на персонал, обеспечивающих максимальное использование их интеллектуальных и физических способностей при выполнении трудовых функций для достижения целей предприятия [1].

Любое предприятие, ориентированное на успешное существование и на развитие, планирует свою работу не только на ближайшее будущее, но и на отдаленную

перспективу. Важную роль в этих планах играет кадровая политика и кадровая стратегия.

Общество с ограниченной ответственностью «Кыргыз Унаа Курулуш» было открыто с целью развития промышленности Кыргызской Республики. Предприятие станет первым машиностроительным заводом, открытым со дня независимости Кыргызской Республики. ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш» должно внести вклад в развитие промышленности Кыргызской Республики, региональное социально-экономическое развитие страны с потенциалом организации более 300 долгосрочных рабочих мест. На заводе планируется производить гидротурбины, различные виды генераторов, станки, а также планируется наладить сборку электробусов и электромобилей.

ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш» входит в состав Холдинга «Каганат Инвест». Оно зарегистрировано в г.Ош по адресу: г. Ош мкр. Туран-27/1 и является многопрофильным машиностроительным предприятием, проектирующим и производящим оборудование для энергетики и машиностроения со специализацией на производство электромобилей. ОсОО прошло перерегистрацию 14 марта 2019 г. Учредителем предприятия является ОсОО "Каганат Инвест".

Производственные цеха машиностроительного завода имеют удобное географическое расположение – в южной части г.Ош, в 6 километров от городской мэрии и 18 километров от Ошского международного аэропорта, до г.Худжанд (Таджикистан) – 300 км, до г.Ташкент (Узбекистан) – 420 километров, до пограничного пункта Иркеш-Там – 260 километров. Включает в себя 16000 м² производственных помещений, 2000 м² складских помещений. Предприятие оснащено оборудованием из Японии и Европы, соответствующим международным стандартам качества.

Для работы предприятия планируется привлечь высококлассных специалистов из Кыргызстана, Турции и России. Введение в эксплуатацию машиностроительного завода важно не только из-за предполагаемого пополнения местного бюджета, но и для снижения уровня безработицы, внутренней и внешней миграции. Общая численность персонала завода составит более 300 человек.

В настоящее время машиностроительный завод начал выпуск следующей продукции:

- электробусы;
- электронные смарт-счетчики электроэнергии, природного газа и воды;
- силовые электрические трансформаторы марки ТМ-250;
- щиты электрические, шкафы распределительные силовые, щиты с монтажной панелью, щитки этажные;
- специальная медицинская техника для комплектации автомобилей скорой медицинской помощи.

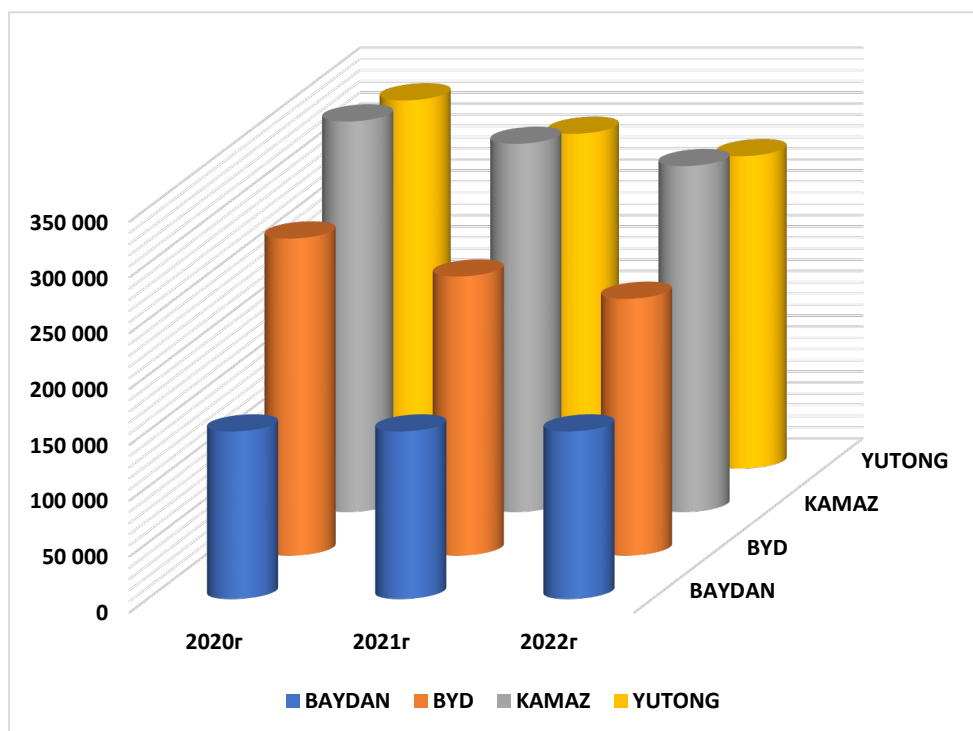
В рамках второго этапа ввода в эксплуатацию машиностроительного завода планируется выпуск следующей продукции:

- комплекты оборудования для ГЭС, включая гидротурбины, генераторы и электроавтоматику для ГЭС;
- дизельные, бензиновые, ветровые генераторы;
- промышленные и бытовые насосы;
- металлообрабатывающие станки;
- лифтовое оборудование;

- сборка электромобилей.

Таблица 1

Конкурененты электробуса Baydan и их цены за 2021 г., тыс.долларов

В таблице 1 приведены ценовые показатели конкурентных компаний по производству электробусов. Таблица отражает ценовую разницу между электробусами, где электробус Baydan заметно отличается своей ценой, которая в два раза ниже, и при этом предлагается такая же, а в перспективе и лучше, функциональность, по сравнению с электробусами других производителей.

Исходя из сравнительного анализа таблицы 1, цена электробуса на рынке варьируется от 250 000 долларов до 500 000 долларов США. Электробус предприятия будет выпускаться под именем “Байдан”, средняя его цена 150 000 долларов США. Средняя себестоимость электробуса, по плановым расчетам будет 90 000 долларов, исходя из этого, прибыль с каждого продукта будет составлять 60 000 долларов. Из расчета 1 электробус = 60 000 долларов США прибыли

ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш» также ведет работу по серийному запуску электронных смарт-счетчиков учета активной и реактивной электроэнергии, прямого и через трансформаторного включения под названием «УЧАР-1».

Таблица 2

Цены конкурентов производящих трансформаторы за 2021 г., тыс. сом.

В таблице 2 указаны цены конкурентов производителей силовых электрических трансформаторов по Центральной Азии. Именно в данной категории, можно заметить, что трансформаторы ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш» дороже, чем трансформаторы Узбекистана и Казахстана. Отсюда возникает вопрос: если у других производителей продукция дешевле, зачем стране выплачивать больше за местное производство? Но в условиях нынешней ситуации, даже при цене выше, чем у других, нашей стране следует выбирать продукцию местного производства, поскольку процесс импортозамещения, в первую очередь, защищает внутренний рынок, а далее и выход на внешний, мировой рынок [2].

Таблица 3

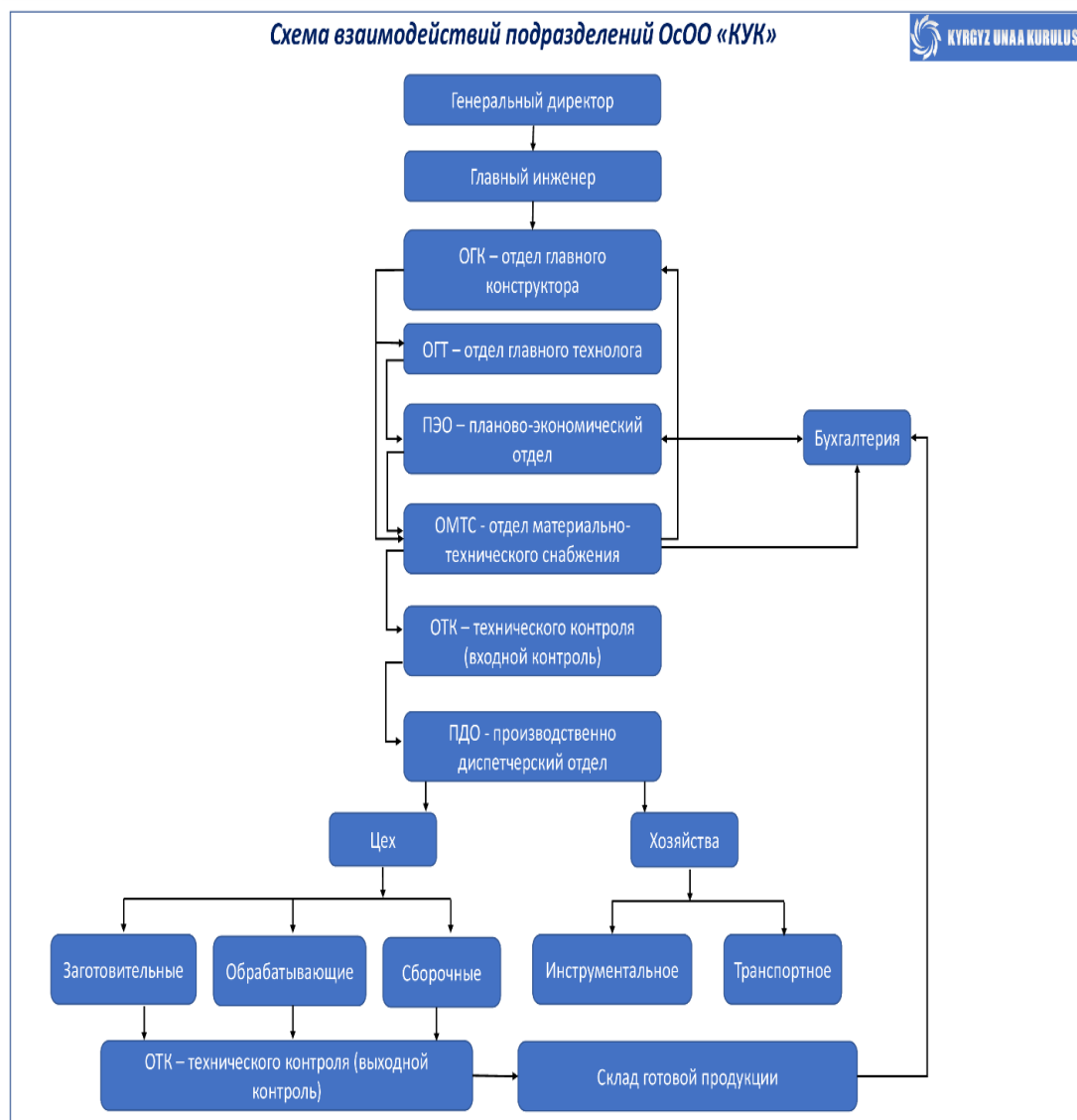
Распределение сотрудников ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш»

Как правило, на таких предприятиях используется линейнофункциональная, трехступенчатая организационная структура менеджмента (предприятие – цех – участок) и соответственно линейный персонал – директор предприятия, начальники отделов и мастер цеха.

Исходя из очередности и потребностей производства структура компании выглядит следующим образом:

Таблица 4
Схема взаимодействий подразделений ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш»

В таблице 4 отражена схема взаимодействия подразделений ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш». Данная модель управления компанией рекомендуется людьми из сферы бизнес консалтинга и также доказала свою эффективность в компании «Кыргыз унаа Курулуш». Компания разбита на 5 операционных отделов (отдел маркетинга, отдел продаж, отдел закупок, производство, отдел логистики и монтажа готовой продукции), и 5 вспомогательных (финансовый отдел, бухгалтерия, юридический отдел, служба безопасности, IT отдел).

У компании имеется IT отдел, главная задача которого обеспечить автоматизированный обмен информацией о деятельности каждого сотрудника и его

эффективности в компании. Благодаря единой внедренной ERP системе топ-менеджеры получают оперативную информацию для управления компанией (например, в зависимости от планируемого объема продаж отдел закупок закупает сырье). Благодаря оперативному обмену информацией и работе на основе финансовой модели компания стабильно развивается, дорабатывая свои микро-процессы.

Генеральный директор, ориентируясь на ключевые показатели компании, организует всю работу предприятия и несет полную ответственность за его состояние и деятельность перед учредителем и трудовым коллективом. При этом топ-менеджеры и руководители отделов ответственны перед генеральным директором за выполнение своего плана и достижения показателей по своему отделу. Генеральный директор осуществляет общее руководство, координирует работу всех служб и подразделений, обеспечивает выполнение коллективного договора, обязан рационально использовать финансовые, материальные и людские ресурсы. Он несет ответственность перед законодательством за надлежащее исполнение возложенных на него обязанностей и возмещает ущерб, причиненный ОсОО за неисполнение или ненадлежащее выполнение коллективного договора [4].

В 2019 г. в ОсОО "Кыргыз Унаа Курулуш" работало 58 человек, но в 2020 г. в связи с расширением был привлечен дополнительный персонал и численность работников составила 70 сотрудников, то есть численность персонала выросла на 21 %, в 2021 г. отмечается рост численности персонала на 19 %. Таким образом, можно заключить, что ежегодно компания расширяет свою деятельность и привлекает для реализации поставленных задач дополнительную рабочую силу.

В связи с расширением предприятия отмечается также рост объемов продаж, так как предприятие завоевывает новые рынки сбыта, расширяя поле своего влияния.

Большинство сотрудников компании – мужчины, так как их доля в структуре персонала составляет 82,1 %, тогда как женщины составляют лишь 17,9 %.

Продукция машиностроительного завода ОсОО «Кыргыз Унаа Курулуш» будет использовать известный экономический принцип – “качество через количество”. Это позволит Кыргызстану стать также поставщиком продукции на внутреннем и внешнем рынках. Один лишь внутренний рынок не в состоянии обеспечить стабильное развитие предприятия. Лишь в сочетании с приростом объемов производства для экспорта, предприятие сможет уверенно работать не один-два года. Такой вот комплексный подход позволит обеспечить заказами машиностроительное производство.

Список цитируемых источников:

1. Управление персоналом организации: Учебник/Под ред. А.Я. Кибанова. – 4-е изд., доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2010.
2. Гурков И.Б. Принципы устойчивого развития коммерческой фирмы. – М., 2011
3. Малхорта, Нэреш К. Маркетинговые исследования. 3-е изд.: Пер. с англ. – М.: Изд. "Вильямс", 2011.
4. Локминов А.Н. Стратегический менеджмент/ А.Н. Локминов: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

Рецензент: Батырбекова Ж.К. – кандидат экономических наук, руководитель программы “Менеджмент и туризм” Университета Адам

УДК: 336.711.

Шаяхметова К.О., Усипбеков А.А.
АО «Финансовая академия»/
АК «Каржы академиясы»
Сарыгулова Р.К.
КНУ им. Ж.Баласагына/
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шыныбаев А.А.
Академия Кайнар/ Кайнар Академиясы
Shayakhmetova K.O., Usipbekov A.A.
JSC Financial Academy
Sarygulova R.K.
J. Balasagyna KNU
Shynybaev A.A.
Kainar Academy

Возможности интеграции банковского сектора в ЕАЭС
ЭАЕБ дин банктык сектордагы интеграциялык мүмкүнчүлүктөр
The possibilities of integrating the banking sector into the EAEU

Аннотация. В статье рассмотрены возможности интеграции банковского сектора в ЕАЭС. Сделаны выводы по гармонизации банковского законодательства внутри ЕАЭС: единый рынок банковских услуг на территории ЕАЭС необходимо строить с учетом ключевых принципов банковского надзора Базельского комитета и передовым опытом международных интеграционных объединений; необходимо расширить и унифицировать терминологический аппарат, который должен включать такие базовые понятия, как: «банковский надзор», «банковское регулирование», «макропруденциальное регулирование» и т.п., а также разработка модельного понятия «кредитная организация» и определение ее статуса; нужна унификация процедур регистрации и лицензирования кредитной организации в рамках интеграционного объединения, разработка единого перечня банковских услуг (видов деятельности) кредитных организаций, подлежащих взаимному признанию в государствах участниках ЕАЭС; необходима разработка единого подхода в вопросе гарантирования вкладов (депозитов) населения и установления единой суммы возмещения на всей территории ЕАЭС.

Аннотация. Макалада банк секторун ЕАЭС алкагында интеграциялоо мүмкүнчүлүктөрү каралган. ЕАЭС алкагынын ичинде банктардын мыйзамдарын гармондоштуруу керек деген жыйынтык чыгарылган. ЕАЭС аймагында банктык кызмат көрсөтүүлөрдүн бирдиктүү рыногун Базель комитетинин банктарды көзөмөлдөө принциптерине таянып жана эл аралык интеграциялык бирикмелердин алдыңкы тажрыйбасын колдонуу менен түзүү керек: терминологиялык аппараттарды жайылтуу жана унификация жасоо керек, ал болсо өзүнө төмөнкү негизги түшүнүктөрдү киргизүүсү зарыл, алар “банктык көзөмөл”, “банктык жөнгө салуу”, “макропруденциялык жөнгө салуу” ж.б., ошондой эле “кредиттик уюм”, аныктамасынын моделин иштеп чыгуу жана анын статусун аныктоо; интеграциялык бирикмелердин алкагында каттоо жана лицензиялоо процедураларын унификация

кылуу, ЕАЭСтин катышуучулары өз ара тааныган банктын кызмат көрсөтүүнүн (иш чаранын түрлөрүнүн) бирдиктүү тизмесин иштеп чыгуу; калктын салымдарына (депозиттерге) бирдиктүү кепил болууга көз карашты иштеп чыгуу жана ЕАЭС аймагында төлөп берүүнүн бирдиктүү суммасын коюу.

Abstract. The article discusses the possibilities of integrating the banking sector into the EAEU. The conclusions of the harmonization of banking legislation within the EAEU were made: a single market for banking services on the territory of the EAEU must be built taking into account the key principles of banking supervision of the Basel Committee and the best practices of international integration associations; it is necessary to expand and unify the terminological apparatus, which should include such basic concepts as: "banking supervision", "banking regulation", "macroprudential regulation", etc., as well as the development of a model concept of "credit organization" and determination of its status ; - unification of procedures for registration and licensing of a credit institution within the framework of an integration association, development of a single list of banking services (types of activities) of credit institutions, subject to mutual recognition in the EAEU member states; it is necessary to develop a unified approach in the issue of guaranteeing deposits (deposits) of the population and the establishment of a single amount of compensation throughout the EAEU.

Ключевые слова: интеграция, банковский сектор, государства ЕАЭС, финансовая система, национальные (центральные) банки ЕАЭС.

Урунттуу сөздөр: интеграция, банктык сектор, ЕАЭС өлкөлөрү, финансылык система, ЕАЭСтин улуттук (борбордук) банктары.

Keywords: integration, banking sector, EAEU states, financial system, national (central) banks of the EAEU.

В настоящее время страны-участники ЕАЭС обладают сложившейся в реформенный период банковскими системами, которые функционируют в едином национальном хозяйственном комплексе. Вполне естественно, что банковские системы являются важнейшими сегментами финансового рынка и финансовой системы, которые необходимо органично вписать в новый интегрированный финансовый механизм ЕАЭС. Рассмотрим структуру банковских систем стран-участниц ЕАЭС (табл. 1).

Таблица 1. Количество банков, их филиалов и представительств

	2012	2013	2014	2015	2016
Армения					
Банки	21	21	22	22	19
- из них иностранные	14	14	14	13	9
Филиалы банков	477	485	509	522	523
Представительства банков за рубежом	2	3	3	3	3
Беларусь					
Банки	32	31	31	26	24
- из них под иностранные	23	22	20	16	14
Филиалы банков	105	94	65	41	39
Представительства банков за рубежом	8	8	9	9	8

Казахстан						
Банки		38	38	38	35	33
из них под иностранные		19	17	16	15	14
Филиалы банков		362	378	395	346	349
представительства банков за рубежом		13	12	11	8	6
Кыргызстан						
Банки		23	24	24	24	25
из них под иностранные		9	11	11	13	11
Филиалы банков		278	287	293	314	324
представительства банков за рубежом		0	1	1	2	2
Россия						
Банки		956	923	834	681	623
из них под иностранные		117	122	113	106	92
Филиалы банков		2 355	2 011	1 714	1 404	1 104
представительства банков за рубежом		40	44	42	39	30
ЕАЭС						
Банки		1 069	1 037	943	787	723
Источник – рассчитано по данным [1, с. 10]						

Рассматривая изложенные в таблице 1 количественные и качественные параметры банковских систем стран-участниц ЕАЭС, можно сделать выводы:

- количество банков характеризует общее их необходимое количество для нормального функционирования экономики в сфере кредитования, расчетных, валютных и депозитных операций;
- в странах-участницах ЕАЭС развита филиальная сеть коммерческих банков и представительств банков за рубежом;
- в банковских системах имеются филиалы иностранных банков, что свидетельствует о широком международном сотрудничестве в банковской сфере. В частности, в Казахстане действуют филиалы банков из России, представительства банков исламских государств (развивается исламское финансирование), крупные банки Казахстана имеют сеть филиалов и представительств в ряде стран.

Специфика банковской деятельности, большой объем законодательной базы, регулирующей данную сферу финансовой системы, требует особого подхода к процессу ее гармонизации в рамках интеграционного сотрудничества. Мы согласны с мнением М.А. Котлярова и И.Н. Рыковой, которые утверждают, что: «Эффективность процессов гармонизации законодательства будет определяться такими факторами, как возможность принимать адекватные, оправданные и мотивированные решения, необходимые для ежедневного управления денежными потоками банков до и после унификации тех или иных норм законодательства, возможности доступа банков к новым источникам финансирования и т.д.» [22, с. 33].

Четкая и слаженная работа по гармонизации банковского сегмента финансового рынка ЕАЭС диктуется также рядом серьезных сложившихся мировых тенденций:

- развивающимся процессом глобализации в банковских сферах;

-
-
- усилением роли позиций международных финансовых организаций и мировых банковских объединений;
  - постоянно изменяющимися условиями конкурентной борьбы в мировом банковском сегменте;
  - ужесточением регуляторных требований со стороны Центральных банков, Базеля II (III);
  - постоянными реформами и новшествами в системе управления банковскими рисками. Проведенный анализ публикаций по вопросам гармонизации банковского законодательства и функционирования банковских учреждений стран ЕАЭС позволил нам выделить ряд этапов, основанных на практических рекомендациях [2; 3; 4; 5]:
  - гармонизация и систематизация законодательных актов существующего банковского законодательства стран Союза;
  - гармонизация понятийно-категориального аппарата;
  - гармонизация организационно-правовых основ деятельности регуляторов банковской системы;
  - поиск единых требований по лицензированию банковских учреждений;
  - регулирование деятельности банков с иностранными инвестициями;
  - функционирование новых систем страхования вкладов и депозитов;
  - регламентация функционирования платежных систем на территории ЕАЭС;
  - гармонизация банковских документарных операций.
  - создание новых банковских институтов для государств ЕАЭС.

Необходимо отметить, что в пространстве СНГ функционирует Евразийский банк развития (ЕАБР), деятельность которого регламентируется международным правом, т.е. банк обладает международной правоспособностью и пользуется правами юридического лица на территории государств-участников. Банк располагает особым юридическим статусом, подразумевающим наделением его на территории привилегиями и льготами.

Учитывая приведенные этапы гармонизации банковского законодательства стран участниц, считаем необходимым рассмотреть в работе основные их особенности в России, Казахстане и Белоруссии. Законодательство первых двух стран одинаково по структуре: имеются два основных закона, регламентирующих уровни банковской системы [6; 7; 8; 9]. В них присутствуют финансово-правовые нормы деятельности банка первого уровня и нормы, регулирующие деятельность субъектов банковской системы. Имеются также нормы, касающиеся принципов Базельского комитета по банковскому регулированию. В то же время, в российском банковском законодательстве отсутствуют требования Базельского комитета по единому перечню банковских услуг [10]. Обращаясь к опыту других стран Союза, нужно отметить, что наиболее развитое и систематизированное банковское законодательство на сегодняшний день присутствует в Белоруссии, где Банковский кодекс, принятый в 2010 году, содержит общую и особенную части, включающие в себя как финансово-правовые, так и гражданско-правовые нормы, регулирующие и регламентирующие банковскую деятельность.

Терминологический аппарат банковского законодательства России схож с аналогичным аппаратом в Республике Беларусь. В то же время, уровень понятийного аппарата в РФ и РБ значительно уступают его развитию в Республике Казахстан, которое включает в себя такие понятия, как «макропруденциальное регулирование», «системообразующие финансовые организации», «системные риски»,

«золотовалютные резервы Национального банка», «межгосударственный банк», «банковский омбудсмен», «банковский конгломерат», «специализированный отраслевой банк», «стабилизационный банк». В последние годы в банковское законодательство Казахстана было введено понятие «монетарная деятельность Национального банка РК» с детальным разъяснением действий последнего на денежном рынке.

В то же время, как отмечают исследователи, российское банковское законодательство «отличается низким уровнем понятийно-категориального аппарата в обоих базовых законах, регулирующих банковскую систему РФ, в настоящий момент отсутствуют статьи, посвященные используемой в них терминологии, не раскрываются такие базовые понятия, как «банковское регулирование», «банковский контроль», «банковский надзор» [6; 7]. На центральные банки стран-участниц возложены идентичные функции, однако в законодательстве РФ в отличие от других стран нет законодательно закрепленного понятия «денежно-кредитная политика», а также не показан перечень инструментов денежно-кредитной политики.

В данном вопросе, учитывая богатый опыт Европейского союза по гармонизации банковских законодательств в банковской сфере и в документах ЕАЭС, нужно ввести общее модельное понятие «кредитная организация», которое будет имплементировано в национальные законодательства стран-участниц ЕАЭС, а также унифицировать понятийный аппарат банковского законодательства с учетом требований международных банковских регуляторов.

Важным аспектом гармонизации банковского законодательства стран-участниц ЕАЭС остается статус основных регуляторов – центральных банков в части их статуса, подотчетности и сферы ответственности. В таблице 2 изложены статус, функции национальных (центральных) банков ЕАЭС.

Таблица 2. Статус, функции национальных (центральных) банков ЕАЭС

Банк	Статус	Подотчетность
Центральный банк Республики Армения	Центральный банк	Председатель ЦБ назначается Национальным собранием РА по предложению Президента
Национальный банк Республики Беларусь	Центральный банк и государственный орган	Президенту РБ
Национальный банк Республики Казахстан	Центральный банк и представляет собой первый уровень банковской системы	Президенту РК в пределах, предоставленных ему законодательством полномочий, независим в своей деятельности
Национальный банк Кыргызской Республики	Центральный банк	Самостоятельно осуществляет свою деятельность независимо от органов государственной власти и управления

Центральный банк Российской Федерации	Особый публично-правовой институт. Не является органом государственной власти	Государственной Думе РФ. Самостоятельно осуществляет свою деятельность независимо от органов государственной власти и управления
Примечание – составлено авторам по источникам [6;8;11;12;13]		

Из приведенных в таблице данных можно сделать вывод о том, что центральные банки стран-участниц ЕАЭС как правило подотчетны главе государства, только в Российской Федерации статус Центрального банка закреплен в Конституции РФ, что юридически принято толковать его статус как самостоятельного и независимого органа государственной власти, причем также его можно отнести его к унитарному предприятию, государственному учреждению и к государственной корпорации. Однако, по характеру и практике исполняемых функций не к одному из перечисленных форм он не может быть отнесен.

В процессе гармонизации банковских законодательств стран-участниц ЕАЭС нецелесообразно приведение законодательств по центральным банкам к единому шаблону. В процессе создания наднационального единого финансового регулятора в рамках ЕАЭС, по мнению экспертов ЕЭК, «необходимо принять во внимание специфику правового режима центральных банков государств, основных выполняемых ими функций, степени независимости и оперативности в принятии решений. Это нужно для выработки скоординированной денежно-кредитной политики, в т.ч. мер по обеспечению стабильности национальных валют и банковских систем» [2, с. 35].

Следует отметить, что вопросы гармонизации или унификации банковского законодательства в рамках СНГ уже предпринимались. В 2005 году Бюро межпарламентской ассамблеи выпустило постановление «О рекомендациях по гармонизации законодательства государств-членов ЕврАзЭС в сфере регулирования банковской деятельности» [14]. В данном постановлении были одобрены рекомендации по проведению гармонизации законодательств стран ЕврАзЭС, которые основываются на документах Базельского комитета банковского надзора, а также ОЭСР и МВФ.

Для подготовки этого постановления экспертами ЕврАзЭС была проведена большая работа по сравнительно-правовому анализу национальных законодательств с учетом общепризнанных норм и принципов международного права. Результатом этой работы стала выработка ключевых вопросов, решение которых в национальных банковских законодательствах требовали совершенствования с целью их гармонизации в рамках ЕврАзЭС. Особое внимание Бюро было обращено на правила, касающиеся лицензирования, процедур прекращения банковской деятельности, достаточности капитала, корпоративного управления, системы пруденциальных нормативов, надзорных мер и т.п. [15, с. 90-91].

Однако, вышеуказанные рекомендации не были реализованы вследствие недостаточной межгосударственной интеграции в рамках ЕврАзЭС. Кроме того, в это время разразился мировой экономический кризис, и правительства стран-участниц интеграционного сообщества были всецело заняты внутренними мероприятиями по его преодолению. За прошедший период после принятия постановления в национальные законодательства были внесены изменения, в Кыргызстане был принята новая редакция закона о Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской

деятельности от 16 декабря 2016 года № 206 (В редакции Законов КР от 2 апреля 2018 года № 34, 11 июля 2018 года № 68, 6 августа 2018 года № 88, 10 декабря 2018 года № 100, 8 июля 2019 года № 83, 23 марта 2020 года № 29, 3 апреля 2020 года № 33, 22 апреля 2020 года № 51, 18 июля 2020 года № 78, 22 июля 2020 года № 85, 24 июня 2021 года № 77).

Создание впоследствии Таможенного союза, а затем и ЕАЭС придало новый толчок процессу дальнейшей гармонизации банковского законодательства стран-участниц ЕАЭС. Процесс начался с систематизации законов по статусу центральных банков. В Российской Федерации и Республике Казахстан и Республике Беларусь банковская система состоит из двух уровней, но при этом они различны по составу. Банковская система Белоруссии является частью финансовой системы страны, включает в себя Национальный банк и иные банки, но не включает небанковские кредитно-финансовые организации. Во всех трех странах не имеется единого подхода к сфере распространения компетенции центрального банка.

Центральные банки Белоруссии и Казахстана являются государственными учреждениями и этим они отличаются от Центрального банка России, который, как мы упоминали ранее, не является органом государственной власти. Банк России подотчетен Государственной Думе РФ, тогда как в Белоруссии и Казахстане – подотчетны Президенту страны. При этом наибольшая детализация статуса Национального банка характерна для законодательства РК. Спецификой казахстанского банковского законодательства является подробное описание структуры золотовалютных резервов Национального банка Казахстана. Кроме того, Национальный банк РК является единственным органом, определяющим и осуществляющим денежно-кредитную политику страны, в то время как эту функцию в Белоруссии и России выполняют центральные банки совместно с правительствами.

Одним из направлений гармонизации банковского законодательства, необходимого для открытия кредитных учреждений, является унификация требований к учредительным документам. В данном направлении имеются значительные трудности, так как банки в странах-участницах ЕАЭС могут быть открыты в определенных организационных формах. Например, в РФ банки могут быть открыты только в форме хозяйственных обществ, в Казахстане – возможно только в форме акционерного общества, а в Белоруссии – в форме акционерного общества или в форме государственного унитарного предприятия.

Одним из сложных процессов открытия банков является порядок лицензирования. В Казахстане установлен трехэтапный процесс легализации банковской деятельности (разрешение – государственная регистрация – лицензирование), что можно классифицировать как чрезмерно сложная бюрократизированная процедура, содержащая в себе коррупционную составляющую. Необходимо внести в банковское законодательство РК изменения для приведения к двухэтапному процессу (государственная регистрация – лицензирование), как это установлено в других странах ЕАЭС.

Требуется также унификация процесса получения разрешения на открытие банка и получения лицензии, чтобы максимально упростить процедуры внутри интеграционного объединения. Кроме того, требуется унификация процесса регистрации банковских учреждений. В РФ регистрацию банков осуществляет Центральный банк совместно с налоговыми органами, в Белоруссии – Национальный банк, в Казахстане – органы юстиции. Таким образом, единообразный порядок регистрации и лицензирования отсутствует и это является серьезным препятствием к

гармонизации и вообще процедуре открытия кредитного учреждения. Нужно, по нашему мнению, глубже и тщательнее изучить порядок получения разрешения и лицензирования, принятый в Европейском Союзе.

Требует своего межгосударственного согласования вопрос установления единого подхода в вопросе гарантирования вкладов населения и установления единой суммы возмещения на всей территории ЕАЭС. Так, в Российской Федерации максимальная сумма гарантированного обеспечения составляет 1,4 млн. рублей, в Белоруссии государством гарантируется возмещение вкладов в полном объеме, тогда как в Казахстане сумма страхового возмещения составляет 10 млн. тенге (2017 г.). Разработка и внедрение унифицированного подхода по установлению единой суммы возмещения вкладов позволит ускорить построение единого рынка банковских услуг.

В заключение данного исследования можно сделать краткие выводы по вопросу гармонизации банковского законодательства внутри ЕАЭС:

- единый рынок банковских услуг на территории ЕАЭС необходимо строить с учетом ключевых принципов банковского надзора Базельского комитета и передовым опытом международных интеграционных объединений;
- необходимо расширить и унифицировать терминологический аппарат, который должен включать такие базовые понятия, как: «банковский надзор», «банковское регулирование», «макропруденциальное регулирование» и т.п., а также разработка модельного понятия «кредитная организация» и определение ее статуса;
- нужна унификация процедур регистрации и лицензирования кредитной организации в рамках интеграционного объединения, разработка единого перечня банковских услуг (видов деятельности) кредитных организаций, подлежащих взаимному признанию в государствах участниках ЕАЭС;
- необходима разработка единого подхода в вопросе гарантирования вкладов (депозитов) населения и установления единой суммы возмещения на всей территории ЕАЭС

Список цитируемых источников:

1. Финансовые организации в Евразийском экономическом союзе 2012-2016 (Статистический сборник). - М.: Евразийская экономическая комиссия, 2017.
2. Котляров М.А., Рыкова И.Н. Гармонизация банковского законодательства и регулирование банковской сферы ЕАЭС // Финансовый журнал. – 2016. – №1. Михайлов М.В. Формирование общего финансового рынка // Экономические науки. – 2016. - №3 (136).
3. Актуальные направления финансовой интеграции в ЕАЭС: Правовой анализ: монография / под общ. ред. В.Е. Понаморенко. – М.: Издательство «Русайнс», 2015 – 184 с.
4. Федеральный закон от 10 июля 2002 года №86-ФЗ «О центральном банке Российской Федерации» (с изм. от 29.12.2014 г. № 451-ФЗ. № 484-ФЗ).
5. Закон РК от 30 марта 1995 года № 2155 «О Национальном банке Республики Казахстан». /www.zakon.kz.
6. Закон РК от 31 августа 1995 года № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан. / www.zakon.kz.
7. основополагающие принципы эффективного банковского надзора (Основополагающие базельские принципы) / Электронный фонд правовой и

-
-
- нормативно-технической документации [Электронный ресурс] (<http://docs.cntd.ru/document/901723842>).
8. Банковский кодекс Республики Беларусь от 25 октября 2000 г. №441-З [Электронный ресурс] (<http://kodex.by/bankovskij-kodex-rb>).
  9. Закон КР от 16 декабря 2016 года №207 «О Национальном банке Кыргызской Республики» [Электронный ресурс] <http://www.eurasiancommission.org>.
  10. Постановление Бюро Межпарламентской Ассамблеи Евразийского экономического сообщества от 14 апреля 2005 года №11 «О рекомендациях по гармонизации законодательства государств-членов ЕврАзЭС в сфере государственного регулирования банковской деятельности» [Электронный ресурс] <http://www.docs.cntd.ru/>.
  11. Евразийский экономический союз (ЕАЭС): финансовая и промышленная политика / под ред. д.э.н., академика РАЕН Рыковой И.Н. – М.: НИФИ, 2015. – 123 с.

Рецензент: Джолдошева Т.Ю. – доктор экономических наук, профессор, директор ВШМ и PhD КЭУ им. М.Рыскулбекова

Политология

УДК: 323.2

Тургунбаева А.М.
КНУ им. Ж. Баласагына /
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Turgunbaeva A.M.
KNU J. Balasagyn

Молодежь Кыргызстана во внутриполитических событиях 2005-2010 годов
Кыргызстандын жаштары 2005-2010-жылдардагы ички саясий окуяларда
Youth of Kyrgyzstan in the internal political events of 2005-2010

***Аннотация.** Статья посвящена анализу участия молодежи Кыргызстана во внутриполитических событиях 2005-2010 годов. События апреля и июня 2010 г. всколыхнули молодежное движение страны.*

Целью данной статьи стал сравнительный анализ активности молодежных партий, объединений и движений 2005, 2010 годов на предмет повышения вовлеченности не только в процесс смены политического режима, но и постреволюционного реформирования государственных структур и институтов. Исследование позволило сделать промежуточные выводы о необходимости комплексного подхода в формировании государственной молодежной политики на долгосрочную перспективу.

***Аннотация.** Макалa Кыргызстандын жаштарынын 2005-2010-жылдардагы ички саясий окуяларга катышуусун талдоого арналган. 2010-жылдагы апрель жана июнь окуялары өлкөдөгү жаштар кыймылын дүрбөлөңгө салган.*

Макаланын максаты 2005, 2010-жылдардагы жаштардын партияларынын, бирикмелеринин жана кыймылдарынын ишмердүүлүгүн саясий режимди өзгөртүү процессинде гана эмес, ошондой эле революциядан кийинки мамлекеттик түзүмдөрдү жана мекемелерди реформалоого катышууну жогорулатууда салыштырып талдоо болуп эсептелет. Изилдөө узак мөөнөттүү келечекте мамлекеттик жаштар саясатын калыптандырууда комплекстүү мамиле жасоонун зарылчылыгы жөнүндө орто тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди.

***Abstract.** The article is devoted to the analysis of the participation of the youth of Kyrgyzstan in the internal political events of 2005-2010. The events of April and June 2010 stirred up the country's youth movement.*

The purpose of this article was a comparative analysis of the activity of youth parties, associations and movements in 2005 and 2010 with a view to increasing involvement not only in the process of changing the political regime, but also in the post-revolutionary reform of state structures and institutions. The study made it possible to draw intermediate conclusions about the need for an integrated approach in the formation of state youth policy for the long term.

***Ключевые слова:** молодежь; молодежная политика; политика; политические партии; общественные движения.*

***Урунттуу сөздөр:** жаштар; жаштар саясаты; саясат; саясий партиялар; коомдук кыймылдар.*

***Keywords:** youth; youth policy; politics; political parties; social movements.*

Изучение современного состояния молодежного участия в демократизации нашей страны, на наш взгляд следует начинать с событий 2010 г. Это мнение основывается на общепринятой в отечественной политологии периодизации, а также на нашем анализе существующих по теме исследования источников. 2010 г. останется в истории нашей страны не только годом народного восстания, но и годом большого кровопролития, поскольку новейшая история Кыргызстана еще не знала такого количества человеческих жертв, преимущественно молодых людей, какое понесло наше общество в ходе апрельских событий и июньского межэтнического конфликта на юге. По данным исследователя Сыргабаева С., накануне апрельских событий в стране стихийно возникло от 100 до 200 молодежных организаций [1, с.16]. Большинство из них было представлено в Бишкеке и Чуйской области, поскольку политическая жизнь, а, следовательно, и политическая активность сосредоточены в столице и близлежащих регионах. В этом сказывается и фактор наличия коммуникаций, и их качество, и количество, а также фактор сосредоточения большинства социально-активных людей в столице из-за социально-экономических проблем.

Как известно, сложившаяся в нашей стране практика чрезмерной концентрации власти в столице привела к тому, что политические партии имеют слабое представительство на местном уровне. По-настоящему работа в регионах начинается лишь в предвыборный период. Поэтому не удивительно, что молодежные организации действуют по подобию своих старших товарищей и не выходят за рамки привычных стереотипов, что, на наш взгляд, может быть серьезным просчетом в тактике и стратегии партийного строительства. Тем не менее, учитывая относительную малочисленность нашего населения, а также высокую степень политизированности народа накануне и в период политических кризисов, можно с уверенностью говорить о том, что информация в регионы идет не только через СМИ, но и посредством личных контактов. Поэтому о положении дел в столице, о настроениях населения и молодежи в критические моменты нашей истории знают и на местах, даже в самых отдаленных регионах, и за пределами нашей страны. Современные информационные технологии, которые успешно освоила молодежь, позволяют распространять информацию в считанные секунды. Поэтому наша диаспора за рубежом, наши трудовые мигранты, уехавшие на заработки в Россию и Казахстан, были осведомлены о реальном положении дел на родине и принимали живое и активное участие в общественном дискурсе, развернувшимся в интернете-пространстве. Совсем скоро, а быть может и, учтя уроки наших событий, PR-технологи США применят этот фактор интернет-мобильности молодежи в подготовке и проведении переворота в Египте, что получит неофициальное название «Твиттер-революции».

События апреля и июня 2010 г. вновь всколыхнули молодежное движение страны. Помня уроки 2005 г., молодежь решила активнее участвовать не только в свержении антинародного режима, но и последующей реформе государственных институтов. Молодое поколение уже более четко, нежели 5 лет назад формулировало свои цели, а именно: участвовать в управлении страной и процессе принятия решений. Главным разочарованием молодежи от результатов мартовской революции 2005 г. стало повторение истории с семейно-клановым правлением, коррумпированностью высших эшелонов власти, разбазариванием природных ресурсов и земли Кыргызстана. Поэтому молодежные организации пошли путем создания платформы для продвижения во власть своих представителей, свободных от клановых связей и незапятнанных коррупционными скандалами. С этой целью были созданы новые молодежные движения, в схожих названиях которых была сформулирована идея очищения от

ошибок прошлого – это движения «7 апреля» и «Апрель». Со свойственным молодым максимализмом, в программном документе движения «7 апреля» в качестве основной цели, помимо создания поистине демократического государства, была заявлена «зачистка республики от засилья лжереформаторов, узурпаторов власти и псевдопатриотов» [2, с.3].

По данным Министерства юстиции Кыргызской Республики, в 2011 г. в нашей стране было зарегистрировано 203 политических партии, среди которых молодежными себя именовали:

1. Молодежная партия Кыргызстана (Бакыев А.);
2. Партия ветеранов и молодежи Кыргызстана (Чотбаев А.);
3. «Замандаш» (Асанов С.);
4. «Комсомол» (Сарымсаков Р.);
5. «7 апреля» (Суеркулов Ч.);
6. «Жаштар демократиялык партиясы» (Кадыралиева Ы.);
7. «Кок Жал жаштар» (Бекешов М.);
8. «Буткул жаштар саясий партиясы» (Мейманалиев Т.);
9. «Жаш билек» (Сураналиев Т.);
10. «Жаштар булагы» (Сакебаев С.);
11. «Бирге-Вместе» (Чумакеева З.);
12. «КелКел демократиялык партиясы» (Абдыраманов Ч.) [3].

Таким образом, из общего числа официально зарегистрированных политических партий Кыргызстана, заявляющих о себе, как о молодежных в 2011 г. насчитывалось порядка 12, что составляет без малого 6 %, это, в свою очередь, говорит о: возросшей политической активности молодежи; повышении интереса к молодежной проблематике; все более возрастающему профессионализму молодых политиков.

Кроме заявленных декларативно, еще, по крайней мере, три вновь созданные после апрельских событий партии в своих программных документах в той или иной форме заявили о своей готовности взаимодействовать со всеми заинтересованными сторонами в реализации Государственной молодежной политики (ГМП). Это такие политические партии, как:

- «Айкол Эл» (Байсалов Э.);
- «Ак Санат» (Байгазиев Б.);
- «Каганат» (Асаналиев Н.).

Молодежные организации, почувствовав свою силу и значимость, приобретенную в ходе и после событий апреля 2010 г., стали активно действовать, еще больше привлекая к себе внимание через СМИ. Не всегда молодежные инициативы были целесообразны с точки зрения государственной политики, однако молодежь считала себя вправе выдвигать инициативы по улучшению жизни в стране. Так, например, известен тот факт, когда активисты движения «Апрель» требовали от Временного правительства выделить квоту в парламенте для жителей всех регионов страны, а также поднимали инициативу при разработке программы развития страны дать возможность высказаться всему населению, утверждая, что «...даже чабан может выдвинуть программу развития страны» [4]. Кстати сказать, эти слова принадлежат Д. Кенекееву, впоследствии занимавшего пост главы Комитета Госимущества Кыргызской Республики (КР), работавшего в аппарате Президента Кыргызстана.

Еще одной значимой инициативой молодежных организаций в процессе дальнейшей демократизации нашего общества можно считать инициативу таких

молодежных организаций, как Движение «Апрель», Альянс либеральной молодежи «Свободное поколение» и Клуб либеральной молодежи по организации наблюдения за предстоящими в стране парламентскими выборами. Этими молодежными организациями были выдвинуты 7 долгосрочных и 126 краткосрочных молодежных наблюдателей по всем избирательным округам страны. С целью привлечения внимания и повышения ответственности молодого поколения к процессу выдвижения кандидатов в депутаты Жогорку Кенеша (ЖК) КР, а также к самому процессу голосования, данные молодежные движения организовали кампанию по агитации и просвещению среди молодежи, рассказывая ей о правах гражданина КР, а также, призывая к ответственности в период выборов. Данная кампания прошла под лозунгами «За свободные выборы! Докажем делом!» и имела целью привлечь внимание молодежи к выборному процессу. В результате агитационной работы, проведенной названными молодежными движениями, к кампании присоединилось порядка 240 активистов и 12 молодежных объединений по всей стране, среди которых можно выделить следующие:

- общественный Фонд «Market Intelligence», Альянс «Свободное поколение» и Клуб либеральной молодежи (г.Бишкек);
- общественное объединение «Youth of Osh» (г.Ош);
- информационно-правовой центр «Right» (г.Джалал-Абад);
- общественный Фонд молодежи «Эмити» и общественный Фонд «Добрая воля» (г. Кара-Балта);
- клуб молодых политиков (г.Баткен);
- общественное объединение «Ынтымак Таянычы» (г.Каракол);
- молодежный клуб «Кебел» и общественное объединение «Молодые лидеры Нарына» (г.Нарын);
- общественный фонд «Здоровье и образование молодежи в XXI веке» (г.Талас) [5, с.44].

С целью анализа умонастроений молодежи Кыргызстана весной 2010 г., на наш взгляд, стоит обратить внимание на названия молодежных объединений, возникающих по всей стране. Чаяния нашей молодежи заключались в дальнейшей демократизации общественной жизни, соблюдении прав человека, достижении общественного согласия, а также акценте на базовых потребностях молодого поколения – здоровье и образовании. Во время выборов в ЖК КР практически на каждом участке, где проходило голосование населения, помимо международных наблюдателей и представителей гражданского общества и НПО, присутствовали и наблюдатели от молодежных объединений и движений. Это говорит о том, что молодежь осознанно взяла на себя ответственность за жизнь страны. В ходе предвыборной кампании, ею выдвигались идеи разработки декларации депутата будущего ЖК, которую он должен подписать, а случае невыполнения данных обещаний – сложить с себя полномочия. Несомненно, здесь налицо юношеский максимализм, свойственный молодежи, однако при анализе выдвинутых молодежных инициатив, выявляются причины подобных инициатив. В первую очередь, это разочарование в предыдущих поколениях политиков, во вторую – желание выработки реальных рычагов влияния на процесс принятия решений в стране. Нельзя сказать, что в своих действиях молодежные организации руководствовались лишь «революционной эйфорией» и мечтами о своей роли в обществе. Большая часть молодежных активистов решила объединить все существующие в стране молодежные движения и организации в рамках «Молодежного Кенеша». Хотя эта идея не была воплощена в жизнь, все же стоит сказать несколько слов об этой инициативе молодежи. Планировалось создание молодежной

парламентской структуры с широким представительством на местах. Предполагалась работа 15 профильных комитетов, желание участвовать в таком формате молодежного парламента в то время выразило 162 представителя различных молодежных групп.

Как молодежь представляла работу своего парламента? Во-первых, работа должна была вестись на общественных началах. Во-вторых, программы развития общества должны были формулироваться на основе наблюдений, с учетом ошибок и просчетов официальных институтов власти. Один из инициаторов создания молодежного парламента, председатель оргкомитета будущей организации Эрлан Джусупов, отвечая на данный вопрос журналиста, сказал: «Мы будем обсуждать Конституцию, предлагать свои проекты по развитию экономики и сохранению экологии, а также воспитывать молодежь в духе толерантности по отношению к другим народам, проживающим на территории Кыргызстана» [6]. По словам другой участницы встречи Наргизы Ажибаевой около 40 молодежных организаций выразили свое желание работать в молодежном парламенте: «Но мы продолжим набор активистов. Пора объединиться и переходить от деклараций к прямым действиям. Мы – конструктивная сила государства, его фундамент» [6].

Другой немаловажный вопрос, отражающий суть процесса участия молодежи в политической жизни страны, – это вопрос о молодежном представительстве в самом ЖК КР. Как известно, еще в октябре 2007 г. в стране был принят Кодекс «О выборах в Кыргызской Республике», согласно которому выделялись квоты различным социальным группам, в том числе и молодежи, для представительства в высшем законодательном органе страны. Хотя новый закон и требовал от политических партий включения в избирательные списки молодых людей обоих полов до 35 лет, тем не менее, ни процентного соотношения относительного общего числа выдвиженцев или минимальный процент гарантированных квот для молодежи, как, впрочем, и для других категорий, установлен не был. Уже в декабре того же года начал работу IV созыв ЖК КР, в котором молодежь получила широкое представительство только в правящей партии «Ак Жол» (11 мест из 71), оппозиционная СДПК предоставила согласно квоте 1 место из 11, а Партия коммунистов Кыргызстана – ни одного, что явилось прямым нарушением закона. Во время проведения выборов в органы местного самоуправления, проходивших в следующем, 2008 г., только 9 % из избранных по всей стране депутатов были представителями молодого поколения и принадлежали к правящей партии «Ак Жол».

После апрельской революции 2010 г. в Кодекс о выборах были внесены существенные изменения: была введена норма о том, что депутатом в нашей стране может стать любой ее гражданин, достигший 21-летнего возраста. Данная норма была закреплена и в Конституции Кыргызстана. По словам главы секретариата Конституционного совещания Д. Нарымбаева, надо признать, что революцию совершила именно молодежь: «Ради свободы и демократического развития она свергла авторитарный режим. Молодые активисты неоднократно обращались к Временному правительству, чтобы оно не забывало о них. Поэтому при разработке проекта Конституции разрешили баллотироваться в депутаты с 21 года. Это даст молодежи стимул лучше учиться, совершенствоваться, чтобы попробовать силы в большой политике. Но это не значит, что все места в парламенте займет молодежь. Я считаю, что прежде чем идти в высшие структуры государственного управления, необходимо набраться опыта на местном уровне» [7].

У созыв Жогорку Кенеша начал свою работу осенью 2010 г. Однако и в нем не так много молодых депутатов до 35 лет. Мы проанализировали эту ситуацию и просчитали число молодых депутатов из общего числа партийцев. Числовое соотношение выглядело следующим образом:

- «Республика» – 6 из 23 депутатов;
- «СДПК» – 2 из 26;
- «Ата-Мекен» – 2 из 18;
- «Ата-Журт» – 1 из 28;
- «Ар-Намыс» – 1 из 25.

В целом, молодые депутаты составили 12 человек из общего числа в 120 человек, что составило всего лишь 10 %. Молодежное представительство в местных органах самоуправления также низкое. Так, по сведениям Национального статистического комитета КР, по результатам выборов в местные Кенешы, прошедших 5 ноября 2008 г., по стране было избрано 7647 депутатов, из которых молодые люди до 30 лет составили 9 %, а в возрасте от 30 до 45 – уже 45 %. В то же время, стоит отметить, что молодые руководители местных представительных органов, городских или районных Кенешей составляют более 25 % от общего числа [8, с.65]. Вышеприведенные цифры показывают – число молодежного представительства в органах власти страны возросло, особенно после апрельских событий 2010 г.

Важно отметить, что само участие молодежи в процессе дальнейшей демократизации страны за период с 2005 г. до 2010 г. существенно изменилось, а именно:

- молодежь от преимущественно протестных акций перешла к созданию широкомасштабных движений, включающих в себя различные спектры преследуемых целей – от социально-экономических до политических, культурных, морально-нравственных и т.д., тем самым привлекая в свои ряды все большее число сторонников;
- молодежь пошла на сотрудничество со зрелыми политическими силами, авторитетными политическими партиями, чем усилила свой политический потенциал и значимость в глазах общества;
- молодежь пошла дальше митинговой активности, поставив цель – добиваться представительства в органах власти, участвовать в процессе принятия решений в стране;
- наиболее важное, на наш взгляд, молодежь Кыргызстана самоорганизовалась, и произошло это без участия государства.

Сегодня мы можем с уверенностью говорить о том, что Кыргызстан, в сравнении с соседними государствами, располагает достаточно большим многообразием молодежных движений и практик молодежного участия. По сведениям Министерства юстиции КР, на сегодняшний день в стране зарегистрировано 478 молодежных организаций и движений [9]. Возможность самоорганизации молодежи в нашей стране говорит, в первую очередь, о том, что процесс демократизации идет, и достаточно активно. Согласно официальным данным, осенью 2015 г. (время парламентских выборов в КР) в стране было зарегистрировано 203 политические партии, среди которых молодежными себя позиционировали 12 вышеотмеченных партий [3].

По данным Института стратегического анализа и прогноза (ИСАП), опубликованные в 2012 г., все существующие в нашей стране молодежные движения можно условно разделить на следующие категории:

- движения по профессиональным интересам;
- молодежные политические движения;
- информационно-коммуникационные объединения;
- благотворительные движения;
- религиозные объединения;
- спортивные объединения;
- научные сообщества молодежи;
- учебные заведения;
- клубы по интересам и творческие объединения молодежи;
- криминальные молодежные объединения [10].

Учитывая недавние события нашей новейшей истории, наибольший интерес для нашего исследования представляют категории: молодежные политические движения, социал-националистические молодежные движения, религиозные и криминальные объединения. Остановимся на анализе этих категорий, проведенном ИСАП.

Институт в своем исследовании дает оценку активности в регионах молодежных крыльев политических партий и выделяет среди прочих партий социального толка молодежные крылья партий «Ак-Шумкар» и «Ата-Журт», следующим по активности в регионах идет молодежное крыло СДПК. Среди либеральных партий в регионах наиболее активны новая партия «За жизнь без барьеров» и молодежное крыло партии «Мурас». Среди левых и ультралевых партий, с элементами центризма и либерализма, наиболее заметны партии «Эркин Эл», «Улуттар Биримдиги», а также молодежное движение, зарегистрированное в форме ОО «Кыргызстан Жаштар Кенеші». Деятельность этих объединений направлена на возрастную категорию от 18 до 28 лет, обладающую избирательным правом [10].

Самым заметным на сегодняшний момент политическим движением подобного рода по оценкам экспертов является молодежное движение «Кыргызстан Жаштар Кенеші» [11]. Это движение зародилось в Нарынской области в 2005 г. и в начале своего существования была неким дебатным клубом молодых активистов, выступающих с требованиями борьбы с коррупцией, несправедливым распределением прибыли в горнодобывающей промышленности. Традиционной целью протестных акций «Кыргызстан Жаштар Кенеші» является золоторудное предприятие «Кумтор». Следует отметить, что, несмотря на активное участие данного движения в политических процессах 2010 г., оно воздержалось от официальной регистрации в качестве политической партии. Со временем идеология движения была смещена в сторону национализма, а методы борьбы стали носить более радикальный характер.

Список цитируемых источников:

1. Сыргыбаев С. Социально-политические ориентации современной кыргызской молодежи: 22.00.04. Автореф. ... дисс. канд. социол. наук. [Текст]. – Бишкек, 2010.
2. Программа молодежной организации «7 апреля». – Бишкек, 2010.
3. Список политических партий. Официальный сайт Министерства юстиции КР. [Электронный ресурс]. URL – http://minjust.gov.kg/?page_id=6551

4. Кольбаев Б. В Кыргызстане молодежные движения намерены создать платформу для проведения во власть не коррумпированных граждан // Информационное агентство «24.kg». 30.04.2010/14:45. [Электронный ресурс]. URL – <http://arch.24.kg/community/73223-v-kyrgyzstane-molodezhnye-dvizheniya-namereny.html>
5. Итоговый отчет по результатам парламентских выборов в октябре 2010 г. / Подготовлен Альянсом либеральной молодежи «Свободное поколение» совместно с программой ПРООН – Фондом «Сорос-Кыргызстан». – Бишкек, 2010.
6. Подольская Д. В Кыргызстане молодежные организации создадут свой кенеш // Информационное агентство «24.kg» 03.05.2010/11:21. [Электронный ресурс]. URL – <http://arch.24.kg/community/73282-v-kyrgyzstane-molodezhnye-organizacii-sozdadut.html>
7. Кутуева А. Данияр Нарымбаев: Введя в проект Конституции Кыргызстана норму о том, что депутатом Жогорку Кенеша может стать гражданин, достигший 21 года, мы таким образом решили поддержать молодежь/ ИА 24.kg. [Электронный ресурс]. URL – <http://arch.24.kg/politic/76977-daniyar-narymbaev-vvedya-v-proekt-konstitucii.html>
8. Кыргызстан в цифрах: Национальный статистический сборник за 2008 год. – Бишкек, 2009.
9. Официальный сайт Министерства юстиции Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]. URL – <http://minjust.gov.kg/>
10. Обзор существующих в Кыргызстане молодежных практик / Время Востока (East Time). [Электронный ресурс]. URL – <http://www.easttime.ru/analytics/kyrgyzstan/obzor-sushchestvuyushchikh-v-kyrgyzstane-molodezhnykh-dvizhenii-i-praktik/4461>
11. Молодежь Кыргызстана в политической жизни страны / Время Востока (East Time). [Электронный ресурс]. URL – <http://www.easttime.ru/analytics/kyrgyzstan/2013/05/28/molodezh-kyrgyzstana-v-politicheskoi-zhizni-strany>.

Рецензент: Плоских С.В. – доктор исторических наук, профессор КРСУ им. Б.Ельцина

Естественные науки
География

УДК: 502.1 (575.2) (04)

Кадыралиева Б.К., Дарылкан кызы К.,
Сарсеитова А.Ш.
Ж.Баласагын атындагы КУУ/
КНУ им.Ж.Баласагына
Kadyralieva B.K., Darylkan kyzy K.,
Sarseitova A.Sh.
J. Balasagyn KNU

Ички Теңир-Тоонун жаратылыш - рекреациялык ресурстары
Природно-рекреационный ресурс Внутренний Тенир-Тоо
Natural and recreational resource Inner Tenir-Too

Аннотация. Азыркы учурда эмгектин интенсивдүүлүгүнүн жогорулашына, коомдун социалдык, материалдык жана маданий өнүгүшүндө рекреациялык ресурстар жана рекреациялык иш-чаралар чоң мааниге ээ. Ички Теңир-Тоонун жаратылыш ресурстарынын рекреациялык мааниси тууралуу бул макалада жазылды.

Аннотация. В настоящее время рекреационные ресурсы и рекреационная деятельность играют важную роль в повышении интенсивности труда, социальном, материальном и культурном развитии общества. В данной статье рассматривается рекреационное значение природных богатств Внутреннего Тянь-Шаня.

Annotation. Currently, recreational resources and recreational activities play an important role in increasing the intensity of labor, social, material and cultural development of society. This article discusses the recreational value of the natural resources of the Inner Tien Shan.

Урунттуу сөздөр: Ички Теңир-Тоо, рекреация, ресурс, рельеф, суу, климат, ландшафт, жаратылыш.

Ключевые слова: Внутренний Тянь-Шань, рекреация, ресурс, рельеф, вода, климат, ландшафт, природа.

Key words: Inner Tien Shan, recreation, resource, relief, water, climate, landscape, nature.

Киришүү

Ички Теңир-Тоо туш тарабынан тоолор менен курчалган тоо-өрөөндүү кеңири аймак. Жалпы Батыш Теңир-Тоо тармагынын ичкерки зор бөлүгүн ээлейт. Ал аймак түндүктөн Тескей, Кыргыз, Талас Ала-Тоолору, батыштан Фергана тоо тизмеги жана Ат-Ойнок кырка тоосу, түштүктөн Какшаал тоо тизмеги менен курчалат. Чыгышта Борбордук Теңир-Тоодон Сары-Жаз менен Нарындын суу бөлгүчү аркылуу бөлүнөт. Жаратылыш шартынын жалпы мүнөзү Борбордук Азияга окшош. Ички Теңир-Тоонун жеринин бети татаал түзүлүштө болуп, жалпысынан бир кыйла көтөрүңкү келет (деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 3100 м) [2].

Рекреация адам баласынын жашоосунда маанилүү роль ойнойт, б.а. күч кубатты калыбына келтирет. Рекреациялык иш-чараларды уюштуруунун мыкты перспективасы көбүнчө тоолуу жана деңиз аймактарына туура келет. Рекреация

жаратылыш ресурстарын пайдалануунун маанилүү багыттарынын бири. Бул тармактын калыптанышынын негизги фактору жаратылыш ресурстары десек жанылышпайбыз. Жаратылыш рекреациялык ресурстарды пайдалануу жана аймакта туризмди өнүктүрүү процесстеринде биринчи кезекте жаратылыш-рекреациялык ресурстардын таралышын билүү өтө маанилүү.

Ал эми туризм азыркы учурда экономиканын негизги тармактарынын бири болуп калды десек жанылышпайбыз. Ички Теңир-Тоо маанилүү туристтик-рекреациялык потенциалга жана туризмди өнүктүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Рельеф рекреациялык ресурс катары. Ички Теңир-Тоо Кыргызстандын табигый жана маданий-тарыхый жана этнографиялык жактан уникалдуу аймагы. Туризм өлкөнү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыты болуп калган азыркы этапта республиканын ири аймактарынын биринин ири туристтик аймак катары мүмкүнчүлүктөрүн кароо маанилүү жана зарыл. Аймак Кыргызстандын эң ири жана тоолу бөлүгү болуп эсептелет.

Туризмдин өзгөчө түрлөрүн б.а. тоо опурталдуу туризмин жана альпинизмди уюштурууга аймактын тик аскалуу капталдары, өрөөндөрү, мореналары, тоо кырлары, мөңгүлөрү жана көлдөрү бар бийик тоолу рельефи туура келет. Жарылып кетүү жана кар көчкү коркунучу бар бул жерде физикалык жактан чың адамдардын гана эс алууга мүмкүнчүлүктөрү бар. Альпинизм, тоо туризми жана экологиялык туризмдин азыркы популярдуулугун эске алганда, бул багыттагы аймактын мүмкүнчүлүктөрү абдан жогору деп ишенимдүү айтсак болот. Ички Теңир-Тоодо Ара-Бель, Кара-Сай, Тарагаай, Соң-Көл, Ак-Сай ж.б. бийик тоолуу денудациялык түздүктөр б.а. сырттар кеңири таралган [4].

Ички Тянь-Шандын кырка тоолору негизинен кеңдик багытында жайгашкан. Аймак тоо кыркаларынын (тектоникалык көтөрүлүүлөр) жана алардын ортосунда жайгашкан тоо аралык ойдуңдардын (тектоникалык ойдуңдардын) татаал айкалышынан турат. Негизги четки кыркалары бир кыйла бийиктикте жана Какшаал, Нарын дарыяларынын бассейндери терең өрөөндөргө көбүрөөк бөлүнгөн.

Ички Тянь-Шандын тоо кыркалары тоо аралык жана тоо ичиндеги терең ойдуңдар менен кезектешип жайгашкан. Бул аймактын ойдуңдары көбүнчө ассиметриялуу жана жаракалар менен чектелип, гипсометриялык жактан алар орто бийиктиктеги тоо жана бийик тоо болуп бөлүнөт [1].

Орто бийиктиктеги тоолорго катуу талкаланган тектер жана ири эрозиялуу капталдар мүнөздүү жана бул жерден Көгарт (Салкын-Төр мамлекеттик улуттук паркы, Үч-Көл (Сарычат-Эрташ коругу) ж.б. өзгөчө ландшафты бар уникалдуу капчыгайларды кезиктирсе болот. Бул аймак туризмдин ар кандай түрлөрүн – рафтинг, тоо туризм, лыжа, ат спорту жана эң негизгиси экологиялык туризмдин түрлөрүн уюштурууга абдан ылайыктуу келип, жапыз тоо ярусун б.а. тоо этектери ар кандай туристтик объектилерди куруу үчүн оптималдуу болуп саналат, ал жер инфраструктураны жакшыртууга да абдан ыңгайлуу жана эс алуучулардын ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү үчүн чектебейт.

Бийик тоодогу түздүктөр 2600-3800м бийиктикте жайгашкан. Аларга Аксай, Арпа, Каракоюн, Соң-Көл, Мүдүрүм, Суусамыр ж.б. кирет. Бул жерлерде негизинен эрозиялык-аккумулятивдүү рельеф байкалат.

Ички Теңир-Тоонун кырка тоолорунун морфометриялык мүнөздөмөлөрү				
Ак-Шыйрак	4037	3400	40	10
Ат-Башы	4788	4300	140	30
Байбиче	4337	3900	140	13

Байдулу	4146	3800	46	11
Борколдой	5170	4500	90	34
Жаман-Тоо	4737	4000	70	16
Жаңы-Жер	4844	4000	104	17
Жетим-Бел	4627	4200	102	12
Жетим	4896	4300	120	24
Жумгал	4121	3800	54	15
Кабак	4144	3400	40	16
Капка-Таш	4146	3500	40	10
Кара-Жорго	3944	3600	66	12
Көкирим	4351	3800	60	38
Молдо-Тоо	4185	3600	110	26
Нарын	4499	4200	120	18
Нура	4460	3900	45	24
Ой-Кайың	4273	3800	36	20
Сандык	3947	3600	50	12
Соңкөл	3990	3600	82	9
Суусамыр	4048	3500	126	31
Тескей Ала-Тоо	5216	4300	354	40

Климат рекреациялык ресурс катары. Ички Теңир-Тоонун климатына аймактын деңиз деңгээлинен бийик жатышы жана турук болушу чоң таасир тийгизет. Ал эми Ички Теңир-Тоонун климаттык рекреациялык ресурстарына токтолосок аймактын климаты рельефтин өзгөчөлүктөрү жараша аныкталат. Аймактын географиялык абалы, аны бардык тараптан курчап турган бийик тоо кыркаларынын болушу, алардын басымдуу көпчүлүгүнүн бийиктиги 2000 м ден жогору болушу, кескин континенттик жана кургак климаттын пайда болушуна шарт түзүп, жалпысынан аймактын климаты кескин континенттүүлүгү жана кургакчылыгы менен өзгөчөлөнөт. Региондун климатынын негизги өзгөчөлүктөрү: күн радиациясынын кыйла жогору болушу, аз булуттуулугу, жалпысынан абанын жылдык температурасынын бир топ төмөндүгү, жаан-чачындын аздыгы, абанын температурасынын суткалык жана жылдык амплитудасынын чоң болушу. Татаал орографиялык түзүлүшү аймактын ар кайсы бөлүгүндө жылуулук менен нымдуулуктун ар түрдүү болушунун себеби болот; бул аймакка жарым чөлдүн ысык климатынан тартып бийик тоонун суук климатына чейин мүнөздүү. Бийик кырка тоолордун жана тоо аралык ойдундардын кезектешип жайгашышы жергиликтүү атмосфералык циркуляцияга, температурага жана нымдуулукка чоң таасирин тийгизет [2].

Жайы орточо ысык зонага түздүгүүрөк, деңиз деңгээлинен жапызыраак аймактар кирет; Орто-Нарын, Кочкор жана Жумгал — жайкы жылуу зонага; Ат-Башы өрөөнү - жайкы салкын зонага. Ак-Сай өрөөнү, Соң-Көл жана Чатыр-Көл ойдундары, сырттар жайы суук жана өтө суук зоналарга кирет. Кышы жалпысынан кыйла суук, январдын орточо температурасы -10°C ден (Кочкордо) $-18,7^{\circ}\text{C}$ (Казарманда) жана -22°C ге (Суусамырда) чейин өзгөрөт. Ал эми өрөөндөрдүн жайкы жылуулук режими өтө ар түрдүү. Июлдун орточо температурасы 23°C ден 5°C ге чейин төмөндөйт, ошондой эле батыштан чыгышты карай өзгөрүп турат. Кетмен-Төбө жайы ысык, Тогуз-Торо мелүүн ысык, Кочкор, Жумгал, Орто Нарын жайы жылуу, Ат-Башы, Арпа, Эки

Нарын, Суусамыр салкын, ал эми Соңкөл, Солтонсары, Нарындын башы өтө салкын зонага таандык.

Аймактын шамал режими да жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы, Нарын, Ак-Сай ойдуңдарында чыгыштан соккон шамалдар, ал эми Кочкор, Арпинск ойдуңдарында батыштан соккон шамалдар басымдуулук кылат. Кара-Кужур ойдуңунда түндүк-чыгыш шамалынын жыштыгы көп болуп, шамалдын ылдамдыгы 0,9-2,3 м/с, жайкы мезгилде 2,4-2,6 м/с. Кочкор ойдуңунда ылдамдыгы секундасына 8 м жана андан ашкан шамал болгон күндүн саны 65, Кара-Кужурда 62, Нарында 33. Тоо-өрөөн шамалдары да байкалып, күндүз эки жолу багытын өзгөртөт.

Аймактын климатынын эң маанилүү мүнөздөмөлөрү – күн нуру жана күн радиациясы. Аймакта күндүн орточо узактыгы 2660 саатты түзөт. Бирок бийиктигине, рельефтин формасына, күндүн нурунун узактыгы ар кайсы жерде ар кандай болушу мүмкүн. Алсак, Нарын шаарында 2537 саат, Долон ашуусунда 2655 саат. Аксайда 2790 саат. Ак-Сай жана Арпин ойдуңдарында күн радиациясынын жылдык көлөмү 115,2 кВт/м² (метеостанциясынын маалыматы). Максималдуу булутсуз күндөр апрель - октябрга айларына туура келет.

Жаан-чачындын көлөмүнө жана бөлүштүрүлүшүнө орография чоң таасирин тийгизет. Демек, тоо аралык ойдуңдарда жаан-чачындын орточо өлчөмү 215-300 мм болсо, чокусуна жакыныраак 400-550 ммге жетет. Арпада жылдык жаан-чачындын орточо өлчөмү 328 мм, Чытыр Көлдө 255 мм, Орто Нарын ойдуңунда 214 мм, Кочкордо 212 мм, Кара-Кужурда 385 мм, Долон ашуусунда 556 мм. Кардын бийиктиги кичинекей көрсөткүчтөр менен мүнөздөлөт; Кочкор ойдуңунда 3 см, Кара-Кужурда 11 см, Нарында 21 см. 30-ноябрдан тарта Нарын менен Кара-Кужурда, 13-ноябрдан тарта Арпада кар жаайт. Кар жааган күндөрдүн саны Долон ашуусунда 170, Сатыр-Көлдө 160, Жумгалда 138, Кара-Кужурда 100, Нарында 118, Ат-Башыда 125.

Бийиктик деңгээли боюнча климаттык градациянын өзүнчө мүнөздөмөсүн тоо туризми боюнча адис, г.и.к. Жумашев К.Ж. бийиктик тилкелерин төмөнкүчө бөлгөн:

- а (3600-4800м) – катаал, ыңгайсыз, кыска эс алуу (60-65 күн), спорттук туризм жана альпинизм үчүн.
- 1b (2700-3600м) - анча катаал эмес жана ыңгайсыз (70-90 күн), тоо туризми үчүн
- 2a (2400-2700) - салкын, орточо кыска эс алуу мезгили (90-110 күн), тоого саякаттоо, ат минүү, экскурсия жана билим берүү туризми үчүн.
- 2б (2000-2400м) - орточо салкын, субкомфорттуу, кышында жана жайында массалык активдүү эс алууга, экскурсияларга, экологиялык туризмге ылайыктуу.
- 3a (педмонт- жапыз-тоо) - жыл бою эс алууга ыңгайлуу.

Суу ресурстарын рекреациялык ресурс катары. Ички Теңир-Тоонун дарыялары гидрографиялык жактан алганда Сырдарыя, Тарим, Чүй, Чатыр-Көл ж.б. бассейндерине таандык. Рельефтин абсолюттук бийиктиги, орографиялык түзүлүштүн табияты жаан-чачындын мейкиндиктеги дифференциациясын аныктайт, ошону менен дарыялардын, көлдөрдүн жана мөңгүлөрдүн бөлүштүрүлүшүнө таасирин тийгизет.

Суусунун молдугу жана узундугу боюнча Ички Теңир-Тоонун эң чоң дарыясы Нарын, Нарын шаарынан 44 км чыгыш тарапта жайгашкан Чоң-Нарын жана Кичи-Нарын дарыяларынын кошулушунан кийин ушул аталышты алат. Нарын дарыя системасы дээрлик бүт Ички Теңир-Тоону ээлейт.

Ал эми көлдөр аймактын жалпы аянтынын 1% ээлейт жана келип чыгышы жана көлөмү боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Соң-Көл деңиз деңгээлинен 3013 м бийиктикте жайгашкан Кыргызстандагы эң чоң тузсуз көл. Көлдүн узундугу 29 км,

---

туурасы 18 км, жээгинин узундугу 96 км, суунун көлөмү 2,64 км², минералдануу даражасы 306-465 мг/л, эң терең жери 13,2 м.

Чатыр-Көл – Ат-Башы менен Торугарт кырка тоосунун ортосундагы тектоникалык ойдуңда 3500 м бийиктикте жайгашкан ири көлдөрдүн бири. Узундугу 22,8 м, туурасы 10,5 м, күзгү аянты 161,1 км², максималдуу тереңдиги 16,5 м, жээк сызыгынын узундугу 58,5 км, минералдануу даражасы 0,5-1 мг/л³.

Таш-Булак көлү Чатыр-Көлдүн түштүк тарабында 3540 м бийиктикте жайгашкан. Көлдүн бетинин аянты 10 км², көлөмү 13 миллион м³. Ички Теңир-Тоонун аймагында мындан башка да көптөгөн көлдөр орун алган, баардыгынын рекреациялык мааниси чоң жана туризмди өнүктүрүүгө толук шарттар бар.

Мөңгүлөрү. Бул аймакта жалпы аянты 1285 км² болгон 1650дөн ашык мөңгү бар. Алардын көбү Какшаал, Ат-Башы, Нарын, Жетим, Байбиче-Тоо, Жумгал кырка тоосунун түндүк жана түндүк-батыш капталдарын ээлейт. Мөңгүлөрдүн ири аянттары Нарын дарыясынын бассейнинде 731 топтолгон, жалпы аянты 387,1 км², Чоң-Нарын, Кичи-Нарын.

Аталган аймакта температурасы, химиялык курамы жана дарылык касиеттери боюнча айырмаланган 30дан ашык минералдык, термалдык, ысык булактар табылган. Соң-Көлдүн аймагында жергиликтүү тургундар дарылык максатта пайдаланган Кара-Кече, Чамын, Үкөк, Арал жана башка минералдык булактар бар. Көмүр кычкыл газы басымдуу «Боржоми», «Арзни», «Нарзан», ошондой эле Байбиче, Шилбили, Сурташ, Кулун, Чатыр-Көл ж.б. ушул сыяктуу баалуу минералдуу жана ысык булактарды кездештирсек болот.

Флора жана фауна рекреациялык ресурс катары.

Ички Теңир-Тоонун өсүмдүктөрү республиканын башка жерлеринен өзгөчөлөнөт. Бул аймактын өсүмдүктөрүндө Казакстан–Сибирдин, Борбордук жана Алдыңкы Азиянын элементтеринин айкалышы байкалат. Түндүктүн элементтери Кочкор, Суусамыр өрөөндөрүндө айкын басымдуулук кылса, Алдыңкы Азиялык (Ирандык) элементтер Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө өрөөндөрүндө жана аларды курчаган тоолордо, Борбордук Азиянын өсүмдүк-түрлөрү Нарындын баш жагында (Кичи жана Чоң Нарында) басымдуулук кылат. Аймактын өсүмдүктөрүнө жайкы вегетация гана мүнөздүү болуп, курамында эфемерлер өтө аз. Топурак, өсүмдүктөрү кыйла ар түрдүү болсо, бардык ландшафттарында жана бийиктик алкактарында кургакчылыкка чыдамдуу ксерофиттердин кеңири таралышы да мүнөздүү. Өрөөндөрдүн көбүндө бетеге-шыбактуу жарым чөлдөр, майда түптүү кылканактуулар басымдуулук кылган талаалар кеңири таралса, тоолордун бийик капталдарында, сырттарда доңуз сырттуу, бетеге-птилагростистүү, айгыр жыгар ж.б. өскөн талаа өсүмдүктөрү басымдуулук кылат. Жарым чөл, талааларда бадалчалар көп кездешет, кеңири аянттарды чий ээлеген, бирок азыр чийлердин аянттары кескин кыскарып кеткен. Жалпысынан Ички Теңир-Тоодо токойлордун, шалбаалардын жана шалбаалуу талаалардын аянттары чектелүү гана. Алар тоолордун нымдуу капталдарында үзүк-үзүк тилкени түзөт. Нарын, Ат-Башы, Кабак ж.б. тоолордун капталдарында карагай, Кетмен-Төбөнү курчаган (Ат-Ойнок, Узун-Акмат, Суусамыр кырка тоосунун түштүк капталында) тоолордо карагай, көк карагай жана арча токойлору өсөт. Нарын, Көкөмерен, Суусамыр, Ат-Башы сууларынын боюнда терек, тал, чычырканак ж.б. бадалдардан турган токойлор кездешет.

Татаал климаттык шарттар жана рельеф ар түрдүү өсүмдүктөрдүн пайда болушуна шарт түзгөн. Мисалга алсак чөл өсүмдүктөрү, талаа өсүмдүктөрү, шалбаа өсүмдүктөрү ж.б.

1. Чөл тиби – чөл өсүмдүктөрүнүн кеңири таралышына аймактын кескин континенттик, кургак климаты шарт түзөт. Өсүмдүктөрдүн бул түрү ойдуңдарда жана тоо этектеринде гана эмес, Кочкор, Жумгал, Кара-Кужур, Ат-Башы, Жоон-Арык өрөөндөрүндө, Арпада 1000ден 3000 мге чейинки бийиктиктеги тоо кыркаларынын капталдарында да кездешет. Төмөнкү тоолуу аймактардын чөл өсүмдүктөрү көп жагынан Батыш Азиянын флористикалык элементтерине окшош, ал эми жогорку бийиктиктердеги өсүмдүктөр монголдукуна, ал тургай тибеттикине окшошуп кетет.

Чөлдөр жайыт катары пайдаланылат, ал эми ал жакта өскөн өсүмдүктөртүн көпчүлүгү дары өсүмдүк катары колдонулат. Таралуу аймагы Кочкор, Жумгал, Соң-Көл кырка тоо этектери менен 2000-2300 м ашпаган майда чопо-шагылдуу жерлер.

2. Талаа тиби - 2000ден 3200мге чейинки абсолюттук бийиктикти камтыгакн, жогору өсүмдүк түрүнө караганда кеңири таралган. Жумгал, Арпа, Ак-Сай өрөөндөрүндө, Ат-Башы, Нарын-Тоо тоо кыркаларында жаан-чачындын саны 200-300 мм кем эмес жерлерде көп кездешет. Орто жана бийик тоолордун талаалары өсүмдүктөрдүн түрү жана курамы боюнча айырмаланат.

Жаратылыш чөйрөсүнүн ар түрдүүлүгүнө жана бийиктик зоналуулукка байланыштуу бул жерде ар кандай түрдөгү жаныбарлардын жашоосу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Жалпысынан Ички Теңир-Тоонун фаунасы түштүк палеоарктикалык зоогеографиялык аймактын Тоолуу-Азия губерниясынын Тянь-Шань субпровинциясына кирет. Аймакта канаттуулардын 230 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 60 түрү, балыктын 10 түрү, сойлоочулардын 10 түрү ж.б.

Ландшафт жаратылыш-рекреациялык ресурс катары.

Климаттын жалпы кургакчылыгы, ар кайсы жерде токойлор менен бадалдар кездешкенине карбастан, Ички Теңир тоодо жарым чөл жана талаа ландшафттарынын басымдуу болушуна шарт түзөт. Таштуу чөл ландшафттары Кочкордун төмөн жагында, Орто-Токойдун тегерегиндеги жылаңач тоолордо, таштак шиленди конустарда кездешет.

Ландшафттын дифференциациясынын татаалдыгы өнүгүү тарыхына, орографиялык түзүлүшүнө, гипометриялык абалына жана аймактын бийиктиктеринин чоң амплитудаларына байланыштуу. Ным алып жүрүүчү аба массаларына карата ар кандай абалга ээ болгон тоо кыркаларынын жана массивдердин капталдарында ар кандай шарттар түзүлүп, бийиктикке жараша өзгөрүп туруучу ландшафттардын түрлөрү пайда болот [3]. Жаратылыш комплекстериндеги меридиалдык айырмачылыктар да байкалат, бул атмосфералык циркуляциянын жергиликтүү өзгөчөлүктөрү менен байланышкан.

Бул аймактын климатынын катаалдыгы, топурак-өсүмдүктөрүнүн калыптанып келе жатышы азыркы ландшафтына зор таасирин тийгизет. Топурак кыртышы көбүнчө өтө жука, таштак. Өсүмдүктөрү негизинен аймактын түздүктүү бөлүгүн гана ээлейт, бирок түздүктөрдө да чөп өспөгөн шагыл таштуу жайылмалар, чополуу такырлар көп кездешет. Топурак-өсүмдүктөрүнүн бийиктик алкактуулугу анча даана байкалбайт, анткени бир түрдүү талаа ландшафттарында бийик тоолуу жана кургакчылыкка чыдамдуу формалары басымдуулук кылат. Анын үстүнө тоо капталдары айдөш түздүктүү мүнөздө болгондуктан, өрөөндөгү түздүктөргө акырындап өтөт; андан тышкары бийиктик алкактарынын инверсиясы да байкалат. Алсак, бир аз өңгүл дөңгүлдүү морена түздүктөрүндө (өрөөндөрдүн четки бөлүктөрүндө) кардын жакшы

сакталганынан шалбаалуу талаа ландшафттары пайда болсо, андан бийигирээк жаткан жантайыңкы түздүктүү, бирок карын шамал учуруп кетүүчү тоо капталдарында талаа ландшафттары басымдуулук кылат. Жалпысынан бийик тоолуу сырт ландшафттары кеңири таралган. Тоолордун тескей капталдарындагы сырттын тегиз беттеринде, күңгөй капталдарында талаа ландшафттынан бир аз бийигирээк (3900–4000 мге чейин), айрым учурда тоо этектериндеги кар нымын жакшы сиңирген морена быткылдарында альп шалбаалуу талаасы жана чакан аянттарды ээлеген шалбаа өсүмдүктөрү өсөт. Алардын астында чым-көң сымал нык чымдуу альп топурактары өөрчүйт. Өсүмдүктөрдөн альп бетегеси басымдуулук кылат. Үзөнгү-Куушту курчаган тоолордо тик капталдуу беттер көп, анда майда таштуу эшилме топурактарда түп-түп болуп өскөн айгыр жыгар кездешет. Бул ландшафттардан жогору бийик тоолуу полигондук таштак тундра тоо кыркаларынын жапызыраак бөлүктөрүнө мүнөздүү. 4500 м бийиктиктен жогорку кар-мөңгүлүү нивалдык ландшафт өкүм сүрөт [2].

Пайдаланылган адабияттар:

1. Иссык-Куль- Нарын. Энциклопедия, ред. Борбугулов. М. – Фрунзе 1991.
2. Кадыркулов М.К. Кыргызстандын физикалык географиясы. – Бишкек, 2012.
3. Кускова А.С., Голубева В.Л., Одинцова Т.Н. Рекреационная география. – М., 2005.
4. Чонтоев Д.Т. Потенциал горного туризма в Кыргызстане. – Бишкек, 2003.

Рецензент: Акматов Р.Т. - география илимдеринин кандидаты, И.Арабаев атындагы КМУнун география, экология жана туризм факультетинин доценти

Биология

УДК. 59.084

Иманалиев Т.И.*КНУ им. Ж.Баласагына /
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Сагымбаев С.С., Кулагин С.В.
НАН КР / КР УИА***Imanaliev T.I.***J. Balasagyn KNU
Sagymbaev S.S., Kulagin S. V.
National Academy
of Sciences of the Kyrgyz Republic*

**Хищные птицы Иссык-Кульского государственного природного заповедника и
сопредельных территорий
Ысык-Көл мамлекеттик жаратылыш коругунун жана ага чектеш аймактардын
жырткыч канаттуулары
Predator birds of the Issyk-Kul State Nature Reserve and adjacent territories**

Аннотация. В статье представлен обзор хищных птиц, принадлежащих к двум отрядам, проведены наблюдения по 28 видам, из которых 15 видов внесены в Красную книгу Кыргызской Республики. Собранный информация по хищным птицам Иссык-Кульского заповедника и сопредельных территорий охватывает период с 2000 г. по 2021 г. Было отмечено, что пролет хищных птиц в Иссык-Кульской котловине в осенний период проходит в западном направлении, а в весенний период – в восточном. Места скопления водоплавающих и околоводных птиц привлекают хищных птиц в периоды миграции и на зимовке, что в свою очередь определяет их концентрацию на таких участках.

Аннотация. Макалада эки түркүмгө кирген жырткыч канаттуулардын жалпы баяндамасы берилген, байкоолор 28 түргө жүргүзүлгөн, анын ичинен 15 түрү Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилген. Ысык-Көл коругунун жана ага чектеш аймактардагы жырткыч канаттуулар боюнча чогултулган маалыматтар 2000-жылдан 2021-жылга чейинки мезгилди камтыйт. Ысык-Көл ойдуңунда жырткыч канаттуулардын өтүүсү күз мезгилинде батыш багытында, жазында чыгыш багытында уланыры белгиленди. Сууда сүзүүчү жана суу боюндакездешкен канаттуулардын топтолгон жерлери жырткыч канаттууларды миграция жана кыштоо мезгилдеринде өзүнө тартат, бул өз кезегинде алардын мындай аймактарда топтолушун аныктайт.

Annotation. The article presents an overview of birds of prey belonging to two groups, observations on 28 species, of which 15 species are included in the Red Book of Kyrgyz Republic. The collected information on birds of prey of the Issyk-Kul Nature Reserve and adjacent territories covers the period from 2000 to 2021. It was noted that the migration of birds of prey in the Issyk-Kul hollow goes westward in the autumn period and eastward in the spring period. Concentrations of waterfowl and near-water birds of prey are attractive to birds of prey during migration and wintering periods, which in turn determines their concentration in such areas.

Ключевые слова: *Иссык-Кульский заповедник, хищные птицы, Красная книга, гнездо, зимовка, редкий вид, перелетный.*

Урунттуу сөздөр: *Ысык-Көл коругу, жырткыч куштар, Кызыл китеп, уя, кыштоо, сейрек түр, келгин.*

Keywords: *Issyk-Kul reserve, predator birds, Red book, nest, wintering, rare vief, migratory.*

Иссык-Кульский государственный заповедник был организован в декабре 1948 г. В настоящее время за этим госзаповедником закреплено: 19614,5 га из них 2908,5 га – земель и 16732 га – водной поверхности.

Вся территория Иссык-Кульского заповедника разбита на 12 участков, разбросанных по всей территории озера Иссык-Куль. Заповедные участки охватывают места наибольшего скопления птиц, так как основными задачами заповедника являются сохранение местообитаний и охрана водоплавающих и околоводных птиц в период миграции и зимовки на озере Иссык-Куль.

Учитывая то, что участки заповедника разбросаны по всему побережью и представляют собой не очень большие территории за исключением участков «Джеты-Огуз» на востоке и «Тору-Айгыр» на западе котловины, мы в своих исследованиях охватили и прилегающие к заповеднику прибрежные территории.

Ландшафтные особенности природных комплексов Иссык-Кульской котловины существенно отличаются друг от друга. Так ландшафты западной зоны представлены степями, полупустынями, солончаковыми сазами. Для побережья восточной зоны характерна сильная изрезанность береговой линии, небольшие острова, поросшие тростником. Природные комплексы северного побережья несут в себе отпечаток мозаичности, здесь облещипники чередуются с искусственными посадками лесных культур, садов и территорий здравниц. Южная зона наоборот представляет собой засушливую, слабо изрезанную береговую полосу с незначительными участками скудной растительности.

Нами было отмечено, что миграции птиц, в том числе и хищных, в Иссык-Кульской котловине проходят в западном направлении в осенний период и в восточном в весенний. Места скоплений водоплавающих, околоводных и воробьиных птиц привлекают хищников, что в свою очередь определяет их концентрацию на таких участках. Собранный нами информация по хищным птицам Иссык-Кульского заповедника охватывает период с 2000 г. по 2021 г. В результате проводимых наблюдений нами было отмечено 28 видов хищных птиц, информация по которым приводится ниже.

Отряд Ястребиные (*Accipitridae*) – Карчыга сымалдар түркүмү [8].

Скопа (*Pandion haliaetus*) – Балыкчы куш. Редкая птица, занесена в Красную Книгу КР [7]. Встречается на участках Иссык-Кульского заповедника, в основном, в восточной зоне в период миграции. Численность в период пролета невелика и составляет 2-4 особи. В весенний период отмечено питание скопы сусликами, которых она ловит на побережье. Так 23 апреля 2009 г. отмечена одна птица па восточном побережье в районе с. Николаевка, поедающая суслика, вторая птица обнаружена под столбом, погибшая от удара током. С 14 по 24 апреля 2009 г. на участке заповедника «Джеты-Огуз» отмечалась одна птица, которая регулярно ловила рыбу.

Осоед (*Pernis apivorus*) – Аарычы. Встречается в основном на пролете. Так 20 июня 2003 г. восточнее с. Чок-Тал на трассе, осоед подбирал сбитых птиц и сам попал

под колеса автомашины [5]. Еще одна птица отмечена 30 июня 2015 г. на участке заповедника «Урюкты».

Черный коршун (*Milvus migrans*) – Айры куйрук. Обычный, гнездящийся и перелетный вид на территории заповедника. В период весеннего пролета встречается повсеместно и в большом количестве [2]. Так на участке «Отгук» 23 апреля 2010 г. черные коршуны в количестве 37 особей устраивались на ночевку на деревьях у дороги. На участке «Джеты-Огуз» 5 мая 2012 г. обнаружено гнездо с тремя яйцами. На участке «Ананьево» 2 августа 2008 г. встречены молодые, державшиеся у гнезда птицы. На участке «Сары-Булак» 24 апреля 2013 г. отмечено строительство гнезда. 14 апреля 2009 г. в окрестности села Ананьево в 8.30 утра пролетающий коршун в лапе держал суслика. 19 апреля 2013 г. на берегу озера Иссык-Куль в заливе «Тихая бухта» коршун сидел возле гнезда, расположенного на ели на высоте 8 м. от земли. Гнездо размещалось в развилке ствола. Второй коршун таскал строительный материал в гнездо, которое было окончено 26 апреля, лоток выслан мягким материалом, в основном, шерстью, но кладки еще не было.

Полевой лунь (*Circus cyaneus*) – Талаа кулаалы. Перелетный вид, взрослые и молодые особи прилетают в середине октября. Однако полевой лунь наиболее обычен в период зимовки и на миграции. Ежегодно в период зимнего учета птиц мы отмечали от 8 до 20 особей. С зимовки улетают в конце марта в начале апреля. Птицы стараются придерживаться открытых пространств побережий, но иногда в утренние и вечерние часы патрулируют узкие полосы кустарников облепихи растущей по берегам озера. В гнездовое время не отмечен. Основу питания составляют мелкие воробьиные птицы и мышевидные грызуны.

Степной лунь (*Circus macrourus*) – Кубарган кулаалы. Занесен в Красную Книгу КР. Встречается реже, чем полевой. Всего в период весенней миграции отмечено две встречи, одну птицу наблюдали 29 октября 2008 г. на побережье в районе с. Тон, вторую – на участке Иссык-Кульского заповедника «Джеты-Огуз» на поле 23 октября 2012 г.

Болотный лунь (*Circus aeruginosus*) – Саз кулаалы. Гнездящаяся и зимующая птица. Обычен на восточном и западном побережье. Так 19 апреля 2008 г. наблюдали взрослую самку на побережье в районе залива Ак-Булун. В восточной зоне в Тюпском заливе наблюдали самку 22 апреля 2014 г. На участке заповедника «Джаркымбаево» в густых зарослях тростника 6 июня 2001 г. обнаружено гнездо с кладкой из 4 яиц. Также гнездится на заповедной территории «Джети-Огуз». В последние годы численность болотного луня резко снизилась по сравнению с началом 2000 гг [1].

Ястреб-тетеревятник (*Accipiter gentilis*) – Карчыга. На территории заповедника встречается в период миграции и на зимовке. Гнездятся в горах в лесу на ели Тянь-Шанской. Первые особи на побережье появляются в начале октября, многие из них остаются на зимовку. Так на центральной усадьбе заповедника у егеря самец тетеревятника за ноябрь месяц утащил 8 кур. На участке «Джаркымбаево» в октябре 2009 г. ястреб регулярно нападал на домашних голубей и кур. Во время проведения осенних учетов вокруг озера Иссык-Куль с 25 по 30 октября 2013 г., были встречены 4 самки тетеревятника и 1 самец. Одна самка добыла крякву в устье р. Джергалан 29 октября 2013 г., в этот же день вспугнули самку тетеревятника ногавками, птица на берегу поедала большую поганку. На заповедных и сопредельных территориях тетеревятники, в основном, питаются фазанами, бородатыми куропатками и домашними голубями [3]. Так 5 марта 2005 г. на берегу озера Иссык-Куль на участке Ак-Олен в 17.50 в зарослях облепихи сидела самка ястреба-тетеревятника, которая

охотилась на водоплавающих птиц, в основном, на уток крякв. Здесь же был обнаружен съеденный самец кряквы.

Ястреб-перепелятник (*Accipiter nisus*) – Кыргыз. Обычная гнездящаяся и зимующая птица, встречается на территории Иссык-Кульского заповедника круглогодично. Весенний пролет перепелятников отмечен в апреле, так 24 апреля 2013 г. за день наблюдений на участке «Джаркымбаево» было отмечено 7 птиц, пролетевших в восточном направлении, вдоль побережья. Гнездование отмечено на территории центральной усадьбы заповедника в с. Ананьево, в березовой роще 20 июня 2013 г. В гнезде было 4 пуховых птенца. Также гнездование отмечено на участке «Сары-Булак» 23 мая 2009 г. в гнезде было 3 яйца. Отмечено гнездование перепелятника и на территории пансионата «Университет». 26 июня 2015 г. встречена пара птиц на гнездовье, с криками нападающая на людей, на следующий день отмечено, что самец приносил добычу к гнезду.

Степной орел (*Aquila nipalensis*) – Кара куш. Занесен в Красную Книгу КР. Залетный вид. Встречается в период весенней и осенней миграции. Одиночная птица встречалась в прибрежной зоне весной в 2006 г.

Большой подорлик (*Aquila clanga Pall*) – Чаар бүркүт. Занесен в Красную Книгу КР. Очень редкий пролетный вид. Встречаются одиночные особи в восточной части озера Иссык-Куль, в окрестности с. Кара-Таш и на участке «Джеты-Огуз».

Орлан долгохвост (*Haliaeetus leucoryphus*) – Узун куйрук суу бүркүт. Занесен в Красную Книгу КР. Очень редкий, залетный вид. Отмечен на зимовке на озере Иссык-Куль, в западной части озера в заливе Ак Олөң 19 октября 2021 г.

Тювик (*Accipiter badius*) – Чыбый кыргыз. Занесен в Красную Книгу КР. Пролетный вид. Отмечен только в период весеннего пролета, который проходит в конце апреля, начале мая. Так 2 мая 2001 г. в лесополосе, в районе с. Ананьево, недалеко от побережья озера Иссык-Куль, был отловлен самец тювика [6], а в апреле 2018 г. в заливе г. Балыкчи самец токовал.

Зимняк (*Buteo lagopus*) – Жут-сары или Ак сары. Встречается только на зимовке, предпочитает открытые участки полей, побережья. Отмечается регулярно, но в небольшом количестве. Так во время проведения ежегодных январских учетов нами регистрируется от 3 до 8 птиц.

Мохноногий курганник (*Buteo hemilasius*) – Ак-сары. Очень редко встречается на зимовке. Так 16 января 2014 г. встречена одна птица в районе с. Тюп, а 20 января 2011 г. – одна птица в районе с. Николаевка.

Курганник (*Buteo rufinus*) – Сары. Обычный во все сезоны года вид. Гнездование отмечено на участке «Джеты-Огуз», 15 апреля 2010 г. в посадке сосны обнаружено гнездо с двумя яйцами. Там же 20 апреля 2015 г. отмечено насиживание кладки. Гнездование также отмечено на участке «Сары-Булак» в 2008 г., на центральной усадьбе заповедника с. Ананьево в 2013 г. В зимний период на участках заповедника и прилегающей территории численность колеблется от 10 до 30 особей.

Обыкновенный канюк (*Buteo buteo*) – Жаман сары. Встречается на зимовке и в период пролета. Численность на участках заповедника гораздо меньше, чем курганника. Отмечается ежегодно в осенний период на участках «Джеты-Огуз» и «Сары-Булак» в количестве 2-3 особей, весной 18 апреля 2013 г. встречена одна птица на участке «Урюкты». В летнее время встречается и гнездится в горной, лесной части котловины.

Орел карлик (*Hieraaetus pennatus*) – Кидик бүркүт. Занесен в Красную Книгу КР. Встречается редко, в основном, в период пролета. Отмечена одна птица 24 апреля 2009 г. на участке «Джаркымбаево». Гнездование отмечено в 2008 г. в районе с. Ананьево в колонии грачей, которая располагалась вдоль трассы. Птицы успешно вывели двух птенцов.

Орел беркут (*Aquila chrysaetos*) – Бүркүт. Занесен в Красную Книгу КР. Изредка залетает на территорию Иссык-Кульского заповедника из прилегающих горных ущелий. Наиболее частые встречи были в западной зоне озера. На побережье беркута привлекают, в основном, зайцы, в меньшей степени, зимующие огаря и другие утки. Так 19 января 2015 г. в районе залива Ак-Булун встречена пара беркутов. На побережье около Джеланды-Коо 18 января 2012 г. отмечен один беркут.

Орлан-белохвост (*Haliaeetus albicilla*) – Ак куйрук суу бүркүт. Занесен в Красную Книгу КР. На озере Иссык-Куль встречается регулярно, в период зимовки численность составляет от 10 до 35 особей. Первое появление отмечено в ноябре, отлет – в конце марта, начале апреля. Основное место в питании орлана-белохвоста в период зимовки составляет лысуха, а также подранки уток [4]. Сбор погадок на местах отдыха птиц под деревьями присадами, также наблюдения за охотой орлана проводились в 2015 г. с февраля по март включительно, в 2016 г. – с ноября по март. Так, на участках заповедника Ак-Олен, Ак-Булун, Тору-Айгыр основным кормом орлана-белохвоста являются водоплавающие птицы, это, в основном, ослабленные или раненые птицы, в редких случаях отмечены ондатра, полевка и малая поганка.

Бурый гриф (*Aegypius monachus*) – Таз кара. Занесен в Красную Книгу КР. Отмечается редко. Две встречи были в зимний период в западной зоне. В феврале 2009 г. на трассе Балыкчи-Оттук на трупе лошади наблюдали 6 черных грифов. Пара грифов кружила над побережьем в районе залива Ак-Булун 23 января 2011 г. 11 ноября 2005 г. на берегу залива Ак-Олен на трупе осла кормился бурый гриф. 24 октября 2017 г. в местности Ак-Олен один гриф летал кругами в направлении прибрежной зоны.

Бородач (*Gypaetus barbatus*) – Көк жору. Занесен в Красную Книгу КР. Изредка встречается на побережье в период облета территорий. Так 12 ноября 2007 г. отмечена одна птица на участке заповедника «Урюкты». В районе г. Балыкчи 17 ноября 2015 г. встречена парящая пара птиц.

Стервятник (*Neophron percnopterus*) – Журтчу. Занесен в Красную Книгу КР. Отмечен два раза. На южном побережье в районе с. Ак-Сай 25 июля 2013 г. встречены две птицы. В западной зоне в районе с. Оттук 17 июля 2009 г. встречена одна птица, сидящая у дороги.

Отряд Соколиные (*Falconidae*) – Шумкар сымалдар түркүмү [8].

Сапсан (*Falco peregrinus*) – Ылаачын. Занесен в Красную Книгу КР. Это редкий вид, отмечался нами неоднократно в период зимних учетов водоплавающих птиц. Так, пара сапсанов в течении 3-х лет с 2011 г. по 2013 г. была отмечена на зимовке в западной части г. Балыкчи. В зимнее время взрослые птицы отмечены были и на полуострове Ак-Булун, а также на побережье с. Оттук. Мы наблюдали охоту самки сапсана на голубей. Происходило это, примерно, в 10 часов утра 23 января 2011 г., самка сидела на макушке портового крана в г. Балыкчи. Наблюдая за стаями голубей, которые летели на кормежку через озеро в сторону с. Оттук. расстояние до полей было около 15 км и, большей частью, их маршрут пролегал над водой. Самка слетела, когда стая примерно из 30-40 голубей отдалась от берега на расстояние около 1 км. Она устремилась к ним, быстро набрав высоту, голуби же, осознав безвыходность своего положения, снизились почти к поверхности воды и продолжали стремительно лететь на

другой берег озера. Сапсан выдерживал определенное расстояние и как бы подгонял голубей, однако не атаковал их. И только когда стая стала приближаться к берегу, самка сделала атаку и без проблем поймала загнанную птицу. Затем она с добычей села на берег. Подобная тактика охоты на голубей показывает высокие интеллектуальные способности сапсана. Сапсан был также встречен нами зимой на участке заповедника «Тору-Айгыр» 23 января 2013 г., одна взрослая птица сидела на берегу, также отмечена самка сапсана на полуострове Ак-Булун 24 апреля 2010 г.

Шахин (*Falco peregrinoides*). Внесен в Красную Книгу КР. Был отмечен 14 апреля 2014 г. на участке Ак-Олен (западное побережье), самец гонял стаю обыкновенных скворцов. В восточной части в районе залива Боз-Бешик, взрослая самка при нас добыла грача 22 октября 2015 г. Самец сидел на столбе 18 октября 2012 г. в районе с. Курменты. Один самец встречен в октябре 2009 г. около с. Николаевка, птица была с ногавками. Также одна молодая самка с ногавками в октябре 2013 г. повисла на дереве около с. Ананьево. Весной 2017 г. на участке Джети-Огуз отмечена охотившаяся на грачей самка шахина.

Балобан (*Falco cherrug*) – Ителги. Внесен в Красную Книгу КР. Встречается крайне редко. Известна встреча взрослой самки в октябре 2006 г. на побережье в районе с. Семеновка. Взрослая самка встречена в восточной части в районе с. Николаевка 30 января 2009 г.

Чеглок (*Falco subbuteo*) – Жагалмай. Гнездящийся и пролетный вид, прилетает в мае месяце. Распространен довольно широко по всему побережью. Гнездится на территории нескольких участков заповедника (Джеты-Огуз, Сары-Булак, Бостери, Урюкты и окрестностях г. Балыкчи), а также на территории пансионатов. 1 сентября 2008 г. встречен чеглок с добычей, летящий в сторону берега недалеко от с. Бостери. На берегу в г. Балыкчи 15 мая 2013 г. отмечено спаривание около старого гнезда вороны. Там же 21 июня 2013 г. отмечена птица, принесшая корм в гнездо.

Дербник (*Falco columbarius*) – Турумтай. Встречается в период миграции и зимовки, численность его в этот период на участках заповедника незначительная. Предпочитает держаться открытых мест, где питается рогатыми жаворонками, воробьями и др. мелкими птицами [9]. Неоднократно отмечался в зимний и осенний периоды на участке заповедника «Оттук» и «Джеты-Огуз». 17 октября 2012 г. на участке «Джеты-Огуз» отмечен самец дербника, поедающий мышь.

Обыкновенная пустельга (*Falco tinnunculus*) – Кадимки күйкө. Один из самых многочисленных видов хищных птиц, обитающих на территории Исык-Кульского заповедника. На гнездовании ежегодно отмечается на участке «Джеты-Огуз» в количестве 3-5 пар, на участке «Сары-Булак» – 2 пары, на участке «Оттук» 1-2 пары. Используя старые гнезда сорок, этот мелкий сокол гнездится практически по всему побережью, в том числе и на территории санаториев и пансионатов. Начало кладки на участке «Джеты-Огуз» отмечено в конце апреля.

Список цитируемых источников:

1. Березовиков Н.Н., Кулагин С.В. Орнитологическая поездка в Исык-Кульской котловине в ноябре 2003 г. // Казахстанский Орнитологический бюллетень. 2003. – Алматы, 2004. С.89-90.
2. Деменчук Г.А. Хищные птицы Исык-Кульской котловины, применяемые в качестве ловчих // Труды Исык-Кульского заповедника. – Фрунзе, 1976. – С 70-85.
3. Иманалиев Т.И., Кадырова Б.К., Сагымбаев С.С., Омуралиев Т.С. Мониторинг

-
-
- орнитофауны озера Чатыр-Куль и некоторых участков Аксайской долины // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. –2016. –Выпуск 1. – С.190-203.
4. Касыбеков Э.Ш. Иллюстрированный определитель представителей отрядов ястребообразных *Accipitriformes* и соколообразных *Falconiformes*. – Бишкек, 2014. – С.1-122.
  5. Кулагин С.В. Гнездящиеся птицы Иссык-Кульского заповедника // Биосферная территория «Ысык-Кол». Сб. мат-лов симпоз. – Бишкек, 2003. – С. 84-85.
  6. Кулагин С.В., Сагымбаев С.С. Результаты учета птиц на оз. Иссык-Куль в марте 2004 г. // Seltvinia-2004. – Алматы, 2005. – С. 223-225.
  7. Красная книга Кыргызской Республики. – Бишкек,2007. –542 с.
  8. Торопова В.И., Кулагин С.В. Третий систематический список птиц Кыргызстана// Seltvinia-2006. – Алматы,2007. – С. 44-54.
  9. Янушевич А.И., Тюрин П.С, Яковлева И.Д., Кыдыралиев А.К. и др. Птицы Киргизии. Т 1. – Фрунзе,1959. – С 65-100.

Рецензент: *Карабекова Д.У.* – доктор биологических наук, профессор, директор Института биологии НАН КР

Сведения об авторах
Авторлор жөнүндө маалымат
About the author

Абдыжалиева Айгул Согушбековна - старший преподаватель КГМИПиПК им. С.Б. Даниярова

Аманбаева Чынара Шамбетовна - докторант PhD, старший преподаватель Кыргызско-Европейского факультета КНУ им. Ж. Баласагына

Аманкулова Зарина Шаймурзаевна - преподаватель КГМИПиПК им. С.Б. Даниярова

Апсаматова Э.Дж. – кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры философии КНУ им. Ж.Баласагына

Бекболот кызы Назгул - старший преподаватель колледжа высшей школы IT Кыргызского Государственного Юридического Университета

Дарылкан кызы Койсун - преподаватель факультета географии, экологии и туризма КНУ им.Ж.Баласагына

Дөөлөталиева А.С. – кандидат педагогических наук, доцент. КНУ им.Ж.Баласагына

Жолдошева Акчач Олмасовна – кандидат педагогических наук, доцент ОшГУ

Жусубалиев А.Р. – кандидат социол.наук, доцент, зав. кафедрой социологии и социальной работы КНУ им. Ж. Баласагына

Иманалиев Т.И. - старший преподаватель кафедры зоологии, физиологии человека и животных КНУ им. Ж.Баласагына

Исаева М.Т. – аспирант КГУ им. И.Арабаева

Исланбек кызы Нургиза - магистрант кафедры Педагогика высшей школы КНУ имени Ж.Баласагына

Кадыралиева Бермет Кайратбековна – преподаватель факультета географии, экологии и туризма КНУ им.Ж.Баласагына

Камчыбек уулу Мырзабек – кандидат психологических наук, доцент, декан ФСГН КНУ им. Ж. Баласагына

Каныбек кызы Айсалкын - магистрант КНУ им. Ж.Баласагына

Карабалаева Г.Т. – доктор педагогических наук, профессор КНУ им. Ж. Баласагына

Качкынова А. Т. - старший преподаватель кафедры философии, теории и истории культуры КНУ им.Ж.Баласагына

Кашкариева М. – преподаватель Кыргызско-Узбекского международного университета им. Б.Сыдыкова

Кудайбердиева Динара Момуновна - старший преподаватель кафедра психологии ФСГН

Кулагин С.В. - научный сотрудник Института биологии НАН КР

Кулбачаев Д. К. - кандидат педагогических наук, старший преподаватель КНУ им. Ж.Баласагына

Куштарбек кызы Элизат – магистрант КНУ им. Ж.Баласагына

Мендибаев Нуратбек – доктор социологических наук, профессор Исламского института Кыргызстана

Мещерякова Елена Юрьевна - старший преподаватель кафедры психологии ФСГН КНУ им. Ж.Баласагына

Момбекова Жыргал Канаевна – кандидат исторических наук, профессор факультета истории и регионоведения КНУ имени Ж.Баласагына

-
-
- Наралиева Б. К.** - доцент кафедры психологии КНУ им Ж.Баласагына
Ниязова Жанна Кенжебековна - кандидат философских наук, доцент зав. кафедрой психологии ФСГН КНУ им. Ж. Баласагына
Нусупов Чолпонбай Токбаевич – доктор философских наук, профессор КНУ им. Ж. Баласагына
Нусупова Сайкал Чолпонбаевна - преподаватель кафедры гуманитарной экономики КГУ им. И. Арабаева.
Омурова Толкун Омуровна – кандидат философских наук, зав. кафедрой религиоведения и теологии КНУ им. Ж.Баласагына
Осмонова Динара Аскарбековна - доктор философских наук, профессор ФСГН КНУ им. Ж.Баласагына
Сагымбаев С.С. - научный сотрудник Института биологии НАН КР
Сарсеитова Аида Шамшабековна – старший преподаватель факультета географии, экологии и туризма
Сарыгулова Роза Калыгуловна – кандидат экономических наук, доцент Кыргызско - Европейского факультета КНУ им. Ж.Баласагына
Союзбек кызы Гулгакы – магистрант кафедры философии, теории и истории культуры ФСГН КНУ им.Ж.Баласагына
Сулайманова Р.Т. - профессор, декан педагогического факультета КНУ им. Ж. Баласагына
Толбаева Г. К. - старший преподаватель КНУ им.Ж.Баласагына
Тологонова Гульайым – аспирант кафедры социологии БГУ им. К.Карасаева
Туйтеева Н. Б. – преподаватель факультета иностранных языков КНУ им. Ж. Баласагына
Тургунбаева А.М. – кандидат исторических наук, доцент ФМО КНУ им. Ж.Баласагына
Усипбеков Алибек Альдибекович – кандидат экономических наук, зав. кафедрой «Финансы и таможенное дело» «Финансовая академия» г. Нур-Султан, Казахстан
Шаршенова Гульнура Аскарбековна – старший преподаватель Кыргызско-Европейского факультета КНУ им. Ж.Баласагына
Шаяхметова Кульшария Оракбаевна - доктор экономических наук, профессор АО «Финансовая академия» г.Нур-Султан, Казахстан
Шыныбаев Абылхайыр Абайулы, магистрант Академии Кайнар, г, Алматы, Казахстан
Ыбыкеева Эльмира Орозбековна - кандидат медицинских наук, доцент, зав. кафедрой «Менеджмент в сестринском деле с курсом узкоспециализированных дисциплин» КГМИПиПК им. С.Б. Даниярова.
Эсенбаева Айгерим Салбаровна – старший преподаватель факультета истории и регионоведения КНУ им. Ж.Баласагына

Вестник КНУ им Ж.Баласагына

Вестник №3 (107) 2021

Журнал зарегистрирован Министерством юстиции Кыргызской
Республики.

Свидетельство о регистрации №1530 от 15.05.09.

Материалы, публикуемые в журнале "Вестник КНУ им. Ж.Баласагына",
не обязательно отражают точку зрения редакции.

Адрес редакции:

720033, Кыргызская

Республика, г. Бишкек,

пр. Манаса 101

ИИН: 01409199310050 ОКПО:02168992

E-mail: vestnik@university.kg

Сайт: vestnik.knu.kg

Компьютерная верстка:

Кадыралиева М.К.

Бумага офсет. Формат 70*100 1/16

Объем 13,5 п.л. Тираж 100 экз.

